19 2025

कै० श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

यांचें

आत्मवृत्त

प्रकाशक—हरि विष्णु मोटे, प्रतिभा कचेरी, मुंबई २.

किंमत एक रुपया

प्रथमावृत्ति, १ जून १९३५

मुद्रक :
मं. ना. कुळकर्णी, कर्नाटक प्रिंटिंग प्रेस,
चिराबाजार, मुंबई नं. २.

कोल्हटकरांचें आत्मवृत्त

चार प्रास्ताविक शब्द

१९१८ चे ऑगस्ट महिन्याचे अखेरीस महिला विश्वविद्यालयांतील अध्यापक प्रो. मायदेव यांनीं मला आत्मचरित्र लिहिण्याबद्दल एक विनंतिपत्र पाठविलें; व तें लिहिण्याचें मीं त्यांजपाशीं कबूलहि केलें. त्या संस्थेंतील विद्यार्थिनींसाठीं नेमलेल्या पुस्तकांत "अभिनवकाव्यमाला" हें पुस्तक असून त्यांत माझी कांहीं कविता आहे, व कवितेचें मर्म कळण्याकरितां कवीच्या चरित्राची माहिती असणें जरूर आहे, हें कारण प्रोफेसरसाहेबांनीं सदरहू विनंति करतांना दर्शविलें होतें; व मींहि तें कारण लक्ष्यांत ठेवून एक अल्प चरित्र लिहिण्याचें ठरविलें. चरित्र लिहितांना आयुष्यांतील आरंभींच्या गोष्टी मला संक्षेपानें देतां आल्या. परंतु ज्याप्रमाणें क्षितिजापाशीं बिंदुप्रमाणें दिसणारा राजमार्ग आपणापासून अंतराच्या अल्पत्वाच्या मानानें अधिकाधिक रुंदावत जाऊन स्पष्टहि होत जातो त्याप्रमाणें मी करीत असलेल्या स्वचरित्राच्या सिंहावलोकनांत उत्तरकालीन भाग मला पूर्वकालीन भागांपेक्षां अधिक विस्तृत व स्पष्ट दिसावयास लागून त्या मानानें चरित्राची पृष्ठसंख्याहि वाढत चालली. वर्तमानकालांतील गोष्टींचें महत्व भूतकालीन गोष्टींच्या अनेक पटीनें वाढत असल्यामुळें, ज्या गोष्टीच्या वर्णनास मी आणखी दहा वर्षांनीं एक वाक्य दिलें असतें, तिच्यासाठीं अनेक पृष्ठें खर्चं करूं लागलों. याचा परिणाम असा झाला कीं सहा तासांत लिहावयाचें चरित्र आज सहा महिन्यांनीं पूर्ण होत आहे.

मजकुराचें वाढतें प्रमाण हें या चरित्रलेखनास लागलेल्या कालावधीचें एकटेंच कारण होतें असें नाहीं. स्वस्तुति व वैयक्तिक निंदा करण्याचा मला मनापासून कंटाळा असतांहि या चरित्रांत पदोपदीं त्या गोष्टी मला कराव्या लागल्या. ज्या गोष्टी घडत असतां मला आनंद झाला त्यांचें कथन कष्टप्रद वाटूं लागलें, मग दुःखद गोष्टी कालाच्या उदरांतून उकरून

काढण्याचें मला प्राणसंकट वाटल्यास त्यांत काय नवल? एकदां माझे अकारण स्नेही असून दैववशानें हल्लीं निष्कारण वैरी झालेल्या कांहीं व्यक्तींवर प्रतिकूल टीका करितांना माझ्या लेखणीनें आपला प्रवास मुंगीच्या पावलानेंच केला. जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून सुटलेल्या मुमुक्षूस जो आनंद होतो तोच मला आज या आत्मचरित्रांतून सुटल्यामुळें होत आहे.

लोकोत्तर पुरुषांचीं चरित्रें अत्यंत मनोरंजक वाटतात. सामान्य पुरुषांचीं चरित्रें मनोरंजक जरी वाटलीं नाहींत तरी तीं पूर्वोक्त चरित्रांपेक्षां निःसंशय अधिक उपयुक्त असतात. कारण सामान्य वाचकांस त्यांचें अनुकरण अत्यंत सुलभ असतें. माझ्या चरित्रापासून जर एखादा धडा शिकण्यासारखा असेल तर तो हाच होय कीं अगदीं सामान्य प्रतीच्या मनुष्यानें आपल्या सामर्थ्यापलीकडचें काम अंगावर घेऊन त्याजकडे आपलें शक्तिसर्वस्व लाविलें तर त्यांत त्याला यश मिळणें कठिण नाहीं.

जळगांव (वऱ्हाड)
८-३-१९१९

श्री. कृ. कोल्हटकर.

कै. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

यांचें

आत्मवृत्त

आमचें मूळ वसतिस्थान कोंकणांतील नेवरें गांव होय. माझे पणजे गोविंदभट कोंकणांतून येऊन देशावरील वाई या गांवीं वैद्य या घराण्याच्या आश्रयानें राहिले. त्यांना अनेक मुलगे व मुली होत्या. पैकीं माझे आजे हरिपंत अत्यंत सात्त्विक, प्रामाणिक व प्रेमळ वृत्तीचे असत. त्यांचें प्रेमळ भजन ऐकतांना श्रोतृवृंद सद्गदित होत असे. त्यांचे बंधु महादेवशास्त्री कोल्हटकर हे 'अथेल्लो'च्या सर्वोत्तम भाषांतराचे कर्ते व उत्तम वक्ते असून, त्यांच्या त्या दोन्ही गुणांचा निर्देश 'निबंधमालें'त अनेक स्थळीं आलेला आहे. माझे चुलते वामनराव यांस महादेवशास्त्री यांस दत्तक दिलें होतें. महादेवशास्त्री हे आपल्या अंगच्या सौजन्यामुळें अत्यंत लोकप्रिय व अंगच्या विद्येमुळें व कर्तबगारीमुळें सरकारांतहि मान्यता पावलेले होते. शाळाखात्यांत त्यांस मोठ्या पगाराची व मानाची जागा मिळाली होती. तथापि महादेवशास्त्र्यांचा मुलगा म्हणवून घेण्यापेक्षां हरिपंताचा मुलगा म्हणवून घेण्यांतच माझ्या चुलत्यांना भूषण वाटे.

यावरून माझे आजे हरिपंत किती सच्छील होते. याची कल्पना होईल. त्यांची स्थिति अत्यंत गरिबीची होती. माझे वडील कृष्णराव यांचें मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण झाल्यावर लवकरच ते उमरावती येथील हायस्कुलांत शिक्षक होऊन सन १८७० च्या सुमारास वऱ्हाडांत आले. त्यानंतर त्यांनीं आपली बदली मुलकी खात्यांत करून घेतली. ते प्रथम बुलढाण्यास डेप्युटी क्लार्क होते. पुढें बरींच वर्षें ते अकोला येथें डेप्युटी कमिशनरच्या ऑफिसांत क्लार्क ऑफ दी कोर्ट होते. नंतर तहसीलदार झाले; व अखेरीस ते एक्स्ट्रा असिस्टंट कमिशनर होते. १८९६ सालीं ते मलकापुर येथें असतां त्यांस अर्धांगवायूचा झटका आला, व १८९७ च्या अखेरीस त्यांचें देहावसान झालें. ते पापभीरु व सत्यनिष्ठ असत. त्यांचा स्वभाव अत्यंत तापट असे, पण ते तितकेंच प्रेमळहि असत. ते फार धर्मभोळे असत. त्यांचेंहि भजन फार गोड लागे. ते दत्तोपासक असल्यामुळें त्यांनीं आपल्या मुलांचीं नांवें अनुक्रमें दत्तात्रय, श्रीपाद, दिगंबर व अनसूया हीं ठेविलीं.

त्यांच्या प्रथम पत्नी सावित्रीबाई माझ्या मातुश्री होत. माझा जन्म नागपूर येथें २९-६-१८७१ रोजीं झाला. माझें कर्क लग्न असून तूळ रास आहे. माझी सख्खी आई माझ्या सहाव्या वर्षाच्या सुमारास निवर्तली. त्यानंतर माझ्या वडिलांनीं द्वितीय संबंध केला. माझ्या सापत्न मातुश्रींचेंहि नांव सावित्रीबाई असून त्यांचें प्रथमपासून आजपर्यंत मजवर अपत्यतुल्य प्रेम आहे.

बालपणीं मी कोणाच्या तरी कडेवर बसलों असतां व खालीं उतरण्याविषयीं नाखुषी दाखविली असतां माझ्या वडिलांनीं किंवा आईनें "एवढा घोडा झाला तरी अजून कडेवर बसावयास पाहिजे!" असे उद्गार काढिले. माझें मन मूळापासून अत्यंत संस्कारक्षम व कांहींसें मानी असल्यामुळें त्या प्रसंगाचा मजवर इतका परिणाम झाला कीं, तेव्हांपासून दुसऱ्यावर ओझें पडूं नये याबद्दल मी विशेष खबरदारी घेत आलों आहें.

माझी सख्खी आईहि माझ्या वडिलांप्रमाणेंच स्वभावानें फार तापट परंतु कोमल मनाची होती, एवढीच माझी तिजबद्दल आठवण आहे.

आईच्या मृत्यूनें झालेल्या माझ्या हानीची जाणीव माझ्या अजाणपणामुळें त्यावेळीं मला झाली नाहीं, व माझ्या सापत्नमातेनें पुढेंहि ती होऊं दिली नाहीं.

वयाच्या सुमारें ९ व्या वर्षी कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टी घडून आल्या. तोंपर्यंत माझी प्रकृति चांगली सुदृढ होती. परंतु त्या सुमारास माझ्या तोंडास अर्धांगवायूचा विकार झाला. माझी मान व जीभ वांकडी झाली; व कांहीं अक्षरें उच्चारतांना अडचण पडूं लागली. परंतु या गोष्टी त्यावेळीं माझ्या लक्ष्यांत आल्या नाहींत. माझी मान नुसती अवटळलेली आहे, यापेक्षां मला दुसरें कांहीं झालें नाहीं, असाच माझा समज होता. मला औषधोपचाराकरितां माझे चुलते वामनराव कोल्हटकर यांजपाशीं ठेविलें होतें. या आजारामुळें माझें एक वर्ष बुडालें. त्याचें मला फार वाईट वाटलें. या आजारांत 'कादंबरी'चें एक मराठी भाषांतर वाचल्याचें आठवतें. याच्यापूर्वी नुकताच मला वाचनाचा नाद लागला होता. माझ्या वर्गांत त्रिंबक शिवराम नांवाचा एक बहुश्रुत मुलगा असे, तो रोज पुराणास जात असे. त्याची कल्पनाशक्ति चांगली असल्यामुळें तो स्वतः नवीन गोष्टीहि रचून सांगत असे. त्यास वाचनाचा बराच नाद होता. त्याच्याशीं स्पर्धा करण्याच्या इच्छेनें मी वाचनाचा व्यासंग जडवून घेतला. हा व्यासंग वाढण्यास एक क्षुल्लक बाब कारण झाली. मला झालेला वायूचा विकार तोंडापुरता नसून त्याची हातांस व पायांसहि बाधा झाली होती, किंवा माझें सर्वांग मूळचेंच वांकडें होतें, हें मला सांगतां येत नाहीं. पण एवढी गोष्ट मात्र खरी आहे कीं, या सुमारास माझ्या बेडौल शरीराबद्दल व बेढब चालण्याबद्दल माझा इतरांकडून बराच उपहास होऊं लागला. अर्थात्‌च इतरांशीं मिळून मिसळून वागण्याची माझी प्रवृत्ति कमी होऊं लागली; व एकांतांत पुस्तकें वाचून वेळ काढावासा वाटूं लागला. आपलें शरीर जरी बेढब असलें, तरी मन संपन्न करून त्याची उणीव आपणांस भरून काढितां येईल, व आपली गति जरी बेडौल असली तरी लेखनांत प्रावीण्य मिळवून तें व्यंग झांकून टाकितां येईल असें वाटूं लागलें; व मी वाचनाकडे अधिकाधिक लक्ष्य पुरवूं लागलों. या सुमारास

मी मोरोपंतांच्या आर्यांच्या धर्तीवर सयमक आर्या करण्यास सुरुवात केली. माझ्या वडिलांचे एक ज्येष्ठबंधुतुल्य स्नेही अकोल्यास तहसिलदार होते, त्यांनीं लोककल्याणार्थ केलेलीं कामें हाच माझ्या पहिल्या कवितेचा विषय असावा असें वाटतें. कदाचित् प्रभु रामचंद्राचें स्तवन हाहि असेल. मी त्यावेळीं निस्सीम भगवद्भक्त असून खेडेगांवचे पाटील वगैरे माझ्या वडिलांच्या भेटीस आले असतां माझ्या पायां पडण्याचा त्यांचा परिपाठ असे. ध्रुवाप्रमाणें एका पायावर उभें राहून भगवंतास प्रसन्न करावें ही माझी एक मोठी महत्त्वाकांक्षा असे. माझी उपास्य देवता, राम तिचीं चित्रें काढण्यांत तासचे तास मी घालवीत असें. मराठी पांचव्या इयत्तेंत असतां माझ्या कानीं किर्लोस्करांच्या 'शाकुंतला'ची कीर्ति आली. तेव्हां आपणहि एक संगीत नाटक लिहावें असें वाटून मी एका संगीत नाटकाचे बरेच प्रवेश लिहिले. फारशा चाली माहीत नसल्यामुळें दिंड्या, साक्या व कटाव यांचीच त्यांत विशेष भरती होती. साऱ्या ऋतूंतील एकूणएक फुल-झाडांचा व फळझाडांचा नामनिर्देश केलेला असा एक बागेच्या वर्णनाचा कटाव त्यांत घातला होता. मराठी सहाव्या इयत्तेंत, लक्ष्मण कृष्ण चिपळूणकर – विष्णुशास्त्र्यांचे बंधु – आमचे शिक्षक होते. त्यांची मजवर फार मेहरबानी होती व ती अखेरपर्यंत कायम राहिली. त्यांनीं आपल्या वडिलांच्या 'अरबी भाषेंतील सुरस व चमत्कारिक गोष्टीं'बद्दल माझ्या मनांत प्रेम उत्पन्न केलें. 'निबंधमाले'विषयीं आदरयुक्त प्रेम उत्पन्न होण्यालाहि तेच कारणीभूत झाले. सहाव्या इयत्तेच्या परीक्षेंत पास झाल्यावर मी हायस्कुलांत गेलों. परंतु माझ्या वर्गावरील शिक्षकांनीं केवळ उशीरां येण्याबद्दल मला एके दिवशीं बांकावर उभें केल्यामुळें मी रागावून घरीं बसलों, व चिपळूणकर मास्तरांपाशीं आग्रहपूर्वक विनंति करून त्यांजकडून इंग्रजी-मराठी शाळेंतच सातवी इयत्ता (पूर्वी इंग्रजी तिसऱ्या इयत्तेस सातवी इयत्ता म्हणत) काढविली. या इयत्तेंत असतां शंकर मोरो रान-ड्यांचीं अनेक नाटकें वाचनांत येऊन त्यांच्या धर्तीवर एक नाटक एका आठवड्यांत लिहून पूर्ण करावें अशी इच्छा होऊन, संकल्पाप्रमाणें एक तीन अंकी संगीत नाटक ठरलेल्या मुदतींत लिहून पुरें केलें. यानंतर दोन

वर्षांनीं ' सुखमालिका ' या नांवाचें पांच अंकी नाटक लिहिलें. ' सुख-मालिका ' हें नायिकेचें नांव होतें. तिच्या अज्ञातवासांत असणाऱ्या बंधूच्या तोंडांतून निघालेलें-" मी हल्लीं सुख मालिका भोगीत आहें. "- हें श्लिष्ट वाक्य प्रतिनायकाच्या कारस्थानामुळें आइून ऐकिल्यामुळें राजास – तिच्या पतीस – आपली पत्नी दुराचरणी असल्याबद्दल शंका आली व त्यानें तिला घालवून दिलें; पुढें ती पुरुषवेषानें आपल्या पतीचा स्नेही म्हणून राहिली; एके दिवशीं त्यांचा मुलगा (हाहि अज्ञातवासांत होता) आपल्या शाळेंतील संवगड्यांबरोबर खेळ खेळत असतां खेळांतील राजा झाला; व त्या नात्यानें त्यानें एका खोडकर मुलास अपराधी म्हणून दंड केल्यामुळें त्या मुलाच्या बापानें राजाकडे फिर्याद केली व तिची चौकशी होत असतां सर्व गोष्टींचा उलगडा झाला;—असें नाटकाचें संविधानक होतें. नाटकांतील अनेक कल्पना बऱ्याच सरस असून, चवथ्या अंकांतील शाळेच्या प्रवेशांत विनोद बराच साधला होता. हें नाटक मी माझे चुलते वामनराव एकदां अकोल्यास आले असतां त्यांस वाचून दाखविलें. त्या प्रसंगीं एका पदांतील कल्पना त्यांस इतकी चांगली वाटली कीं त्यांनीं मला टाळ्या वाजवून उत्तेजन दिलें. मी त्यांजकडे नागपुर येथें औषधोपचाराकरितां होतों तेव्हां त्यांचें मजबद्दल बरेंच अनुकूल मत झालें होतें; तें या प्रसंगीं दृढ झालें.

या सुमारास 'किर्लोस्कर नाटक मंडळी' अकोल्यास आली. तिच्या उत्पादकाचा – अण्णा किर्लोस्करांचा – भव्य देह, गंभीर स्वर व 'सौभद्र'-सारख्या सुंदर कृती, कंपनींतील नट भाऊराव कोल्हाटकर, मोरोबा वाघोलीकर व रामभाऊ किंजवडेकर यांचें मधुर गायन व अभिनयकौशल्य यांचा माझ्या मनावर चिरस्थायी संस्कार झाला. 'सौभद्र ' नाटक माझें अत्यंत आवडतें असे. मला प्रथमपासूनच स्वतंत्र कृतींबद्दल अत्यंत आदर वाटे. अर्थातच 'सौभद्र' नाटकाबद्दल मला आदर वाटला यांत कांहीं नवल नाहीं.

' किर्लोस्कर मंडळी ' अकोल्यास असतांना अण्णा किर्लोस्करांना आपलें ' सुखमालिका ' नाटक दाखवावें अशी इच्छा होऊन मी मंडळीच्या बिऱ्हाडाजवळून कितीतरी वेळां फेऱ्या घातल्या. पण अंगीं धीटपणा

नसल्यामुळें अण्णांशीं बोलण्याचें मुळींच धाडस झालें नाहीं. या खेपेस मंडळींतील उपरिनिर्दिष्ट तीन नट आमच्या घरीं एकदां जेवावयास आले होते. त्या प्रसंगीं त्यांनीं गाणें म्हणून आमची करमणूक केली, व आम्ही त्रिबर्ग बंधूंनींहि पदें म्हणून त्यांची करमणूक केली. आम्हां सर्वांचे आवाज बऱ्यांपैकीं होते. दर शनिवारीं रात्रीं पेटी-तबला मिळवून त्यांवर पदें म्हणविण्याचा आमच्या वडलांचा परिपाठ असे. आमच्या आवाजांच्या धर्मांप्रमाणें भिन्नभिन्न भूमिकांच्या पदांची आमच्यांत वांटणी होई. माझा चुलतबंधु नीळकंठ याचा स्वर अत्यंत मधुर व सुरेल असून त्यास आलापहि चांगले साधत असत, यामुळें त्याजकडे भाऊरावांचीं पदें येत; मजकडे मोरोबांचीं येत असत.

माझ्या वयाच्या १५ व्या वर्षी माझा विवाह झाला. माझी पत्नी खामगांव येथील वकील वामनराव जोशी यांची कन्या होय. लग्न-निश्चयापूर्वी वराच्या व वधूच्या वडिलांनीं वधूस व वरास पाहिलें नव्हतें. बी. ए. होईपर्यंत लग्न करावयाचें नाहीं असा माझा माझ्या चुलत्यांच्या उप-देशावरून निश्चय झाला होता. पण माझ्या वडिलांस इतकी भीड घाल-ण्यांत आली कीं मान्यता देण्याशिवाय त्यांस गत्यंतर उरलें नाहीं.

वर्गांत शिक्षक व मुलें यांजमध्यें माझी बरीच चहा असे. निबंध-माला, ॲडिसनचे व गोल्डस्मिथचे लेख, स्कॉटच्या व रेनॉल्ड्सच्या कांहीं कादंबऱ्या वाचून मी माझ्या अंगीं अत्यंत अल्प प्रमाणांत असलेली विवेकशक्ति वाढीस लाविली होती व इंग्रजी भाषेंत बरीच गति केली होती. तेव्हांचे हायस्कूलचे हेडमास्तर मि. एटकिन्स साहेब माझ्या इंग्रजी निबंधावर बरेच खुष असत. 'निबंधमालें'तील निबंधाच्या धर्तीवर मी एक दोन निबंध बऱ्यांपैकीं लिहिले होते. चिपळूणकर, चिंतामणराव देशपांडे, डांगे अशा कांहीं शिक्षकांस मजबद्दल बराच अभिमान वाटे. मी मॅट्रिकच्या वर्गांत असतां मराठी शिष्यवृत्तीची परीक्षा दिली व तिच्यांत पहिला आलों. परीक्षक विष्णु मोरेश्वर महाजनि होते.

सन १८८८ सालीं मी मुंबई विश्वविद्यालयाची प्रवेशपरीक्षा पसार होऊन १८८९ च्या आरंभीं पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजांत प्रवेश केला. माझी

कॉलेजांतील कारकीर्द सुखद किंवा यशस्वी झाली नाहीं. मी तेथें तीन वर्षें काढिलीं. त्यांपैकीं दुसऱ्या व तिसऱ्या वर्षी आजारीच होतों. १८८९ सालचे अखेरीस माझ्या पायांना इसबाचा विकार सुरू झाला. या विकारानें पुढें जवळ-जवळ पंचवीस वर्षें मला फार त्रास झाला. १८९० च्या नाताळाकरितां मला कोल्हापूर येथील एका नातेवाइकाकडून बोलावणें आल्यावरून मी आगगाडीनें सांगलीस गेलों. पण तेथें त्या नातेवाइकानें पाठविलेल्या इसमाची व माझी चुकामूक होऊन मला सांगली येथील एका भिक्षुकाच्या घरीं जावें लागलें. जेवतेवेळीं मला अतिशय आग्रह करण्यांत येऊन मला प्रत्येक घासास ओकारी येत असतांहि आहाराबाहेर अन्न पोटांत कोंबावें लागलें. त्याच दिवशीं मला सडकून ताप भरला. नाताळची सुट्टी या तापांतच कोल्हापुर येथें गेली. जरा बरें वाटतांच मी कॉलेजांत परत गेलों. पण पुढें सात-आठ महिने माझ्या मागें हिंवताप लागून त्यानें मला अशक्त करून सोडिलें. मी ऐच्छिक-विषय भाषा घेतला असल्यामुळें मला उरलेल्या तीन चार महिन्यांच्या तयारीनें पास होतां आलें.

याप्रमाणें कॉलेजांतील तिन्ही परीक्षा मी लागोपाठ पसार झालों. माझ्या वेळीं कॉलेजांत नरसिंह चिंतामण केळकर, मंगेश जिवाजी तेलंग, शंकर श्रीकृष्ण देव, मोरो केशव दामले, बळवंत बाबाजी देशपांडे, बेळव्वी, विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे, शिवराम महादेव परांजपे, नीळकंठ पांडुरंग पाटणकर, शांताराम अनंत देसाई इत्यादि अनेक बुद्धिमान् गृहस्थ शिकत होते. माझें विशेष सख्य भास्कर रामचंद्र नानल, श्रीनिवास त्रिंबक द्रवीड, सखारामपंत बाक्रे, खानविलकर इत्यादि कांहीं गृहस्थांशीं होतें. पण लेखन या नात्यानें मजवर ज्या गृहस्थांच्या सहवासाचा विशेष परिणाम झाला, ते प्रसिद्ध शंकर मोरो रानड्यांचे चिरंजीव रघुनाथ शंकर रानडे हे होत. त्यांची चर्या मोहक व डोळे पाणीदार असून ते अत्यंत बुद्धिवान् असत. मंडळींत ते जरी मौन धारण करीत असत तरी स्नेह्यांमध्यें वादविवाद व सौम्य विनोद करण्यांत त्यांस आनंद वाटे. मला लहानपणापासून सौंदर्याबद्दल व बुद्धिमत्तेबद्दल अत्यंत आदर वाटत असल्या-

मुळें आमच्या ओळखीचें लवकरच स्नेहांत रूपांतर झालें. आमच्या वेळीं ऑक्झेनहॅम, सेल्बी, भांडारकर, करकरे, दस्तूर हे प्रमुख अध्यापक असत. ऑक्झेनहॅम साहेब एल्फिन्स्टन कॉलेजचे प्रिन्सिपाल होऊन गेले त्या प्रसंगीं त्यांच्या सन्मानार्थ मी व नानल यांनीं कांहीं पदें केलीं होतीं. तीं मीं म्हणून दाखविलीं. तीं ऐकून ऑक्झेनहॅम साहेबांच्या पत्नी इतक्या खूष झाल्या कीं, तीं पदें भाषांतरासह त्यांजकडे पाठविण्याची त्यांनीं मला विनंति केली व ती मी मान्यहि केली. परंतु भाषांतर करतेवेळीं एक मोठी अडचण आली. मंगलाचरणांत (व बहुधा अखेरच्या शुभचिंतनपर पदांतहि) गजाननाचीं "वक्रतुंड" "लंबोदर" अशा सारखीं कांहीं स्तुतिपर विशेषणें पडलीं होतीं, त्यांचीं "ओ क्रूकेड-फेसेड वन्" "ओ बिग्-बेलीड् वन्" अशीं मासलेवाईक भाषांतरें करून तीं मडमसाहेबांस नजर करणें जिवावर आलें व वचनभंगाचा दोष पदरीं घ्यावा लागला.

१८९१ सालीं आम्हीं डेक्कन कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनीं संस्कृत मृच्छकटिक नाटकाचा प्रयोग केला. त्यांत मजकडे शकाराच्या विटाची भूमिका आली होती. मी इसबानें व तापानें आजारी असतांहि माझी भूमिका बरी वठली असावी असें वाटतें. त्यावेळीं बेळव्वी हे फेलो होते. त्यांनीं टाइम्सला प्रयोगाच्या हकीकतीचें एक सविस्तर स्तुतिपर पत्र पाठविलें होतें. या प्रयोगांत न. चिं. केळकरांनीं मदनिकेची व कुंभीलकाची, मंगेश शिवाजी तेलंग यांनीं वसंतसेनेच्या विटाची, मोरो गणेश दामल्यांनीं सूत्रधाराची, व 'संतापशमन'कार दत्तात्रय अनंत केसकर यांनीं न्यायाधीशाची भूमिका घेतली होती. चारुदत्त, शकार, मैत्रेय, शर्विलक व वसंतसेना यांचीं कामें अनुक्रमें मल्हारराव गर्दे, साठे, मोरोपंत आगाशे, गोविंदराव ओक व कट्टी यांनीं घेतलीं असून तीं सारीं अप्रतिम वठलीं. वसंतसेनेचें सोंग तर इतकें सुंदर दिसलें व त्या सोंगाची बतावणीहि इतकी सरस झाली कीं खुद्द भांडारकरांनीं पडद्यांत येऊन त्याबद्दल अभिनंदन केलें. तितका सुंदर प्रयोग धंदेवाल्या नाटकमंडळ्यांकडूनहि झालेला आपल्या पाहण्यांत आलेला नाहीं असे उद्गार त्या प्रयोगाचे अनेक प्रेक्षक अजून काढितांना दिसून येतात.

मी तापामुळें अत्यंत अशक्त झालों असतांहि श्लोकांच्या चाली बसवून व तालमींना हजर राहून नाटकाकरितां माझ्या सामर्थ्यापलीकडे उत्साह दाखविला. यामुळें माझें दुखणें लांबलेंहि असावें. दुखणें संपल्यावर परीक्षेपर्यंत फारच थोड्या महिन्यांचा अवधि राहिला आहे हें पाहून मीं ऐच्छिकविषयाचें एकहि पुस्तक विकत न घेतां पुस्तकालयांतून किंवा स्नेह्यांकडून पुस्तकें मागवून त्यांजवरच निर्वाह केला. तीं पुस्तकें बहुधा मी रविवारीं वाचीत असें व आठवड्याचे इतर दिवस विश्रांतींत घालवीत असें. रविवारीं पहांटे एक वाजतां उठून रात्रीं दहा वाजेपर्यंत सारखें वाचावयाचें हा माझा त्या अवधींतला क्रम असे. माझा स्वभाव इतका उतावळा आहे कीं कोणतेंहि काम रोज नियमितपणें करण्यापेक्षां एका झपाट्यांत उरकून टाकणेंच माझ्या मनोधर्मास मानवतें.

मी १८९१ सालीं बी. ए. झालों. त्यापूर्वींच मी कायद्याची पहिली (ज्युरिस्प्रुडन्सची) परीक्षा पदरांत पाडून घेतली. १८९२ सालीं कायद्याचा अभ्यास करण्याकरितां मुंबईस राहिलों. परंतु बहुतेक वेळ अभ्यासांत न जातां कायद्याशिवाय इतर विषयांवरील पुस्तकांचें वाचन, वादविवाद व लेखन यांमध्यें जात असे. या सुमारास मला वाचनाचें फारच वेड लागलें होतें. एक पुस्तक झालें कीं दुसरें, दुसरें झालें कीं तिसरें, याप्रमाणें मीं अनेक ग्रंथ वाचून टाकिले. पदार्थविज्ञान, रसायन, वनस्पति, ज्योतिष इत्यादि शास्त्रावरीलहि लहान-मोठे ग्रंथ मीं एकामागून एक वाचून टाकिले.

आमचे वादविवाद इतक्या जोरानें चालत कीं त्यांपासून शेजाऱ्यांस फार त्रास होई. आमचें बिऱ्हाड एकदां डॉ. भालचंद्रांच्या बंगल्याजवळील दिवाडकरांच्या घरांत असतां आमच्या गाण्याच्या व वादाच्या आरडाओरडीनें डॉक्टर साहेबांस इतका त्रास होऊं लागला कीं त्यांनीं आमच्या घरवाल्याच्या मागें लागून त्याजकडून आम्हांस घर सोडण्याबद्दल लेखी नोटीस देवविली! मग काय विचारतां? आधींच उल्हास आणि त्यांत फाल्गुनमास! आम्हीं आपल्या गोंगाटानें त्या बिचाऱ्या सत्पुरुषास एक महिना मुळींच झोंप येऊं दिली नाहीं.

मुंबई येथील पहिल्या सहामाहींत माझ्या भावी आयुष्यावर परिणाम करण्यासारखी एक गोष्ट घडून आली. माझे स्नेही नानल व द्रविड यांची न्यू इंग्लिश स्कूलच्या धर्तीवर एक शाळा काढण्याची महत्त्वाकांक्षा होती. त्याच सुमारास मुंबई येथें छत्रे यांनीं चालविलेली 'आर्यन हायस्कूल' नांवाची एक संस्था जरा डबघाईस आली होती. नवीन शिक्षणसंस्था काढण्यापेक्षां त्या संस्थेस सांवरून धरणेंच श्रेयस्कर होईल असें वाटून ते व त्यांच्या प्रेरणेनें बाकरे, मावळणकर, दातार, नरसोपंत केळ्कर इत्यादि त्यांचे बरेच स्नेही छत्र्यांचे भागीदार झाले. त्यांत मीहि होतों. आमच्या सह्यांच्या भपकेबाज जाहिरातींच्या शेंकडों प्रती मुंबईत वांटण्यांत आल्या; परंतु शाळेंत २–४ नवीन टाकाऊ विद्यार्थ्यांची भर पडण्यापलीकडे त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. त्यानेंच नवीन भागीदारांचा अर्धा-अधिक उत्साह कमी झाला. उरलेला उत्साह एक-दीड महिना कायम होता पण कायमच्या वर्गाची मुदत संपत आली तशी त्यांपैकीं एकेकानें कांहींतरी सबब काढून आपापल्या गांवीं जाण्यास सुरवात केली. अखेरीस मी एकटाच काय तो उरलों. मजकडे प्रथम मराठी शिकविण्याचें काम असून त्याकरितां मला रोज एक दोन तास खर्च करावे लागत. पण माझे एकेक स्नेही जसजसे पाय काढूं लागले तसतसा मजवरील कामाचा बोजा वाढावयास लागून अखेरीस तर सहा-तास सक्तमजुरी करण्यापर्यंत माझी मजल येऊन ठेपली. आम्हां पदवीधरांनीं केलेल्या विश्वास-घाताबद्दल छत्रे मला जीं दुरुत्तरें बोलत तीं मला मुकाट्यानें सहन करावीं लागत. " मी स्वतः सारा दिवस खपण्यास तयार आहें, यापेक्षां अधिक माझ्या हातीं कांहीं नाहीं " असें मी त्यांस म्हणून त्याप्रमाणें रोज सहा तासां-प्रमाणें कांहीं दिवस काम केलें, तेव्हां त्यांचा राग शांत झाला व त्यांनीं मला आपल्या वचनांतून मुक्त केलें. तेव्हांपासून कोणतेंहि काम अंगावर घेणें झाल्यास तें इतरांवर अवलंबून न रहातां स्वतःच्याच हिंमतीवर पार पाडितां येईल अशी खात्री असली तरच घ्यावयाचें असा नियम मी पाळीत आलों आहें.

यानंतर लवकरच म्हणजे १८९२ च्या पावसाळ्यांत मीं माझा 'विविधज्ञानविस्तारां'तील पहिला लेख – 'विक्रमशशिकले'वरील टीका–लिहिला.

ह्या लेख एका जवळच्या नातेवाइकावर त्या नाटकाच्या प्रयोगदर्शनानें घडलेले दुष्परिणाम पाहून व त्याच्या मनांत त्याविषयीं अरुचि उत्पन्न करण्याकरितां लिहिलेला होता. 'विविधज्ञानविस्तारा'वर माझी पूर्वीपासून फार भक्ति असल्यामुळें लेख त्यांत यावा अशी मनापासून इच्छा होती, पण तो त्या मासिकास पात्र आहे कीं काय याबद्दल शंकाहि वाटत होती. अखेरीस माझे स्नेही विनायकराव रानडे यांच्या अत्यंत आग्रहानें मी त्यांजबरोबर 'विविधज्ञानविस्तारा'चे त्यावेळचे व्यवस्थापक रा. रा. पुरुषोत्तमपंत नाडकर्णी यांजकडे जाऊन त्यांस लेख दाखविण्यास कबूल झालों. त्याप्रमाणें त्यांच्या स्वाधीन लेख केला; घरीं परत येण्यास निघालों. लेख दिला हें बरें झालें नाहीं, परीक्षकांस लेख अत्यंत हास्यास्पद वाटेल, असे विचार रस्त्यानें चालतांना डोक्यांतून सारखे चालले होते, व विनायकराव मला मधूनमधून धीर देत होते. लेख दिल्यानंतर ४।५ दिवसांनीं त्याबद्दल पत्र येण्याची वाट पाहूं लागलों. पांच दिवस गेले, दहा गेले, तथापि पत्राचा पत्ता नाहीं. अखेरीस १५।२० दिवसांनीं नाडकर्ण्यांकडून एक कार्ड आलें. त्यांतील मजकूर वाचून माझा आनंद गगनीं मावेना. माझा लेख परीक्षणाकरितां रामचंद्र भिकाजी गुंजीकरांकडे पाठविला होता असें मला मागाहून नाडकर्ण्यांकडून कळलें. "त्यांना लेख फार आवडला. इतक्या चांगल्या लेखकानें अशा मिकार विषयावर लेख लिहावा याबद्दल त्यांस दिलगिरी वाटते. परंतु लेखकाच्या योग्यतेकडे लक्ष्य देऊन सबंध लेख प्रसिद्ध करण्याचें त्यांनीं ठरविलें."–अशा मतलबाचा मजकूर त्या पत्रांत होता. लेख १८९३ च्या आरंभीं 'विविधज्ञानविस्तारां'त प्रसिद्ध झाला. त्या वेळीं 'विक्रमशशिकला' नाटक मुंबईत अत्यंत लोकप्रिय झालेलें असल्यामुळें त्यावरील टीकेनें अर्थात्च बरीच खळबळ उडवून दिली. नाटकाच्या कर्त्यास – माधवराव पाटणकरांस – टीकेचा फार राग येऊन त्यांनीं एका प्रयोगाचे प्रसंगीं बोलून दाखविलें कीं, "एका पदवीधरानें या नाटकावर टीका केली आहे. पण नाटकलेखनाचा मुळींच अनुभव नसलेल्या लेखकानें लिहिलेल्या टीकेची मी कांहीं किंमत समजत नाहीं. टीकाकारानें स्वतः एखादें नाटक लिहून लोकप्रिय करून दाखवावें असें मी त्याला आव्हान करतों." याच्यापूर्वीच

मीं 'वीरतनयां'तील पदांस सुरवात केली होती. सदरहू आव्हानानें नाटक पुरें करण्यास स्फुरण आलें. १८९३ सालीं नाटकांतील पहिला अंक व शेवटच्या अंकांतील अखेरचा करुणपर्यवसायी प्रवेश मिळून पांच प्रवेश तयार झाले. पण पुढें नाटक तसेंच अर्धवट स्थितींत बरेच दिवस पडून राहिलें. १८९४ सालीं मी एलूएलू. बी. परीक्षेस बसलों. पण परीक्षेचीं पुस्तकें फक्त एक वेळच वाचिलेलीं असल्यामुळें तयारी मुळींच नव्हती. त्याचा परिणाम व्हावयाचा तोच झाला. 'वीरतनय' नाटक नवीनच निघालेल्या व मराठी नाटकें करणाऱ्या एका पारशी मंडळीस देण्याचा प्रथम विचार होता. पारशी मंडळयांकडून होणारे हामान, गुलबकावली, चतराबकावली, खुदादाद वगैरे नाटकांचे प्रयोग अत्यंत सुंदर होत असून तीं नाटकें माझ्या फार आवडीचीं असत; व त्यांच्या मानानें 'किर्लोस्कर मंडळी'चीं नाटकें फार फिक्कीं वाटत असत. भाऊरावांसारख्या नटांचें गायन आवडण्याइतकी सुसंस्कृत अभिरुचिहि माझ्या अंगीं अजून आली नव्हती. या सुमारास 'किर्लोस्कर मंडळी'चा मुंबईंत मुक्काम होता. एके दिवशीं माझ्या नाटकाबद्दल बातमी भाऊरावांच्या कानांवर गेल्यावरून ते मी राहात असलेल्या मंगळदास नथूभाईच्या चाळींत आले व त्यांनीं नाटकांतील बरींच पदें ऐकिलीं. त्यांचा त्यांजवर अनुकूल ग्रह होऊन तयार असलेले पांच प्रवेश मी मंडळींच्या बिऱ्हाडीं वाचावे असें ठरलें. त्याप्रमाणें वाचन झालें. माझा आवाज बराच गोड व तरळ असल्यामुळें वाचनाचा श्रोत्यांच्या मनावर फार परिणाम झाला. शेवटचा प्रवेश त्यांना अत्यंत हृदयद्रावक वाटला असावा असें त्यांच्या चर्येवरून स्पष्ट दिसून आलें. मंडळी मुंबईहून कोल्हापुरास गेली. मुक्काम हलल्यापासून एक महिन्याच्या आंत मीं इतर प्रवेश पुरे करून द्यावे असें आम्हांमध्यें ठरलें होतें. त्याप्रमाणें नाटक पूर्ण करून मी कोल्हापुरास गेलों. तेथें 'किर्लोस्कर मंडळी' देवलांचें 'मृच्छकटिक' नाटक बसवीत होती; त्यामुळें 'वीरतनय' नाटक आणखी कांहीं महिने मागें पडलें.

माझी 'विक्रमशशिकले'वरील टीका 'विविधज्ञानविस्तारा'च्या संपादकांशिवाय इतरहि सुशिक्षित गृहस्थांस पसंत पडली असावी असें ती प्रसिद्ध झाल्यानंतर लवकरच मोती बुलासा यांनीं 'सुविचारसमागम' मासिकांत

मराठी वाङ्मयाचें जें समालोचन केलें त्यांत त्यांनीं किरातांच्या एका व हरि महादेव पंडितांच्या एका टीकेबरोबर त्या टीकेचाहि प्रशंसापूर्वक नामनिर्देश केला यावरून उघड होतें. त्या टीकेस जें उत्तेजन मिळालें त्यामुळें मला आणखी टीका लिहिण्यास प्रोत्साहन आलें. त्या टीकेची भाषा फार बोजड होती व तिच्यांतील तो दोष माझे स्नेही रघुनाथ शंकर रानडे हे एकदां मुंबईस आले असतां त्यांनीं उपहासपूर्वक माझ्या नजरेस आणिला होता. सबब तो दोष पुढील टीकांत टाळण्याचा मीं निश्चय केला होता. १८९३ च्या अखेरीस ‘ किर्लोस्कर मंडळी ’ मुंबईस असतां ती देवलांच्या ‘ शापसंभ्रम ’ नाटकाचे प्रयोग करीत असे. इतर पुस्तकांच्या आधारें लिहिलेल्या पुस्तकांचा मला पूर्वीपासून तिटकारा असे. तथापि ‘ शापसंभ्रम ’ नाटकांत प्रवेशांच्या, कल्पनांच्या व शब्दांच्या निवडींत कर्त्यानें बरेंच चातुर्य दाखविलें आहे असें माझें मत असल्यामुळें त्या नाटकास माझे बरेच स्नेही प्रतिकूल असतांहि मी त्याजवर एक अनुकूल टीका लिहिली. ती १८९४ च्या मध्याच्या सुमारास ‘ विविधज्ञान-विस्तारां’त प्रसिद्ध झाली. सूत्रधारमुखानें कर्तृप्रशंसा वदविण्याचा जो कांहीं नाटककारांचा संप्रदाय असतो तो मला आवडत नसल्यामुळें मीं ‘शापसंभ्रमां’तील त्या प्रकाराची थट्टा केली होती, व इतरहि कांहीं दोष दाखविले होते, त्यामुळें देवलांची माझ्यावर साहजिकच इतराजी झाली होती. ती इतराजी अनेक प्रसंगीं ‘वीरतनयां’तील वाक्यांवर किंवा पदांवर टीका करून प्रगट करण्यांत येत असे. अशांपैकीं कांहीं प्रसंगीं मींहि ‘मृच्छकटिकां’तील किंवा ‘शापसंभ्रमां’तील सदोष वाक्यें निवडून काढून त्यांचा उपहास करीं तेव्हां कोठें मजवरील टीकांस आळा बसे. ‘वीरतनय’ मागें पडण्यास त्या टीकाहि कारणीभूत झाल्या असाव्या.

माझ्या अनुकूल टीकेमुळें माझ्या स्नेह्यांची खप्पा मर्जी होण्याचें कारण असें कीं, इंदूर सरकारनें ‘कादंबरी’चें उत्तम नाटक करणारास बक्षीस देण्याचें जाहीर केल्यावरून जीं नाटकें पाठविण्यांत आलीं होतीं त्यांत शिवराम महादेव परांजपे यांचें एक नाटक असून तें आम्हां सर्व दक्षिणविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचें फार आवडतें असे, त्यास मागें सारून

'शापसंभ्रम' नाटकानें बक्षीस पटकाविलें, हें पाहून माझ्या स्नेह्यांस साहजिकच वैषम्य वाटत होतें. माझें मतहि प्रथम 'शापसंभ्रम' नाटकास प्रतिकूल होतें तें अखेरीस अनुकूल झालें हें त्या नाटकाच्या उत्तमत्वाचें एक मोठें प्रमाण होय.

'शापसंभ्रमा'वरील माझी टीका प्रसिद्ध झाल्यावर माझे बुद्धिमान् स्नेही रानडे मला भेटले तेव्हां ती टीका माझी आहे हें मी नाकारीत असतांहि तिच्यांतील कल्पनांवरून त्यांनीं ती माझी असल्याबद्दल ठांसून सांगितलें व माझ्या पहिल्या टीकेंतील दोष मी त्या टीकेंत टाळल्याबद्दल माझें मनःपूर्वक अभिनंदन केलें. त्यामुळें मला अत्यंत समाधान वाटलें हें सांगावयास नकोच.

१८९४ सालच्या अखेरीस माझे वडील बुलढाणा येथें एक्स्ट्रा असिस्टंट कमिशनर असतां तेथील गांवकऱ्यांच्या एका सभेपुढें मीं 'केशवपन' या विषयावर एक निबंध वाचला. पुढें त्यास प्रस्तावना व उपसंहार जोडून त्याचें 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो' या सुंदर कादंबरीवरील अनुकूल टीकेंत रूपांतर केलें. ती टीका १८९५ सालचे आरंभीं 'विविधज्ञान-विस्तारां'त प्रसिद्ध झाली.

१८९५ सालींसुद्धां मजकडून एल्एल्. बी. परीक्षेची चांगली तयारी झाली नाहीं व त्यामुळें मला त्या परीक्षेंत दुसऱ्यांदा अपशय आलें. त्या सालीं नरसोपंत केळकर हेहि परीक्षेस बसले व ते तिच्यांत उत्तीर्ण झाले. या सुमारास 'किर्लोस्कर मंडळी'नें 'वीरतनया'च्या तालमी जोरानें सुरू केल्यामुळें मी मलकापुर येथें – माझे वडील बुलढाण्याहून तेथें बदलून गेले होते – न जातां मंडळी बरोबर पुणें, सोलापुर व बार्शी येथें गेलों. या प्रवासांत 'Conflict between science and religion' व 'Orion' हीं दोन उत्कृष्ट पुस्तकें माझ्या वाचण्यांत आलीं. या अवधींत विशेष महत्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे पुणें येथें १८९५ सालच्या नाताळांत 'राष्ट्रीय सभे'ची जी बैठक झाली तिजकरितां आलेल्या व 'किर्लोस्कर मंडळी'च्या बिऱ्हाडीं पाहुणे म्हणून उतरलेल्या गृहस्थांसमोर देवलांचा व माझा त्यांच्या व माझ्या नाटकांच्या गुणावगुणांसंबंधानें खडाजंगीचा वाद झाला ही होय.

ते सारे गृहस्थ देवलांच्या परिचयाचे होते या गोष्टीचा फायदा घेऊन त्यांनीं माझ्या नाटकाचा त्यांजपुढें उपहास करण्यास सुरवात केली. मी अत्यंत सहनशील म्हणून प्रसिद्ध होतों व आहें. परंतु तो उपहास मला सहन न होऊन मी देवलांवर उलट हल्ला करून व त्यांनीं माझ्या नाटकांतील दाखविलेल्या प्रत्येक दोषाच्या जोडीचा त्यांच्या नाटकांतील दोष दाखवून त्यांचीं नाटकें स्वतंत्र नसल्यामुळें तीं मूलतःच माझ्या नाटकाहून निकृष्ट प्रतीचीं आहेत असें त्यांस जोरानें सांगितलें, व माझें नाटक लोकप्रिय करीन अशी प्रतिज्ञा केली. यापुढें माझे व त्यांचे संबंध उत्तरोत्तर निवळत गेले, पण त्यांच्या मनांतील तेढ अखेरपर्यंत पूर्णपणें नाहींशी झाली नाहीं. देवलांचा स्वभाव ज्यांस अवगत असेल त्यांस या गोष्टीचें आश्चर्य वाटणार नाहीं. देवलांच्या स्वभावांतील या मर्माचा रा. सा. नारायणराव फाटक यांनीं कोल्हापुर येथें मला पूर्वीच परिचय करून दिला होता.

१८९६ च्या मे महिन्यांत एके शनिवारीं अहमदनगर येथें 'वीर-तनया'चा पहिला प्रयोग होण्याचें ठरलें. त्यापूर्वी दोन दिवस रंगीत तालीम व्हावयाची होती. तिच्याकरितां मी आपल्या धाकट्या बंधूस व कांहीं स्नेह्यांस पाचारण केलें होतें. ती मंडळी 'किर्लोस्कर मंडळी'च्या बिऱ्हाडीं मजबरोबर राहिली असतां, त्यांचा मंडळींतील कांहीं प्रमुख गृहस्थांकडून मुद्दाम अपमान झाला असें त्यांच्या व माझ्या निदर्शनास आल्यावरून आम्हीं मंडळीच्या बिऱ्हाडासमोरच एक बंगला घेऊन तेथें आपल्या बाडबिस्तारासह गेलों; बंगल्याच्या आवारांत असलेल्या एक विहिरींत मनमुराद पोहलों, व बाजारांतून बासुंदी-पुरी आणून यथेच्छ फराळ केला. त्या दिवशीं रात्रीं 'वीरतनया'चा पहिला प्रयोग व्हावयाचा होता त्याला न राहतां संध्याकाळच्या गाडीनें पुण्यास कूच करण्याचा आमचा विचार होता. पण फराळ चालला असतांना समोरील रस्त्यानें नाटकमंडळीच्या बिऱ्हाडाकडे चाललेला एक टांगा दिसून त्यांत माझे वडील बसलेले दिसले. त्यावेळीं ते रजेवर असून पहिल्या प्रयोगाकरितां मुद्दाम पुण्याहून आले होते. झालें! आमचा सारा बेत फिसकटला! मी व माझे बंधु कंपनीच्या बिऱ्हाडीं गेलों. तेथून निघून जातांना आम्हीं गांवांत एका स्नेह्याकडे जेवावयास जात आहोंत

असें सांगून गेलों होतों. पण परत आल्यावर भाऊरावांस सर्व प्रकार सांगावा लागला. मला हा प्रकार पूर्वीच कां कळविला नाहीं असें मला खेदपूर्वक विचारून त्यांनीं त्या प्रकाराबद्दल जबाबदार असलेल्या मंडळींची चांगलीच खरडपट्टी काढिली. तेव्हांपासून माझ्या पाहुण्यांची बरदास्त फारच चांगल्या प्रकारची राहूं लागली हें निराळें सांगण्याचें कारण नाहीं.

भाऊराव माझ्या दशकांत होते असें म्हणतात. त्यांचा तसा समज असल्यामुळें 'वीरतनय' नाटक बसवावयाला घेतल्यानंतर ते माझ्याशीं धाकट्या पण दूरच्या नातेवाइकाशीं वागावें त्याप्रमाणें तुटकपणें वागत. प्रथम ते मजपासून पदांच्या चालींची संथा न घेतां तीं मला वारंवार म्हणावयास सांगत. पण माझ्या ताना, खटके वगैरे नुसते ऐकून भागणार नाहीं अशी लवकरच खात्री झाल्यावर ते मजपाशीं चाली शिकूं लागले. अण्णा किर्लो-स्करांनीं देवल यांस नटांस अभिनय शिकविण्याकरितां शिक्षक म्हणून ठेविलें होतें त्यावरून त्यांस मास्तर ही संज्ञा असे. त्या नांवानें इतर नट मला हांक मारूं लागले होते, पण भाऊराव नुसत्या कोल्हटकर या नांवानें माझा निर्देश करीत. एकदां त्यांच्या तोंडांतून माझ्यासंबंधानें मास्तर या शब्दाचा उपयोग करण्यांत आला होता तेव्हां त्यांनीं आश्चर्य दाखविलें होतें. पण मीं त्यांना चालींची अनेकदां संथा देऊन त्या त्यांस नीट वठत नाहींत असें त्यांना दिसून येऊं लागलें तसतसा त्यांचा मजविषयींचा आदर वाढूं लागला व लवकरच तो कळसाला जाऊन पोहोंचला. बार्शी मुक्कामीं एकदां गोविंदराव कानिटकर 'वीरतनया'ची तालीम पाहावयास आले असतां भाऊरावांनीं त्यांजपाशीं "आमच्या मास्तरांच्या तोंडून आपण नाटक वाचवून घेतल्यास तालमीचें तुम्हांला कौतुक वाटणार नाहीं" अशा अर्थाचे उद्गार काढिले. पहिल्या प्रयोगास नाटककर्त्यांच्या पायां पडण्याचा त्या काळीं नटांमध्यें प्रघात असे; त्यास अनुसरून इतर नटांबरोबर भाऊरावहि माझ्या पायां पडले. 'अशि ही सगुणखनि' या पदाच्या अंतऱ्यांत मीं सांगितलेली एक तान त्यांना नेहमीं अडत असे. ती घेण्याचा ते प्रत्येक खेपेस प्रयत्न करीत व बहुधा प्रत्येक खेपेस फसत. भाऊराव एक ओळ इतकी घोळघोळून कां म्हणत आहेत याचें रहस्य माहित नसलेले

श्रोते भाऊरावांच्या गायनकौशल्याबद्दलचा आपला आनंद टाळ्यांच्या गजरानें व्यक्त करीत. अडत असलेली तान अखेरीस गळ्यांतून निघाल्यास भाऊरावांस समाधान वाटे, न निघाल्यास ते मजकडे पाहून हंसत व पुढील ओळ म्हणावयास सुरवात करीत.

'वीरतनया'च्या पहिल्या खेळाच्या दिवशीं त्याच्या भवितव्यतेबद्दल मला फारच काळजी वाटत होती. आठ वाजण्याचे सुमारास मी नाटकगृहाच्या दारापाशीं गेलों तेव्हां तेथें गर्दी नसलेली पाहून मला चर्रर् झालें. वास्तविक पाहतां नाटकलोलुप मंडळीस माझा हा वेळपर्यंत मुळींच परिचय नसल्यामुळें प्रयोगास गर्दी झाली नसती तरी त्यांत मीं वाईट वाटून घेण्यासारखें कांहीं नव्हतें. पण मी नवशिका नाटककार म्हणूनच आज गर्दी नाहीं असें वाटून माझें मन मला खाऊं लागलें. माझी भीति लवकरच निराधार ठरली. कारण खेळाच्या सुरवातीस नाटकगृह प्रेक्षकांनीं गजबजून गेलें. आतां नाटक प्रेक्षकांस कितपत आवडतें याची विवंचना सुरू झाली. पहिला प्रवेश भाऊराव (शूरसेन) व गोरे (शालिनी) यांचा होता. तो टाळ्यांशिवाय गेला. माझें मन खचूं लागलें. परंतु दुसऱ्या प्रवेशापासून चिंतोबा गुरवांच्या – शुंभसेनाच्या – भाषणांत हंशा व्हावयास लागून नाटकास रंग चढूं लागला व तो अखेरपर्यंत चढताच राहिला. प्रयोग यशस्वी झाला हें पाहून मला, माझ्या वडिलांना, बंधूंना व स्नेह्यांना अर्थात्च फार आनंद झाला. खेळाचें उत्पन्न मंडळीच्या त्या मुक्कामाच्या पूर्वीच्या साऱ्या खेळांहून अधिक झालें. हा प्रयोग त्या मुक्कामांतील अखेरचाच लाविला होता. पण तो लोकांस फार पसंत पडला असें पाहून मंडळीनें मुक्काम एक आठवडा लांबवून पुढील शनिवारीं तोच प्रयोग केला. त्यास पहिल्या प्रयोगापेक्षांहि अधिक उत्पन्न झालें.

माझी व कंपनीची ओळख होण्यापूर्वी कंपनीनें नवीन नाटकाकरितां दोनशें रुपयांचें एक बक्षीस लाविलें होतें. मीं 'वीरतनय' नाटक जरी ठरलेल्या मुदतींत पुरें करून दिलें होतें तरी तें बक्षिसाकरितां म्हणून पाठविलें नव्हतें. बक्षिसाकरितां एकंदर ३०।३२ नाटकें आलीं होतीं. त्या सर्वांत डोंगऱ्यांचें 'चंद्रसेना' नाटक माझ्या मतें उत्तम होतें. कंपनीच्या इच्छेवरून मीं

'वीरतनय' नाटकाचा अंतर्भाव बक्षिसाकरितां आलेल्या पुस्तकांत होण्यास आपली अनुकूलता प्रगट केली; मात्र तसें करण्यानें माझें कोणतेंहि नुकसान होणार नाहीं असें कंपनीकडून त्याबरोबरच आश्वासन घेतलें. कंपनीनें आपला निकाल जाहीर केला. मला २०० रु. मिळण्याचें ठरलें. पुढें 'वीरतनया'स झालेल्या उत्पन्नाची सरासरी 'सौभद्रा'स झालेल्या उत्पन्नाच्या सरासरीइतकी झाली हें दिसून आल्यावर त्या दोनशें रुपयांपेक्षां आणखी तीनशें रुपये कंपनीनें मला दिले.

बक्षिसाच्या निकालानें बऱ्याच नाटककारांची व त्यांच्या स्नेह्यांचीं मनें दुखविलीं गेलीं. 'संगीत संभाजी' नाटकाचे कर्ते पाठारे यांचें एक नाटक बक्षिसाकरितां आलेल्या पुस्तकांत होतें. त्यास बक्षीस न मिळाल्यामुळें मुंबई व ठाणें येथील बऱ्याच प्रभु मंडळींचीं मनें क्षुब्ध झालीं, निदान तीं क्षुब्ध करण्याचें एक उत्तम साधन मतलबी मनुष्यांस आयतेंच मिळालें. 'स्वदेशहितचिंतक मंडळी'चे त्या वेळचे चिटणीस प्रधान नांवाचे एक प्रभु गृहस्थ होते. त्यांनीं डोंगऱ्यांचें 'चंद्रसेना' नाटक बसवावयास घेतलें; व मुंबईस 'वीरतनय' नाटक १८९६ च्या सप्टेंबर महिन्याच्या सुमारास झालें तेव्हां त्यांनीं व त्या मंडळीच्या मालकांनीं चाळींतून फिरून 'वीरतनया'ची मनसोक्त निंदा करून व 'चंद्रसेना' नाटकाचीं तिकिटें फुकट वाटून नाटक लोकांमध्यें अप्रिय होईल अशाविषयीं फार खटपट केली. एका गल्लींतून तर त्यांनीं 'वीरतनया'ची जाहिरात गाढवाच्या पाठीस चिकटवून तिची वाद्यांसह धिंडहि काढिली. 'वीरतनया'चा मुंबईस जो पहिला प्रयोग झाला त्यास 'स्वदेशहितचिंतक मंडळी'पैकीं बरेच लोक टवाळी करण्याच्या उद्देशानें हजर राहिले होते. 'किर्लोस्कर मंडळी'च्या सेक्रेटरींनीं प्रयोगास हजर राहण्याबद्दल मला समक्ष न कळविल्यामुळें व त्यासंबंधाचा निरोप संध्याकाळीं दिवे लागण्याच्या सुमारास एका किरकोळ मनुष्याच्या हातीं पाठविल्यामुळें मी रागावून तिकीट विकत घेऊन स्नेह्यांसह प्रयोगास गेलों होतों व स्नेह्यांच्या आग्रहामुळें बाहेर प्रेक्षकांमध्यें बसलों होतों. त्या सालीं मुंबईत प्रथमतःच प्लेगचा प्रादुर्भाव झाल्यामुळें नाटकगृह चिकार भरलें नव्हतें, तथापि गर्दी नव्हती असेंहि नाहीं. नाटकाबद्दल अत्यंत अनुकूल मत नगराहून मुंबई-पुण्यास

आलें होतें व प्रयोगाबद्दल प्रेक्षकांस बरीच उत्कंठा वाटत होती. 'वीरतनया'च्या आधारावर मुंबईच्या एका श्रीमान् कोळ्यानें १२००० रुपयांचे मोबदल्यांत कंपनीपासून १९ खेळांचें कंत्राट घेतलें होतें. पण प्लेगामुळें नाटकगृहांत गर्दी इतकी कमी होऊं लागली कीं लवकरच त्या कोळ्यास ४००० रुपये नुकसानीदाखल देऊन आपली कंत्राटांतून मुक्तता करून घ्यावी लागली. असो. 'वीरतनया'च्या पहिल्या प्रयोगास नाटकाचे पहिले दोन अंक फारच उत्तम वठले. नाटकाचे उपरिनिर्दिष्ट हितशत्रू मधून-मधून निंदेचे फवारे सोडीत असतांहि प्रेक्षकांवर त्या दोन अंकांचा अत्यंत अनुकूल ग्रह झाला. दोन अंकांत 'वन्स मोर' मिळालें नाहीं अशीं फारच थोडीं पदें होतीं. दुसऱ्या अंकानंतर पडदा पडतांच कंपनीचे चिटणीस शंकरराव मुजुमदार पडद्याबाहेर आले, व त्यांनीं नाटकाची व कर्त्याची अतोनात प्रशंसा आरंभिली. प्रथम-प्रथम तिला प्रेक्षकांनीं टाळ्या वाजवून दुजोरा दिला. पण पुढेंपुढें नाटकाच्या हितशत्रूंनीं नाटकांतील चाली पारशी नाटकांतून घेण्याचें कारण काय असा गिल्ला करण्यास सुरवात केली. त्यांच्या द्वेषास याप्रमाणें स्वाभिमानाचें स्वरूप येतांच इतर प्रेक्षकांचेंहि त्यांना पाठबळ मिळालें व नाटकगृहांत 'न भूतो न भविष्यति' असा गोंधळ उडाला. माझे स्नेही नागपुरचे डॉ. लक्ष्मण दाजीबा गद्रे यांनीं (हे चांगले पहिलवान म्हणून प्रसिद्ध आहेत) माझ्या प्रतिपक्षास माडीवरून खालीं उतरण्यास आव्हान केलें, त्यानें गोंधळांत भर पडली. भाऊराव वगैरे नट भयचकित होऊन पडद्याच्या बाहेर पाहूं लागले. मी जागच्या जागीं निमूटपणें बसलों होतों. नाटकगृहांत पुन्हां शांतता व्हावयास बराच वेळ लागला. स्थिरस्थावर झाल्यावर तिसऱ्या अंकास सुरवात झाली. तो अंक मागील दोन अंकांपेक्षांहि चांगला उठावयाचा; पण घडलेल्या प्रकारामुळें नटांचा हिरमोड झाल्याकारणानें तो त्यांनीं कसाबसा उरकून घेतला. यानंतर नाटकावर टीका व्हावयास सुरवात झाली. त्या वेळचे मुंबईचे एक प्रसिद्ध लेखक 'किर्लोस्कर मंडळी'च्या ब्रिन्हाडीं फुकट तिकिट मिळविण्याकरितां आले होते. पण त्यांस निराश होऊन हात हलवीत परत जावें लागलें होतें, यामुळें रागावून त्यांनीं 'प्रभाकर' 'मुंबईवैभव' 'इंदुप्रकाश'

'गुराखी' इत्यादि वर्तमानपत्रांतून निरनिराळ्या टोपण नांवांनीं टीका प्रसिद्ध केल्या. त्यांपैकीं एकीस मीं स्वतः 'वीरतनया'शीं बराच परिचित असलेला' या सहीनें उत्तर दिलें. माझे स्नेही दिनकर सखाराम वर्दे हे या टीकांमुळें इतके खवळून गेले कीं त्यांनींहि एक-दोन टीकांचा खरपूस समाचार घेतला. या सर्व टीकांत प्रमुख टीका नागपुरचे विनायकराव खरे यांनीं 'विविधज्ञानविस्तारां'तून १८९८ सालीं प्रसिद्ध केलेली होय. मीं 'विक्रमशशिकले'वर केलेल्या टीकेस खरे यांनीं मुंबईच्या एका वृत्तपत्रांतून उत्तर दिलें होतें, व त्यास मीं 'मुंबईवैभवां'तून प्रत्युत्तर दिलें होतें. या प्रत्युत्तरावरील मथळ्यावर 'शाकुंतल' नाटकाच्या सातव्या अंकांतील "अहो बलीयः खलु भीतोस्मि" हें भरताचें वाक्य माझे स्नेही गोविंदशास्त्री फडके यांच्या सूचनेवरून दिलें होतें. याप्रमाणें खऱ्यांचा व माझा पूर्वपरिचय होता. त्यांनीं 'विविधज्ञानविस्तारां'तील आपल्या टीकेंत 'वीरतनयां'तील गुण व दोष दाखविले होते. ती टीका प्रसिद्ध करण्यापूर्वी 'विविधज्ञानविस्तारा'च्या व्यवस्थापकांनीं त्या गोष्टीस माझी संमति मिळविली असून तिला उत्तर देण्याची मला सूचना केली होती. त्या व तिच्या पूर्वीच्या साऱ्या टीकांस सविस्तर उत्तर देण्याचा माझाहि विचार होता, व तो विचार मीं 'केसरी' पत्रास एक पत्र लिहून प्रगट केला. त्या पत्रांत—"घरांत सुरवंटांचा सुळसुळाट झाल्यास एक-एक सुरवंट उचलून फेंकून देण्यापेक्षां सारे सुरवंट केरसुणीनें झाडून टाकणें बरें"—अशा अर्थाचें एक वाक्य घातलें होतें. असो. माझ्या संकल्पाप्रमाणें मीं 'वीरतनया'वरील सर्व टीकांस उत्तरादाखल म्हणून एक लेख लिहून तो 'वीरतनयाची ढाल' या नांवानें 'विविधज्ञानविस्तारां'तून १८९७ सालीं प्रसिद्ध केला. हा लेख भाषेच्या वगैरे दृष्टीनें वाचनीय असला तरी आत्मप्रौढी या दोषानें बराच दूषित झाला आहे. यापुढें मीं अशा प्रकारचा लेख कधींहि लिहिला नाहीं.

१८९६ सालीं मीं परीक्षेची चांगलीच तयारी केली होती; पण परीक्षेच्या पूर्वी कांहीं महिने 'किर्लोस्कर मंडळी'चा मुंबईस मुक्काम असल्यामुळें, त्या अवधींत 'वीरतनया'चीं प्रुफें तपासावीं लागल्यामुळें

व 'वीरतनया'च्या प्रयोगांनीं व त्यावरील टीकांच्या भडिमारानें चित्तक्षोभ बराच झाल्यामुळें, त्या तयारीची व्हावी तशी सांगता झाली नाहीं व या तिसऱ्या खेपेसहि माझ्या वांट्याला अपेशच आलें. या अपेशामुळें मनास अत्यंत खिन्नता आली. यापूर्वी कांहीं वर्षे पहिल्या एलएल. बी. ची परीक्षा सुरू झाली होती. परंतु ज्यूरिसप्रूडन्सची परीक्षा पास झालेल्या विद्यार्थ्यांस कांहीं वर्षांपुरती त्या परीक्षेची माफी मिळाली होती. मी ज्यूरिसप्रूडन्सची परीक्षा पी. ई. च्या वर्गांत असतांच पास झालों असल्यामुळें त्या माफीचा फायदा मला हा काळपर्यंत मिळाला होता. पण त्या माफीची मुदत आतां संपली होती. पुढील वर्षी पहिल्या व दुसऱ्या एलएल. बी. च्या परीक्षांस बसणें भाग होतें. माझे धाकटे बंधु यापूर्वीच बी. ए. झाले असून पुढील वर्षी पहिल्या एलएल. बी. च्या परीक्षेस बसावयाचे होते. त्या परीक्षेंत ते पास होऊन मी नापास झालों तर खालीं पाहावयाचा प्रसंग येणार; शिवाय तसें झाल्यास मी दुसऱ्या एलएल. बी. ची परीक्षा पास होऊनहि कांहीं उपयोग होण्यासारखा नव्हता. १८९५ सालीं मी परीक्षेंत नापास झाल्यावर वडिलांनीं रागावून पैसे पाठविण्याचें बंद केलें होतें, तरी मला 'वीरतनया'बद्दल मिळालेल्या बक्षिसाच्या आधारावर मीं हें वर्ष कसेंबसें काढिलें होतें. पण आतां पुढें कसें करावयाचें ? हा प्रश्न माझ्या मनांत घोळूं लागला. याच सुमारास माझ्या वडिलांना अर्धांगवायूचा विकार होऊन ते उमरावतीस माझे आतेभाऊ भास्करराव थत्ते यांचेकडे सर्व मंडळीसह राहावयास गेले होते. दुर्दैवानें भास्कररावांवरहि याच वेळीं एक विलक्षण प्रसंग गुदरला होता. ते म्युनिसिपालिटीचे सेक्रेटरी होते. त्यांच्या हाताखालील एका इसमावर पैशाची अफरातफर केल्याच्या आरोपावरून फौजदारी खटला सुरू झाला असून त्याचे शिंतोडे भास्कररावांवर उडाल्यामुळें त्यांना सस्पेंड करण्यांत आलें होतें. माझ्या वडील बंधूंनीं याच सुमारास अकोल्यास दवाखाना घातला होता; पण त्यांचें बस्तान अजून नीटपणें बसलें नव्हतें. या संधीस आमची आई तापानें आजारी पडली, व तिच्या आजारानंतर कांहीं दिवस मींहि

तापानें फार आजारी होतों. भास्करराव थत्ते स्वतः संकटांत असतां आपण त्यांजपाशीं सहकुटुंब सहपरिवार राहणें बरें नाहीं असें वाटून आमचे वडील आम्हां सर्वांसह नागपुरास बिऱ्हाड करून राहिले. तेथून आम्ही जबलपुरास माझ्या चुलत्यांकडे राहावयास गेलों. वडिलांचा स्वभाव दिवसेंदिवस आजारामुळें अधिकाधिक चिरडखोर होत चालला होता. मनास लागलेल्या अनेक विवंचनांमुळें माझाहि अभ्यास चालावा तसा चालत नसून त्या वर्षी परीक्षेंत यश येण्याची फारशी उमेद वाटत नव्हती. एकंदरींत १८९७ हें साल मला फारच वाईट गेलें.

मुंबईंत असतांना मी मंगळदास नथूभाईच्या चाळींत राहत होतों. त्या चाळींत एक न्हाणीघर असून त्यांत हजाऱ्याखालीं उभें राहून स्नान करण्यांत माझा कितीतरी वेळ जात असे. अशा एक-दोन प्रसंगीं 'मूकनायकां'तील पहिल्या अंकांत आलेली "पणाच्या मुळाशीं प्रेम नसून द्वेषच असतो" ही व दुसऱ्या अंकांतील "तुम्ही व्यंग अंगिंचें दावा" या पदांतील कल्पना मला सुचून अत्यानंद झाला. या कल्पना ज्यांत गोवितां येतील असें एक संविधानक रचण्याचा विचार होऊन तो अमलांत आणण्यास सुरवातहि झाली. पुढें लवकरच मी परीक्षेंत नापास होऊन कथानकरचनेचें काम कांहींसें मागें पडलें. या खेपेचें अपेश केवळ 'वीरतनया'मुळें आलें होतें. असें असतांहि 'किर्लोस्कर मंडळी'कडून मला दिलगिरीचें एकहि पत्र आलें नाहीं यामुळें अतिशय वाईट वाटून नवें नाटक लिहिण्याच्या संकल्पास पुन्हां जोर आला, व आपलें सर्व कौशल्य खर्च करून एक असें सुंदर नाटक लिहावयाचें कीं त्याच्या विषयामुळें तें 'किर्लोस्कर मंडळी'स करावेंसें वाटूं नये असा विचार मनांत डोकावूं लागला. मीं १८९७ चे आरंभीं नागपुरास माझे स्नेही लक्ष्मण गणेश यांजबरोबर डॉ. गद्रे यांच्या घरीं पाहुणा असतां एक दिवशीं पहांटेस चार वाजतां उठून 'मूकनायका'चा पहिला प्रवेश लिहिण्यास सुरवात केली. त्यावेळीं सबंध कथानकाची रूपरेषा मात्र मुळींच ठरलेली नव्हती. नाटकाचा एक-एक प्रवेश लिहिण्यांत येऊं लागला तसतशी ती ठरत गेली. 'वीरतनयां'तील पहिला अंक व शेवटचा प्रवेश मीं प्रथम लिहिला होता.

पण ‘ मूकनायक ’ लिहितांना आपल्या आवडीचे प्रवेश प्रथम लिहिण्याचा मार्ग न स्वीकारतां सर्व नाटक त्यांतील प्रवेशांच्या क्रमानेंच लिहिलें. जबलपुरास असतांना मी आपल्या चुलत्यांच्या देखत सकाळीं अभ्यास करीत बसें, पण ते कचेरींत गेले कीं नाटकांतील प्रवेश लिहिण्यास सुरवात करीं. त्या वर्षी परीक्षांत अपेश आल्यास तें वर्ष अगदीं निरर्थक गेल्यासारखें वाटूं नये हा एक हेतु नाटक लवकर संपविण्यांत होता. परंतु परीक्षांत यश येण्याची तर्तूद करण्याकडे मात्र मीं बरेच दिवस लक्ष्य पुरविलें नाहीं. गेल्या सालीं आपला अभ्यास चांगला झाला आहे या भरंवशावर मी बसलों होतों, व परीक्षांच्या सुमारें तीन महिने पूर्वी मुंबईस गेलों तोंपर्यंत पहिल्या एल्‌एल्‌. बी. चीं पुस्तकें जेमतेम एकदां व दुसऱ्या एल्‌एल्‌. बी. च्या पुस्तकांपैकीं दोन पुस्तकें एकदां वाचण्यापलीकडे मीं कांहीं केलें नव्हतें. मी जबलपुरास असतां माझ्या चुलत्यांनीं ‘ वीरतनय ’ नाटक ‘ डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्स्लेशन सोसायटी ’कडे बक्षिसाकरितां पाठविण्याची मला एकदां शिफारस केली. पण ती कल्पना मला पसंत पडली नाहीं. आमचें यासंबंधानें बोलणें झाल्यावर दोन-चार दिवसांतच त्या सोसायटीकडून माझ्या नांवें एक पत्र आलें, त्यांत मी सोसायटीच्या ‘ परीक्षक मंडळा ’पैकीं एक सभासद होण्यास तयार आहें का अशी विचारणा करण्यांत आली होती. मीं तें पत्र अभिमानानें चुलत्यांस दाखवून त्यांच्या सूचनेप्रमाणें मीं ‘ वीरतनय ’ नाटक सोसायटीकडे पाठविलें नाहीं याबद्दल आनंद प्रदर्शित केला. त्यांनाहि पत्राबद्दल आनंद वाटला; पण परीक्षक होण्याविषयीं पूर्ण तयारी न दाखवितां एल्‌एल्‌. बी. परीक्षेंत पास झाल्यास मात्र आपण तें काम पत्करण्यास तयार आहोंत अशी शर्तीची मान्यता दर्शविण्याचा त्यांनीं मला सल्ला दिला व त्याप्रमाणें मीं जबाब पाठविला. माझा जबाब शर्तीचा असल्यामुळें त्याचा विचार झाला नाहीं असें मला मागाहून कळलें. तेव्हां मला फार वाईट वाटलें. तथापि त्या वेळीं मी जर परीक्षक म्हणून निवडून आलों असतों तर माझा बराच वेळ सोसायटीकडे येणारीं पुस्तकें तपासण्यांत जाऊन तितकें माझें स्वतःचें लेखन कमी झालें असतें या दृष्टीनें विचार करतां झालें तें चांगलेंच झालें

असें म्हटलें पाहिजे. मला सोसायटीकडून पत्र आलें होतें तशीं पत्रें एकंदर वीस गृहस्थांकडे गेलीं होतीं; त्यांपैकीं विष्णु मोरेश्वर महाजनि, मोती बुलासा, हरि कृष्ण दामले इत्यादि चार-पांच गृहस्थांची निवड झाली. मीं आपली मान्यता बिनशर्त दर्शविली असती तर माझी निवड होण्याचा बराच संभव होता असें मला मागाहून कळलें.

यानंतर लवकरच महादेव गोविंद रानड्यांनीं मराठी वाङ्मयावर एक लेख लिहून प्रसिद्ध केला, त्यांत पदवीधर लेखकांत त्यांनीं माझें नांव दाखल केलें होतें. असो.

मी मुंबईस येण्यापूर्वीच 'मूकनायक' नाटक गद्यरूपानें लिहून तयार झालें होतें. तेथें आल्यावर लवकरच कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर हे आपलें 'सवाईमाधवरावांच्या मृत्यू'चें नाटक मला दाखविण्याकरितां घेऊन मजकडे आले होते. त्याजवर रावजी भवानराव पावगी सारख्या कांहीं रसिकांनीं प्रतिकूल अभिप्राय प्रगट केले होते. मला तें नाटक त्यांत दिसून येणाऱ्या कल्पकतेमुळें व बुद्धिमत्तेमुळें फारच आवडलें व मीं आपलें मत खाडिल-करांपाशीं प्रगट केलें. नंतर मीं 'मूकनायक' नाटक त्यांस वाचून दाखविलें. तें त्यांना इतकें आवडलें कीं ते फारसे बोलके नसतांहि त्यांनीं आपली पसंती प्रगट करून त्या नाटकावर टीका झाल्यास तिला उत्तर देण्याची तयारी आपण होऊन दाखविली. याप्रमाणें आमच्या ओळखीचें स्नेहांत रूपांतर झालें. तो स्नेह आजपावेतों मूळ स्वरूपांतच कायम आहे.

परीक्षा दोन-अडीच महिने राहिल्या तोंपर्यंत माझें 'मूकनायकां'तील पद्यरचनेचें काम चालू होतें. त्यावेळेपावेतों मीं सुमारें तीस पदें लिहिलीं असावीं. या सुमारास माझें अभ्यासाकडील दुर्लक्ष्य पाहून माझे स्नेही बाबा कानडे यांनीं त्याबद्दल आपली दिलगिरी प्रदर्शित केली. माझ्या स्नेह्यांस मजबद्दल विवंचना लागली असून मला कांहींच काळजी वाटत नाहीं हें पाहून मला फार लाज वाटली व मीं अभ्यास नेटानें करावयास सुरवात केली. त्या कामीं मला माझ्या धाकट्या बंधूंची फार मदत झाली. योग्य वेळीं मी दोन्ही परीक्षांस बसलों. पहिल्या एलूएलू. बी. चे कागद साधारण बरे गेले. पण दुसऱ्या एलूएल्. बी. च्या कागदां-

पैकीं करारशास्त्र व ईक्विटी या विषयांचे कागद फार कठिण गेले. सुदैवानें ते कागद सर्वच उमेदवारांस कठिण गेल्यामुळें उत्तरें उदारपणानें तपासण्यांत येतील असें मानण्यास जागा होती. दुसरी परीक्षा आटोपल्यानंतर त्या दिवशीं नाटकास रात्रीं जावयाचें असे गोड विचार करीत खोलींत जातों तों माझे वडील अत्यवस्थ स्थितींत असल्याबद्दल माझ्या वडील बंधूंचें पत्र हातीं आलें. माझ्या परीक्षेंत व्यत्यय येऊं नये म्हणून त्यांनीं ती बातमी अगोदर कळविली नव्हती. पत्र वाचतांच मी व माझे कनिष्ठ बंधु अकोल्यास जावयास निघालों. तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूंस वाटेंत मनमाडास प्लेगसंबंधानें तपासणीचा त्रास होतो असें कळल्यावरून आम्हीं दुसऱ्या वर्गाचीं तिकिटें घेतलीं. परंतु मनमाड येथील हिंदी डॉक्टरानें आधल्या दिवशीं कांहीं अमेरिकन इसमांस उतरवून त्यांचा खोळंबा केल्यामुळें गोऱ्या डॉक्टरानें त्याचा सूड उगविण्याकरितां इतर हिंदी इसमांबरोबर आम्हांसहि खालीं उतरविलें व आम्हांस स्नान करावयास लावून आमच्या सर्व सामानांस वाफारा दिला. दुसऱ्या गाडीनेंच आम्ही अकोल्यास निघून गेलों. घरीं पोंचतांच वडिलांपाशीं गेलों. त्यांनीं खुणेनेंच परीक्षेबद्दल प्रश्न केला व मला निकालाबद्दल फारशी आशा नसतांहि मीं त्याचें समाधानकारक उत्तर दिलें. दुसरे दिवशीं रात्रीं वडिलांचें प्राणोत्क्रमण झालें. त्यांची अखेरची भेट घेण्याकरितां माझे चुलते आले होते ते त्यांस भेटून त्यांच्या निधनापूर्वीच निघून गेले. दुसरे दिवशीं शव हलविण्याचे वेळीं केशवपनाचा प्रश्न निघाला. त्याचा निकाल आम्हीं स्वतः क्षौर करण्याचें कबूल करून समाधानकारक रीतीनें लाविला.

वडिलांच्या मृत्यूनंतर लवकरच 'किर्लोस्कर मंडळीं'तील भाऊराव, रामभाऊ, काशीनाथपंत परचुरे, मिरजकर व शंकरराव मुजुमदार हे प्रमुख गृहस्थ दुखवट्याच्या भेटीकरितां उमरावतीहून अकोल्यास आले. पण नवें नाटक ऐकण्याचाहि त्यांचा एक हेतु होता. त्यांच्या इच्छेस मान देऊन मीं त्यांस 'मूकनायक' नाटक वाचून दाखविलें. तें त्यांना बरेंच आवडलें. तथापि त्यांतून सुरापानासंबंधींचीं वाक्यें ऐकून त्यांपैकीं कांहींकांचीं तोंडें म्लान झालेलीं माझ्या दृष्टीस पडलीं. वाचन संपल्या-

नंतर मीं नाटकांतील पदें लवकरच तयार करून त्यांस नाटक उमरावती मुक्कामीं यावें अशी त्यांनीं इच्छा प्रदर्शित केली व नंतर ते निघून गेले. दुसऱ्या दिवसापासून मीं उरलेल्या पदांचें काम हातीं घेतलें व १५–२० दिवसांत तें पुरें केलें. बरींच पदें मी अशौचांत नदीवर गेलों असतां तेथें केलेलीं आहेत. नाटकास संगीताचें रूप आल्यावर तें घेऊन मी उमरावतीस गेलों. तेथें मी भास्करराव थत्त्यांकडेच उतरलों होतों. त्यांजवरील अरिष्ट नाहींसें होऊन त्यांनीं नुकताच पुनर्विवाहहि केला होता. ज्या दिवशीं परीक्षांचा निकाल व्हावयाचा होता त्या दिवशीं रात्रीं भास्कर-रावांनीं नाटक-मंडळींतील प्रमुख ८–१० मंडळीस जेवावयास बोलाविलें होतें. जेवण्याचे पूर्वी व तें चालू असतां मी सचिंतच होतों. जेवण झाल्यावर मंडळी गप्पा छाटीत बसली. जों-जों वेळ जाऊं लागला तों-तों माझी काळजी वाढूं लागली. अखेरीस रात्रींचे ११ वाजतां तारेचा शिपाई येतांना मीं पाहिला. मीं तार फोडून भीत-भीत वाचली. तों तिच्यांत मी दोन्ही परीक्षांत पास झालों असल्याबद्दलचा मजकूर मुंबईहून माझे स्नेही लक्ष्मण गणेश महाजनि यांनीं कळविलेला दिसला. मंडळींनीं टाळ्यांचा एकच गजर केला. तथापि मला पास होण्याची विशेष आशा नसल्यामुळें माझें नांव वृत्तपत्रांतून छापून येईपर्यंत तार माझ्या एखाद्या हितशत्रूनेंच केली असावी असा मला संशय होता.

नागपुर येथें पुन्हां एकदां नाटक ऐकून त्यासंबंधाचा निकाल कळवूं असें 'किर्लोस्कर मंडळी'नें सांगितल्यावरून मी नागपुर येथें गेलों. तेथें पुन्हां एकदां 'मूकनायक' नाटक वाचून दाखविलें. तें वाचन फारच परिणामकारक झालें असावें असें श्रोत्यांच्या मुद्रांवरून व मुजुमदारांच्या उद्गारांवरून दिसलें. मी त्यांना विचाराकरितां ३।४ दिवसांची मुदत देऊं लागलों तेव्हां – "मुदतीचें मुळींच कारण नाहीं. नाटक आम्हीं बसवा-वयास घेणार याबद्दल शंकाच नको." – असें ते म्हणाले. तथापि नाटकाचा विषय सुरापान हा असल्यामुळें भाऊराव यांस नाटक घेणें कितपत आवडेल याची मला त्यांच्या चर्येवरून शंका आल्यावरून मीं त्यांना ३।४ दिवसांची मुदत दिली. मुदतीचे दिवस निघून गेले, वर आणखी २।३

दिवस लोटले, तरी शंकररावांचा पत्ता नाहीं. कारण काय असावें तें मी समजून चुकलों. तथापि तें स्पष्ट करून घेण्याकरितां मी भाऊरावांच्या भेटीकरितां मंडळीच्या बिऱ्हाडीं गेलों, पण ते त्यावेळीं झोंप घेत असल्यामुळें त्यांची भेट झाली नाहीं. तेव्हां मनाला विशेषच वाईट वाटलें. त्या सुमारास मंडळीनें 'शाकुंतल' नाटकाचा प्रयोग लाविला, त्यास मी तिकीट घेऊन डॉ. गद्र्यांसह गेलों व अखेरपर्यंत पडद्यांत गेलों नाहीं. त्यानंतर एके दिवशीं मुजुमदार डॉ. गद्र्यांकडे आले. पण बराच वेळ नाटकाबद्दल गोष्ट काढीनात. अखेरीस नाटक लेखनकलेच्या दृष्टीनें चांगलें झालें आहे, पण रंगभूमीच्या दृष्टीनें तें कसें रंगेल-वठेल याची शंका वाटते असें त्यांनीं मला सांगितलें. "मलाहि त्याबद्दल कुतूहल असल्यामुळें मी दुसऱ्या एखाद्या कंपनीकडून या नाटकाचा प्रयोग करवून तो कसा काय वठतो हें पाहणार आहें."–अशा अर्थाचें मींहि बोलून गेलों. त्यानंतर लवकरच मुजुमदारांनीं निरोप घेतला. त्यापुढें मीं कंपनीकडे जाणें-येणें बंद केलें. नाटक रसिक मंडळीस कसें वाटतें हें पाहण्याकरितां तें मीं एके दिवशीं नागपुर येथील प्रसिद्ध हरिपंत पंडित यांस वाचून दाखविलें. तें ऐकून ते फारच खूष झाल्यासारखे दिसले. हें नाटक 'विविधज्ञान-विस्तारां'त प्रसिद्ध केल्यास त्यांतील भाग इतरांनीं चोरूं नये अशाबद्दल काय तजवीज करावी असा मीं त्यांस प्रश्न केला असतां–"राजाच्या दागिन्यांची कोणी चोरी करीत नाहीं, केल्यास ती लागलीच उघडकीस येते"–असें त्यांनीं उत्तर दिलें. 'मूकनायक' नाटक 'विविधज्ञानविस्तारां'त प्रसिद्ध करावें असा विचार माझ्या मनांत चालला होता खरा, पण गेलीं तीन वर्षें माझा त्या मासिकाशीं व्यवहार बंद पडला असतां केवळ नाटकाकरितां त्याजकडे धांव घेणें मला कमीपणाचें वाटलें. परंतु या वेळीं एक चमत्कार घडून आला. माझ्या मनांत हे विचार घोळूं लागल्यानंतर ३–४ दिवसांनींच रामकृष्णपंत मोरमकरांचें एक पत्र नागपुर येथेंच माझ्या हातीं आलें. नाडकर्ण्यांनीं 'विविधज्ञानविस्तारा'च्या व्यवस्थेचें काम वृद्धावस्थे-मुळें आपले तरुण भाचे–मोरमकर–यांजकडे सोंपविल्यावरून त्यांनीं त्या मासिकास हरतऱ्हेनें मदत करण्याबद्दल मला पत्रद्वारें विनंति केली होती.

पत्रांत माझ्या तोंपर्यंतच्या सेवेचा गौरवपर उल्लेख केला होता. पत्राच्या शेवटीं – "आपलें एखादें नाटक 'विविधज्ञानविस्तारां'त प्रसिद्ध करण्याची आपली इच्छा असल्यास तें पाठवून द्यावें." – अशा अर्थाचें एक वाक्य होतें. माझ्या संकल्पास तो शुभशकुन समजून मीं तो कायम केला.

१८९७ सालीं मी जबलपुर येथें असतां माझे स्नेही मनोहर कृष्ण गोळवेलकर – हे पुढें माझे मेव्हणे झाले – यांनीं आपल्या पित्याच्या निधनाची करुण कहाणी सांगितली. त्या कहाणींत आपल्या लहान मुलाचें पुढें कसें होईल याबद्दलची तीव्र चिंता त्यांच्या अखेरच्या उद्गारांत पूर्णपणें प्रतिबिंबित झालेली स्पष्ट दिसत होती. या कहाणीवरूनच माझी पहिली स्फुट कविता – 'तो दिन' – लिहिण्याची कल्पना मला सुचली. ती मला माझ्या वडिलांच्या निधनावरून सुचली असा कित्येकांचा त्यावेळीं समज झाला होता, पण तो चुकीचा होता. ती कविता मीं 'विविधज्ञानविस्तारां'त सन १८९८ चे आरंभीं प्रसिद्ध केली. ती बरीच लोकप्रिय झाली. ती 'मनोरंजनां'त छापण्याची परवानगी घेऊन त्या मासिकाचे संपादक काशीनाथ रघुनाथ मित्र यांनीं ती त्यांत प्रसिद्ध केली. या वेळेपासून माझा 'मनोरंजना'शीं संबंध सुरू झाला. पण तो कांहीं वर्षें कवितांपुरताच होता. 'तो दिन' या कवितेनंतर 'अनुपम सुख' 'खरी भाऊबीज' 'तुळशीचें लग्न' 'छत्रीचे उपकार' व 'भयंकर जागृति' या कविता १८९८–९९ सालांत एकामागून एक त्या मासिकांत प्रसिद्ध झाल्या; व 'एका स्त्रीची पर्जन्यविषयक कल्पना' 'मृत अपत्याचें शेवटचें चुंबन' 'सुखकर जागृति' 'स्थित्यंतर' व 'विलक्षण न्यायसभा' या कविता १९०० –१९०१ सालांत प्रसिद्ध झाल्या. शेवटच्या कवितेचें रहस्य आपणांस मुळींच कळलें नाहीं असें नापसंतीचे उद्गार मित्रांनीं काढिल्याचें एका मध्यस्थाच्या तोंडून कानीं आल्यावरून व मला कवितालेखनाची मनापासून हौस नसून मी तें बंद पाडण्याला निमित्तच पाहत होतों म्हणून त्यापुढें बरींच वर्षें मीं 'मनोरंजन'कडे एकहि कविता पाठविली नाहीं. पुढें १९१३ सालीं माझे स्नेही व त्यावेळचे 'मनोरंजन'चे एक संपादक विठ्ठल सीताराम गुर्जर यांच्या विनंतीवरून मीं 'सृष्टिदेवता व हृदयदेवता' या मथळ्याची

एक कविता त्या मासिकाकडे पाठविली. ती ज्या 'काव्यकुंजां'त आली तो सर्वच कुंज 'सिंधुसुता' या रसिक लेखिकेस बराच आवडून तिनें त्यावर एक प्रशंसापर कविताहि रचून 'मनोरंजना'कडे पाठविली होती असें मागाहून मला गुर्जरांकडून कळलें. या कवितांशिवाय १९१३ सालीं माझी 'आगगाडी' ही कविता 'विविधज्ञानविस्तारां'त प्रसिद्ध झाली, तिचाहि येथेंच निर्देश केलेला बरा.

वरील कवितांपैकीं 'अनुपम सुख' 'छत्रीचे उपकार' 'मृत अपत्याचें शेवटचें चुंबन' व 'सुखकर जागृति' या कविता १९१० सालीं प्रसिद्ध झालेल्या 'अभिनवकाव्यमाले'च्या पहिल्या भागांत लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले यांनीं छापून प्रसिद्ध केल्या. त्यांनीं कवितांची निवड अत्यंत मार्मिकपणें केली हें कबूल केलें पाहिजे. पण कवितांचीं प्रुफें मीं मागितलीं असतांहि त्यांनीं मजकडे पाठविलीं नाहींत हें गैर झालें. त्यामुळें कवितांत अनेक चुका राहून गेल्या.

'वीरतनय' व 'मूकनायक' नाटकांतील कविता अतिशय कठिण व मासिकांतून प्रसिद्ध झालेली माझी कविता बरीच सोपी असण्याचें कारण इतकेंच कीं नाटकांतील पदें ज्या चालींवर केलेलीं आहेत त्या चालींस ऱ्हस्व अक्षरांचें बरेंच मोठें प्रमाण व अक्षरांची विशेष मांडणी आवश्यक असल्यामुळें त्यांत संस्कृत शब्दांची योजना करावी लागली व यामुळें त्यांची रचना बरीच दुर्बोध झाली. पण स्फुट कविता दिंडी, साकी या सोप्या वृत्तांच्या किंवा सोप्या चालींवरील पदांच्या रूपानें बहुधा लिहिली असल्यामुळें व त्यांस कोणतेहि कडक निर्बंध नसल्यामुळें ती कविता सोपी झाली. पहिल्या-पहिल्या संगीत नाटकांतील पदें मीं पारशी नाटकांतील पदांच्या चालींवरच बहुधा केलेलीं आहेत. हीं नाटकें माझीं, माझ्या ज्येष्ठ बंधूंचीं व डॉ. गद्रे वगैरे आमच्या स्नेह्यांचीं अत्यंत आवडीचीं असून त्यांतील चाली मिळविण्याकरितां आम्हीं अनेक प्रयोग पाहिले होते. एखादी विशेष चालच घेणें असल्यास माझे बंधु व गद्रे मिळून त्या चालीचें पद प्रयोगांत ज्या वेळीं येई त्या वेळीं नाटकगृहाच्या बाहेर येऊन उभे राहत व पद संपल्यानंतर मेडिकल कॉलेजकडील आपल्या बिऱ्हाडीं परत जात.

रिपन नाटकगृहाच्या मागील बाजूस लागूनच एक अरुंद रस्ता असल्यामुळें तें नाटकगृह या दृष्टीनें फार सोयीचें असे.

माझ्या स्फुट कविता मी अत्यंत जलदीनें व सौकर्यानें लिहीत आलों आहें. याचें कारण त्यांच्या चाली फार सोप्या आहेत हें आहे. ‘ अनुपम सुख ’ या कवितेंतील ओळी मी भराभर एकामागून एक लिहीत गेलों. ‘ मृत अपत्याचें शेवटचें चुंबन ’ ही कविता माझा तृतीय पुत्र दांतांच्या दुखण्यामुळें अत्यवस्थ स्थितींत असतां फार थोड्या वेळांत लिहिली. त्याच सुमारास ‘ सुखकर जागृति ’ ही कविताहि मीं अतिशय लवकर लिहिली. अलिकडे लिहिलेल्या नाटकांतील पदांच्या चाली बऱ्याच सोप्या असल्यामुळें एकेका नाटकांतील पदें मीं ४–५ दिवसांतच लिहून तयार केलीं आहेत.

मी नागपुराहून अकोल्यास परत आलों; पण ‘मूकनायका’संबंधानें नागपुर येथें झालेली निराशा मनास इतकी लागून राहिली कीं लवकरच मला भयंकर ताप भरला. त्या तापांतून उठतों न उठतों तोंच माझ्या हातीं मुजुमदारांचें पत्र पडलें. त्यांत त्यांनीं आपला हेतु ‘मूकनायक’ न बसविण्याचा नसून त्यासंबंधानें मीं आपला गैरसमज करून घेतला आहे असें लिहिलें असून मला वर्धा मुक्कामीं बोलाविलें होतें. यापूर्वी नुकतेच रा. देवल वर्धेस कंपनींत आले होते व त्यांना झालेला प्रकार कळल्यावर त्यांनीं मंडळीची जी कानउघाडणी केली तिजमुळेंच तें पत्र आलें होतें असें मला मागाहून कळलें. मी लवकरच वर्धेस गेलों. तेथें मंडळीनें नुकतीच ‘शारदा’ नाटक बसविण्यास सुरवात केली होती. मीं ‘मूकनायक’ नाटक देवलांस वाचून दाखविलें. त्यांना तें बरेंच आवडलें असावें असें त्यांच्या उद्गारांवरून दिसलें. “ तुम्हीं पुढें किती मोठे लेखक होणार आहांत याची नाटकावरून चांगली अटकळ करितां येते. पण घाई करूं नका. ‘शारदा’ नाटक बसविल्यावर मी तुम्हांला योग्य सूचना करीन. ” –असें ते म्हणाले. माझा स्वभाव फार उतावळा असल्यामुळें तोंपर्यंत थांबणें मजकडून होणार नाहीं असें मीं म्हटलें, तेव्हां ते ताबडतोब सूचना करण्यास कबूल झाले. मीं नाटक पुन्हां वाचावयास सुरवात केली. परंतु

पदोपदीं वाटेल तसे आक्षेप पुढें करून माझा हिरमोड करण्याचा देवलांचा संकल्पच दिसला. एका स्थलावर त्यांचा-माझा वाद इतका विकोपास गेला कीं मीं वाचन बंद केलें व पुन्हां त्यांस कोणतेंहि नाटक वाचून दाखवावयाचें नाहीं असा निश्चय केला. 'शारदा' नाटक बसल्यानंतर 'मूकनायक' नाटक बसविण्याचें मंडळीनें ठरविलें व मी अकोल्यास परत आलों.

१८९८ सालीं मीं अकोल्याची सनद घेतली; व तेथें डिसेंबरपर्यंत पांच-सहा महिने वकिलीचें कामहि केलें. या सुमारास 'किर्लोस्कर मंडळी' कडून बक्षिसाव्यतिरिक्त तीनशें रुपये आले व मीं 'वीरतनया'च्या १४०० प्रती मंडळींतीलच व्यंकटराव नांवाच्या इसमास विकल्या त्यांच्या किंमतीबद्दल ७०० रुपये आले. याप्रमाणें जमा झालेल्या रकमेंत कांहीं स्वतःची भर घालून मीं व माझ्या वडील बंधूंनीं वडिलांना ऋणमुक्त केलें. १८९८ सालांत मीं 'अनुपम सुख' इत्यादि बऱ्याच कविता व 'संगीत नाटकत्रय' 'मुक्ता' व 'वीरतनयाची ढाल' हे लेख लिहिले. 'मुक्ता' हा लेख हरिपंत पंडितांस बराच आवडला.

मला १८८९ पासून जडलेला इसबाचा विकार मधून-मधून इतकी उचल खात असे कीं माझे दोन्ही पाय चिडून चालणेंहि जड जाई. अकोला येथें मला अनेक कोर्टांत काम करणें भाग असल्यामुळें अशा प्रसंगीं माझी फार गैरसोई होई. १८९८ च्या नाताळांत माझे पाय इतके चिडून गेले कीं मी अगदीं रडकुंडीला आलों. अकोल्यास राहण्यापेक्षां जेथें एकच कोर्ट आहे अशा गांवीं राहण्यानें मला सुख होईल असें वाटूं लागलें. एकच कोर्ट असून काम मुबलक असें तेल्हारा हें एकच गांव होतें. तेथें जाण्याचा मीं संकल्प केला व तो ताबडतोब अमलांतहि आणिला. मीं नऊ-दहा वर्षांचा असतां ज्या अधिकाऱ्यांवर कविता केली होती तेच यावेळीं तेल्हारा येथील कोर्टाचे न्यायाधीश होते. मी त्यांच्याच घरीं उतरलों व माझें कुटुंब येईपर्यंत त्यांच्याच घरीं राहिलों. हळुंहळूं काम मिळण्यास सुरवात झाली. तथापि मी व माझा कारकून नवशिके असल्यामुळें बरेच दिवस कामाचा विशेष जम बसला नाहीं.

'किर्लोस्कर मंडळी' वर्ध्याहून एरंडोलास गेली. ती तेथें असतां मला 'मूकनायका'च्या चाली देण्याकरितां मंडळीनें एका ल्हानशा सुट्टींत तेथें बोलाविलें. मी तेथें गेलों. चाली घेण्याच्या कामावर मिरजकरांची योजना झाली. त्यांस चाली देऊन मी परत आलों. देवल जवळचें एक प्रेक्षणीय स्थान पाहण्याकरितां गेले असल्यामुळें त्यांची या खेपेस भेट झाली नाहीं.

यानंतर मुंबईस 'शारदा' नाटकाच्या पहिल्या प्रयोगास मला 'किर्लोस्कर मंडळी'कडून निमंत्रण आलें. त्यांस मीं उत्तरादाखल असें कळविलें कीं – " 'शारदे'चे प्रयोग पाहण्याची संधि मला पुढें अनेकदां येणार आहे; 'मूकनायका'च्या तालमी सुरू होणार असतील तर मी येईन; मी उमरावती, नागपुर, वर्धा, एरंडोल येथें स्वतःच्या खर्चानें कंपनीकडे गेलों होतों; पण या खेपेस कंपनीनें मला प्रवासाच्या खर्चाचे पैसे दिले पाहिजेत." या पत्रास उत्तरादाखल कंपनीकडून तार आली. त्या तारेंत मला आग्रहाचें निमंत्रण केलें होतें. ही तार माझे स्नेही बाबूराव पंडित यांनीं मुजुमदार यांच्या संमतीनें कंपनीच्या बिऱ्हाडीं लिहिली होती असें मला मागाहून कळलें. मी मुंबईस गेलों व माझे स्नेही काका महाजनि यांजकडे राहिलों. भाऊरावांनीं गोऱ्यांस मजपासून चाली घेण्यास सांगितलें. पण यापेक्षां विशेष आंच कोणामध्येंच दिसली नाहीं. मंडळीच्या बिऱ्हाडीं 'शारदे'च्या तालमी चालू होत्या. मी तालमीच्या वेळीं गेल्यास देवल माझ्या आवाजांतून एखादी तान किंवा मेंड वाढवून तिचें 'शारदें'तील पात्रांस अनुकरण करावयास सांगत. 'शारदा' नाटकाचा प्रयोग फारच उत्तम वठला. पण मी ज्या कामाकरितां गेलों होतों त्या कामाकडे कंपनीचें दुर्लक्ष्यच होत असलेलें पाहून मनाचा हिरमोड झाला व मंडळीचा मनस्वी रागहि आला. मी निघण्याच्या आदल्या दिवशीं रात्रीं शंकररावांनीं गोविंदराव सोरटींच्या हातीं माझ्या प्रवासाच्या खर्चाकरितां रक्कम पाठविली. पण ती आम्हांमध्यें ठरलेल्या रकमेच्या मानानें फारच अपुरी असल्याकारणानें – " ही रक्कम कशाबद्दल आहे हें मला माहित नाहीं " – असें म्हणून मीं ती परत केली. त्यानंतर मुजुमदार स्वतः आले. पण ते येतांना पाहून मी झोंपेचें सोंग

घेऊन पडलों. ते बराच वेळ महाजनींशीं बोलत उभे होते. पण त्यांनीं त्यांस प्रवासाच्या खर्चाची रक्कम दिली नाहीं. दुसरे दिवशीं मी परत तेल्हाऱ्यास आलों. इतःपर कंपनीशीं संबंध ठेवावयाचा नाहीं अशी मीं मनाशीं खूणगांठ बांधून ठेविली होती.

१८९९ च्या नाताळांत 'किर्लोस्कर मंडळी' ग्वाल्हेरास होती. तेथून मुजुमदारांनीं पुन्हां मला नाटकाच्या चाली देण्याकरितां बोलाविलें. "आतां नाटक बसविण्यास खरोखर सुरवात करणार आहोंत, शिवाय आपण येथें आल्यास मोठ्‌मोठ्या लोकांशीं परिचय होऊन आपला बराच फायदा होण्यासारखा आहे."– वगैरे बराच मजकूर निमंत्रणपत्रांत होता. तें पत्र येण्यापूर्वीच मीं माझ्या चुलत्यांबरोबर लखनौच्या राष्ट्रीयसभेस जाण्याचें कबूल केलें होतें. पण तें कबूल केलें नसतें तरी मी ग्वाल्हेरास गेलों नसतों. मीं मुजुमदारांच्या पत्रास पाठविलेल्या उत्तरांत –" 'मूकनायक' नाटक पुढें येण्यास आपल्या साहाय्याची मला जरूर आहे असें कंपनी समजत असल्यास ती तिची चूक आहे. मीं आजपर्यंत कंपनीकडे खेटे घालण्यांत बराच कालापव्यय केला, पण यापुढें तो करण्याची इच्छा नाहीं."– वगैरे बराच झणझणीत मजकूर लिहिला होता. असो.

मी नाताळांत लखनौस गेलों. तेथें देवलहि आले होते. तेथें काशीनाथपंत छत्र्यांशीं प्रथम परिचय झाला; मार्तंडराव दवणे नांवाचे तालज्ञानाविषयीं प्रसिद्ध गृहस्थ तेथें आले होते, त्यांपासून मीं तालांमधील बारकायांची बरीच माहिती करून घेतली. राष्ट्रीयसभेनंतर सामाजिक परिषदेची बैठक झाली, तिच्यांत मीं माझ्या चुलत्यांच्या इच्छेवरून बालविवाहावर इंग्रजींत भाषण केलें. तयार केलेलें भाषण फार लांब असल्यामुळें रानड्यांनीं दिलेल्या घंटेच्या इशाऱ्यांस मान देऊन तें मध्येंच पुरें करावें लागलें.

लखनौहून परत आल्यावर 'मूकनायक' 'विविधज्ञानविस्तारां'त प्रसिद्ध करण्याच्या विचारास जोर आला व त्याप्रमाणें तें १९०० सालीं प्रसिद्ध झालें. पहिला अंक प्रसिद्ध होतांच 'डेक्कन कॉलेजां'-तील फेलो गोडबोले यांनीं त्या सालच्या संमेलनांत त्या नाटकाचा प्रयोग करण्याची कॉलेजतर्फे परवानगी मागितली. 'किर्लोस्कर मंडळी'कडे

इतके खेटे घालूनहि त्याचें चीज होऊं नये व कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनीं एक अंक वाचल्याबरोबर पुढील अंकाची माहिती नसतां प्रयोग करण्यास उत्सुक व्हावें हें पाहून माझ्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिले. मीं अर्थातच परवानगी दिली. संपूर्ण नाटक छापून आल्यावर गोडबोले स्वतः नाटकांतील चाली घेण्याकरितां तेल्हाऱ्यास आले. त्यांनीं त्या मजकडून वारंवार म्हणवून घेतल्या. पण सर्दीच्या सबबीवर स्वतः त्या म्हटल्या नाहींत. लवकरच नाटकाची रंगी तालीम झाली. ती फार चांगली झाली असें मला मागाहून कळलें. मुख्य प्रयोग मात्र मुळींच वठला नाहीं. याचें कारण असें कीं पात्रांची बहुतेक मदार पेटीवाल्यांवर होती व पेटीवाले प्रयोगाच्या दिवशीं आले नाहींत. यामुळें गोडबोले वगैरे पात्रांना आळी-पाळीनें पेटी वाजविण्याचें काम करावें लागलें. हे पेटीवाले म्हणजे माझे पुढील टीकाकार सदाशिव नारायण ठोसर हेच होत. यांचें एक नाटक (हें नाटक 'लीलावती'च होतें असें वाटतें) त्यावेळीं तयार असून तें संमेलनप्रसंगीं कॉलेजानें करावें असा त्यांचा आग्रह होता. परंतु कॉलेजनें 'मूकनायक' केल्यामुळें त्यांना साहजिकच वाईट वाटलें होतें.

१९०० सालचे अखेरीस 'किर्लोस्कर मंडळी'चे प्रमुख चालक भाऊराव उदराच्या व्यथेनें आजारी पडले. त्यांच्या जागीं काम करण्यास योग्य असा पुरुष कंपनीच्या सुदैवानें लवकरच मिळाला. हा पुरुष म्हणजे नारायण दत्तात्रय जोगळेकर हे होत. हे त्यावेळीं वकीलीचा अभ्यास करीत होते. ते बळवंत टिळकांच्या संमतीनें कंपनीस मिळाले. यावेळीं कंपनीस नवीन नाटकांची जरूर भासूं लागली. त्यांनीं 'मूकनायक' नाटकाबद्दल मला लिहिलें. मीं अर्थातच प्रयोगाची परवानगी दिली; पण मीं तालमीकरितां यावें अशी इच्छा असल्यास दुसऱ्या वर्गाचें येतां-जातांचें भाडें आगाऊ पाठवावें लागेल असेंहि त्याबरोबर कळविलें. कंपनीनें ती अट मान्य केली. कंपनी त्यावेळीं बाळासाहेब मिरजकरांच्या आश्रयानें मिरज मुक्कामीं नाटकें बसवीत राहिली होती. मी १९०० सालच्या नाताळांत मिरज मुक्कामीं गेलों व चाली सांगून परत तेल्हाऱ्यास आलों. मी निघतांना मंडळींतील सारे इसम माझ्या टांग्याजवळ उभे राहिलेले पाहून माझें मन द्रवून गेलें.

'गुप्तमंजूष' नाटकाचें संविधानक १८९९ सालच्या पहिल्या सहामाहींतच तयार झालें होतें. तें नाटक त्या सालच्या मे महिन्यांत लिहिण्याचा विचार होता. परंतु माझे धाकटे बंधु उन्हाळ्याची सुटी घालविण्याकरितां तेल्हाऱ्यास सहकुटुंब आल्यामुळें मीं मे महिन्यांत नुसतीं पदेंच केलीं, व नाटकाचें गद्य माझे बंधु तेल्हाऱ्याहून गेल्यावर जूनच्या ४ थ्या तारखेपासून १४ व्या तारखेपर्यंत लिहून टाकिलें. तथापि पहिल्या अंकांतील कांहीं प्रवेश व दुसऱ्या अंकांतील पहिला प्रवेश लिहावयाचा राहिला होता; व मीं पूर्वी केलेल्या ८५-९० पदांशिवाय बाकीचीं पदें करावयाचीं राहिलीं होतीं. आठ-दहा दिवस लागोपाठ बसून संपूर्ण नाटक लिहितां येतें हा एक नवाच अनुभव या खेपेस मला आला. यापुढील सारीं नाटकें मीं या रीतीनेंच लिहिलीं. असो.

मी 'शारदा' नाटकाच्या पहिल्या प्रयोगाच्या सुमारास मुंबईस गेलों त्या खेपेस नाटकाचा लिहून झालेला भाग भाऊराव वगैरे मंडळीस वाचून दाखविला. मात्र तो वाचण्यापूर्वी देवल त्या बैठकींत असतां कामा नयेत अशी अट मीं घातली होती. नाटक ऐकून मंडळीची बरीच करमणूक झाली असावी. पण त्यांतील नायिकेचें काम फार मोठें असून तें काम करण्याजोगा इसम कंपनींत नाहीं या सबबीवर भाऊरावांनीं तें त्या वेळेपुरतें मागें टाकिलें. नाटकाचें कथानक देवलांच्या कानांवर गेलें असावें. कारण ते मला लखनौस भेटले तेव्हां तें त्यांस फार आवडल्याचें त्यांनीं मला बोलून दाखविलें. सौदामिनी नवऱ्यास बुद्धिपुरःसर सोडून जाते त्याबद्दल तारूं फुटून किंवा अन्य रीतीनें तिचा व त्याचा विरह होतो असें दाखवावयास पाहिजे होतें असें त्यांचें म्हणणें पडलें. देवलांशीं पुन्हां नाटकासंबंधानें बोलणें काढावयाचें नाहीं असें मीं यापूर्वीच ठरविलें असल्यामुळें मीं हूं-हूं करण्यापलीकडे कांहींच केलें नाहीं.

यानंतर मी 'मूकनायका'संबंधानें मिरजेस गेलों असतां मुजुमदार वगैरे कांहीं इसमास 'गुप्तमंजूष' नाटकाचें संविधानक सांगितलें. तें त्यांस आवडून त्यांनीं तें नाटक पुढील मे महिन्यापर्यंत पुरें करण्याची मला विनंति केली. त्याप्रमाणें मीं उरलेले प्रवेश लिहून काढिले. उरलेलीं पदेंहि घाईघाईनें तयार केलीं. त्यांपैकीं १८ पदें तर मीं बेळगांवपर्यंतच्या

प्रवासांतच लिहिली. मंडळी यावेळीं बेळगांवास होती. तेथें मला फार दिवस राहण्यास सवड नव्हती. कारण जून महिन्याच्या आरंभीं माझ्या एका सावत्र बहिणीचा (हिचें नांव बया आहे) मनोहर कृष्ण गोलविलकर या कऱ्हाडे गृहस्थाशीं विवाह होण्याचें ठरलें होतें. या पोटजातींतील विवाहास माझे वडील बंधु फारसे अनुकूल नव्हते; व कनिष्ठ बंधूंची वकिली उमरावतीस नीट चालत नव्हती; म्हणून विवाहाचा सारा खर्च मींच सोसण्याचें ठरविलें होतें. खर्चाची मदार 'मूकनायक' व 'गुप्तमंजूष' या नाटकाबद्दल मिळावयाच्या मोबदल्यावरच होती. बेळगांवास मी सुमारें १०।१२ दिवस राहिलों. त्या अवधींत मंडळीस चाली देऊन मंडळीची नकलांवरून एकदां तालीमहि घेतली. त्यावेळीं तेथें भास्करबोवा बखले आले होते, त्यांजपासून व इतर एका-दोघां इसमांकडून नवीन चाली घेऊन त्यांवर पदेंहि केलीं. बेळगांवाहून निघतांना कापड व रोख रुपये मिळून मंडळीनें मला सुमारें ६७५ रुपये दिले. मंडळीची सांपत्तिक स्थिति समाधानकारक नसल्यामुळें ही रक्कम तिच्या मानानें भारीच होती असें म्हटलें पाहिजे. 'मूकनायक' व 'गुप्तमंजूष' या दोन नाटकांबद्दल यावयाची एकंदर रक्कम १६०० रुपये ठरली.

या खेपेस मुजुमदारांचें मन मजविषयीं कलुषित होण्यास एक विशेष कारण झालें. मी सांगलीस गेलों होतों त्यापूर्वी माझ्या वाटखर्चीची रक्कम त्यांनीं ठरल्याप्रमाणें आगाऊ पोहोंचती केली होती. बेळगांवास जाण्यापूर्वींहि माझा प्रवासाचा खर्च मजकडे आगाऊ रवाना होईल अशा भरंवशावर मी अकोला मुक्कामीं त्याची वाट पाहत बसलों. पण रक्कम आली नाहीं. अखेरीस रक्कम तारेनें रवाना करावी असें मुजुमदार यांस मला कळवावें लागलें. त्याप्रमाणें तारेनें रुपये आले व नंतर लागलाच मी बेळगांवास चालता झालों. झालेल्या प्रकारामुळें मुजुमदारांस साहजिकच वैषम्य वाटलें. तें त्यांच्या वर्तनांतहि दिसावयास लागलें. 'किर्लोस्कर मंडळी'त पूर्वी कांहीं ठराविक मानपानाच्या बाबी असत. त्यांपैकीं नाटककाराचें पान पंक्तींत पहिलें असावयाचें ही एक असे. कंपनीचे मालक आपापल्या पानांपुरत्या निराळ्या पंक्ती मांडावयास लावून आपला बोज राखीत. रामभाऊ किंजवडेकर हे मात्र – अंगच्या लीनतेमुळें म्हणा किंवा त्यांचा पक्ष कमी अस-

त्यामुळें म्हणा – नाटककाराच्या पंक्तींत त्याच्या पानाच्या खालचें पान घेत. देवलांचा 'मूकनायक' ऐकल्यापासून मजविषयीं इतका अनुकूल ग्रह झाला होता कीं ते दुपारच्या पंक्तीस जरी पहिल्या पानावर बसले तरी रात्रीच्या पंक्तीस दुसऱ्या पानावर बसून पहिल्या पानावर मला बसवीत. मुजुमदारांचें पान रामभाऊंच्या पानाच्याहि खालचें असें. मी बेळगांवास असतांना एके दिवशीं रात्रीं मी नाटकांतील शेवटच्या कोरसाची चाल बसविण्यांत गुंतलों आहें हें पाहून मुजुमदार पंक्तींतील पहिलें पान धरून बसले. मला अर्थात्च दुसरें पान घ्यावें लागलें. घडलेला प्रकार केवळ चुकीमुळें घडला असावा असें समजून मीं त्या दिवशीं त्याकडे लक्ष्य दिलें नाहीं. परंतु दुसऱ्या दिवशीं रात्रींहि तोच प्रकार घडून आला. रात्रीच्या पंक्तीस जोगळेकर नसत, त्यामुळें त्यांस दोन्ही रात्रींचा प्रकार त्यावेळीं कळला नाहीं. पण तिसऱ्या दिवशीं सकाळीं मीं आपलें जेवण मंडळीच्या मुख्य पंक्तीच्या पूर्वींच उरकण्याचा बेत केला व तो अमलांतहि आणला. देवल आपलें जेवण याप्रमाणें पंक्तीच्या पूर्वींच उरकीत असल्यामुळें माझ्या कृत्याचें कोणासहि नवल वाटलें नाहीं. त्याच दिवशीं मीं सारा प्रकार जोगळेकरांच्या कानांवर घातला. ते नवे असल्यामुळें त्यांचें मुजुमदारांवर फारसें वजन नव्हतें. तथापि त्यांची कानउघाडणी करण्याचा आपला विचार त्यांनीं मजपाशीं बोलून दाखविला. पण – "मुजुमदारांसारख्या कर्तबगार पुरुषाची कंपनीस जरूर आहे, शिवाय बाब क्षुल्लक असल्यामुळें तिजबद्दल बोभाटा करणें पोरकटपणाचें होईल" – वगैरे बाबी पुढें करून मीं तो विचार मोडून काढिला. मी बेळगांवाहून निघण्याच्या पूर्वी कंपनींतील सर्व इसम मला निरोप देण्याकरितां माझ्या टांग्याभोंवतीं उभे करण्याची खबरदारी मुजुमदारांनीं सांगितल्याप्रमाणेंच घेतली होती.

या सुमारास मुजुमदारांनीं पुण्याच्या देव नांवाच्या प्रकाशकाची गांठ घालून दिली. त्यांनीं आम्हांमध्यें ठरलेल्या शर्तीवर १९०१ सालांत 'वीरतनया'ची दुसरी व 'मूकनायका'ची पहिली आवृत्ति व १९०३ सालांत 'गुप्तमंजूष'ची पहिली आवृत्ति काढिली. सर्व प्रती कापडी बांधणीच्या काढावयाच्या असें ठरलेलें असतां त्यांनीं अनेक प्रतींस कापडाप्रमाणें दिसणाऱ्या कागदाची बांधणी केली; 'वीरतनया'च्या पहिल्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेच्या ज्या भागांत मीं

स्नेह्यांचे आभार मानिले होते तो भाग ती प्रस्तावना छापितांना गाळिला; 'वीरतनया'च्या पहिल्या आवृत्तींत मीं पदांवर नुसते राग व ताल दिले होते त्याबद्दल त्यांस वाटत असलेल्या चाली घातल्या; 'गुप्तमंजूष' नाटकाचीं पहिलीं ५४ पृष्ठें मजकडे न पाठवितांच छापिलीं व याशिवायहि कांहीं प्रकार केले असतील, पण ते मला माहित नाहींत. अखेरीस देवांनीं माझे मुंबईचे मुखत्यार महाजनि यांजवर एक फौजदारी खटला उपस्थित केला व उलट महाजनींनींहि त्यांजवर एक खटला सुरू केला. त्याचा कोर्टाकडून जो निकाल झाला त्यांत महाजनि दोषमुक्त ठरून देवांस महाजनींच्या घराजवळ न जाण्याची व त्यांस त्रास न देण्याची ताकीद मिळाली.

'मूकनायक' प्रसिद्ध झाल्यावर लवकरच त्याजवर 'सरस्वतीमंदिर' नांवाच्या मासिकांत एक प्रतिकूल टीका प्रसिद्ध झाली. ती मुंडले या नांवाच्या गृहस्थांनीं लिहिली असून तिच्यांत दामोदरपंत चिपळूणकरांचेंहि अंग होतें असें मागाहून मला चिपळूणकरांकडून कळलें. त्या टीकेंत नाटकास व त्याच्या कर्त्यास मनसोक्त शिव्या दिल्या होत्या. 'गुप्तमंजूष' नाटकावर सदाशिव नारायण ठोसर, मराठे वगैरे गृहस्थांनीं १९०५ सालीं 'ज्ञानप्रकाशां'त 'नाट्य-कला-रुक्कुठार' नांवाची टीका प्रसिद्ध केली. ती पुढें स्वतंत्र पुस्तकरूपानें छापून निघाली. या टीकेंतील कांहीं भाग मार्मिकपणें लिहिले आहेत, पण तिचा बहुतेक भाग पोरकट व थिल्लर आहे.

'गुप्तमंजूष' नाटकाचा पहिला प्रयोग १९०१ सालांत झाला. त्यानंतर दोन वर्षांनीं तें छापून निघालें. छापण्यापूर्वी मीं तें त्या वेळीं तेल्हाऱ्यास न्यायाधीशाच्या जागेवर असलेले गोपाळ वामन बापट यांच्या मदतीनें चांगल्या प्रकारें सुधारलें होतें. देवलांचें कथानकाच्या स्वाभाविकपणाकडे जितकें लक्ष्य असे तितकेंच बापटांचें असून शिवाय कलेकडेहि त्यांचें विशेष लक्ष्य असे. त्यांच्याशीं झालेल्या वादविवादांत मला एक नवीन दृष्टि प्राप्त झाली. ती दृष्टि माझ्या पुढील नाटकांत व टीकांत ठळकपणें दिसून येते. बापटांपासून मला जसा लाभ झाला तसा मजपासूनहि त्यांस झाल्याचें त्यांनीं मजपाशीं एक-दोनदां बोलून दाखविलें आहे. हा वेळपर्यंत त्यांचें लेखन-सामर्थ्य गूढ होतें, त्यास आमच्या वादविवादानें प्रगट होण्यास अवसर

मिळाला. त्यांनीं त्यानंतर 'ज्योतिष्मती' इत्यादि कांहीं नाटकें लिहिलीं. त्यांपैकीं 'ज्योतिष्मती' नाटक दत्तोपंत हल्लथाळकरांची कंपनी कांहीं दिवस करीत असे. त्यांच्या 'शांकुतल' 'मृच्छकटिक' इत्यादि नाटकांवरील टीका 'रंग-भूमीं'त प्रसिद्ध झालेल्या असून त्या रसिकजनांस बऱ्याच आवडल्या आहेत.

मी बेळगांवाहून परत येतांना वाटेंत पुण्यास उतरलों तेव्हां भाऊराव शरपंजरीं पडलेले दिसले. त्यांनीं मला 'मूकनायकां'तील व इतर त्यांच्या आवडीचीं कांहीं पदें म्हणावयास सांगितलीं व तीं ऐकून समाधान व्यक्त केलें. या भेटीनंतर ८–१० दिवसांच्या आंतच त्यांचें निधनवृत्त वृत्तपत्रांतून वाचावयास मिळालें.

इकडे 'विविधज्ञानविस्तारां'तून माझें टीकालेखन चाललेंच होतें. १८९९ च्या पहिल्या सहामाहींत 'हिंदुधर्म आणि सुधारणा' या पुस्तकावरील माझी प्रतिकूल टीका प्रसिद्ध झाली. ती 'फर्ग्युसन कॉलेज'च्या प्रोफेसरांस फार आवडली असल्याचें मला प्रो. भाट्यांकडून मागाहून कळलें. या टीके-च्या प्रती फुकट वाटत असल्यास खर्चाची निम्मी रक्कम आपण देण्यास तयार आहों असें शांताराम अनंत देसाई व इंदूरचे भांडारकर यांचें मोरम-करांस पत्र आलें. १९०१ सालीं 'वामन दाजी ओक यांचें पुष्पभाषात्मक चरित्र आणि वस्त्राच्छादन किंवा वस्त्रें' 'दोन समाजविषयक नाटकें' व 'माधवनिधन नाटक' या मथळ्यांच्या टीका प्रसिद्ध झाल्या. यावेळीं मजकडून 'विविधज्ञानविस्तारा'स होणाऱ्या मदतीमुळें मोरमकरांकडून माझा अनेक महत्त्वाच्या बाबतींत सल्ला घेण्यांत येत असे. या सुमारास विष्णु मोरेश्वर महाजनि मला भेटले असतां त्यांनीं – "हल्लीं 'विविधज्ञानविस्तारा'चे संपादक तुम्ही आहांत असें ऐकतों तें खरें का?" – असा मला प्रश्न केला होता. १९०१ सालीं 'मॅकबेथ नाटकाचीं दोन भाषांतरें' या मथळ्याची टीका प्रसिद्ध झाली; व १९०२ सालीं 'गायकवाड सरकारच्या पुस्तकमाले'वरील टीका प्रसिद्ध झाली. या लेखांत मीं बेंथॅमच्या वर्गीकरणांच्या धर्तीवर कांहीं वर्गीकरणें केलीं आहेत. ही टीका सयाजीराव गायकवाडांस फार आवडली व त्यांचें मान्यतादर्शक पत्रहि त्यांच्या खाजगी कारभाऱ्यांच्या मार्फत मोरमकरां-कडे आलें. तें वाचून मला अर्थातच फार आनंद झाला.

माझ्या बहुतेक टीकांतून विनोदाची झांक दिसून येत असे. 'मुक्ते' वरील टीकेसारख्या ज्या टीका केवळ विनोदमय असत त्यांतील विनोद शोभून जाई. पण गंभीर टीकांतून एखादेच स्थळीं विनोद – व तोहि अत्युक्तिरूप – दिसल्यास तो अप्रासंगिक वाटे. बडोद्याच्या 'ग्रंथमाले'पैकीं पाकशास्त्रावरील एका पुस्तकावर टीका करितांना मीं अशा प्रकारचा अप्रासंगिक विनोद केला आहे. अशा विनोदास स्वतंत्र स्थानच दिल्यास बरें होईल असें मला कित्येक दिवसांपासून वाटूं लागलें होतें. त्या विचारास मूर्त स्वरूप १९०२ सालांत मिळालें. त्याचे पूर्वी माझ्या वाचनांत जेरोम, मार्क ट्वेन इत्यादि विनोदी ग्रंथकारांचे लेख आले होते. त्या लेखांच्या धर्तीवर 'साक्षीदार' हा लेख लिहून तो १९०२ सालीं प्रसिद्ध केला. त्या लेखाचें गुजराथी भाषांतर एका गुजराथी पत्रांत माझे स्नेही लक्ष्मण गणेश महाजनि यांच्या वाचनांत आलें, तेव्हां त्यांनीं लेखाच्या खालीं तो लेख कोणत्या लेखाच्या आधारें लिहिला होता हें दिलें नसतांहि तो माझ्या एकाद्या लेखावरून लिहिला असला पाहिजे असा त्यांतील कल्पनांवरून तर्क बांधिला. यानंतरचा माझा विनोदी लेख 'कुलूप' हा होय. हा १९०३ सालीं प्रसिद्ध झाला. यांतील सर्व कल्पना एका तापांत सुचल्या होत्या. त्यांपैकीं कांहीं कल्पना बीभत्स असल्याबद्दल दा. ग. पाध्यांनीं वृत्तपत्रांतून विनाकारण ओरड केली. यानंतर त्याच सालीं पांच विनोदी लेख प्रसिद्ध झाले. त्यांपैकीं पहिला 'शिमगा' हा होय. 'कुलूप' या लेखांतल्याप्रमाणें याहि लेखांत हिंदुधर्मावर कोरडे ओढिले असल्यामुळें धर्माभिमान्यांची अशा लेखास अधिकाधिक प्रतिकूलता दिसून येऊं लागली. मोरमकरांकडे या लेखांविरुद्ध अनेक कागाळया आल्या. त्यामुळें त्यांनीं मला एक टोपण नांव धारण करून त्याखालीं ही लेखमाला प्रसिद्ध करण्याची सूचना केली. तिला अनुसरून मीं पुढील लेखापासून लेखमालेस "सुदाम्याचे पोहे" हें नांव दिलें.

पुढील लेख 'गणेशचतुर्थी' हा होय. या लेखाच्या जन्माची कथा गणेशजन्मकथेइतकीच मनोरंजक आहे. माझी चुलतबहीण आवडी उर्फ बनी इचा हरिपंत घारपुऱ्यांशीं पुणें येथें १९०३ च्या मे महिन्यांत विवाह झाला. त्या विवाहाचीं सूत्रें माझ्या चुलत्यांनीं माझ्या स्वाधीन केलीं होतीं.

अक्षतीची मिरवणूक फार जंगी व थाटाची निघाली. असो. सुधारकी थाटाचा विवाह पुण्यास फार वर्षांत झाला नसल्यामुळें त्यास विघ्नें आणण्याचें धर्माभिमान्यांचें ठरलें होतें, व त्या बेतास अनुसरून त्यांनीं अक्षत कसब्याच्या गणपतीजवळ येतांच देवळाचा बाहेरचा दरवाजा बंद करून घेतला. त्या विघ्नाची कुणकुण पूर्वींच आमच्या मंडळीच्या कानीं आलेली असल्यामुळें त्यांनीं मोठ्या अक्षतीच्या अगोदर भास्करराव थत्ते व एक बाई यांजबरोबर एक छोटी अक्षत पाठविली होती व दरवाजा बंद होण्यापूर्वींच ती देवास मिळाली होती. पण ती गोष्ट त्यावेळीं माहित नसल्यामुळें मीं अक्षतीस घडलेल्या विघ्नाचा सूड उगविण्याचा निश्चय केला व तो ‘ गणेशचतुर्थी ’ हा लेख लिहून पार पाडिला. या लेखानें बरेच धर्माभिमानी लोक खवळून गेले व ‘विविधज्ञानविस्तार’कर्त्यांकडे मासिक बंद करण्याच्या धमक्या वर्गणीदारांकडून येऊं लागल्या. पुढील लेख ‘ गवई ’ धर्मपर नसल्यामुळें तो बऱ्याच लोकांस आवडला. त्या वर्षीं आणखी दोन लेख –‘हजामतीची नीतिमीमांसा ’ व ‘ भविष्यकथनाचीं साधनें ’– प्रसिद्ध झाले. यांपैकीं पूर्वोक्त लेखाविरुद्ध विनायक कोंडदेव ओकांनीं एक पत्र ‘इंदुप्रकाशां’त प्रसिद्ध केलें. त्यास मीं पुढें इतर टीकांबरोबर ‘ माझे टीकाकार ’ या लेखांत उत्तर दिलें.

बापटांशीं झालेल्या चर्चांमुळें मला जी नवी दृष्टि उत्पन्न झाली म्हणून वर लिहिलें तिची झांक त्या चर्चांनंतर लवकरच ‘ विविधज्ञानविस्तारां ’त प्रसिद्ध झालेल्या ‘ सौभद्रा ’वरील टीकेंत प्रथम दिसून आली. ही टीका १९०३ सालीं प्रसिद्ध झाली. यापूर्वी मीं केलेल्या अनेक टीका बऱ्याच लोकप्रिय झाल्या असून त्यांपैकीं कांहींतून ‘ मराठी रंगभूमि ’ सारख्या पुस्तकांत अनेक उतारे घेण्यांत आले होते. पण त्या टीकांचे विषयीभूत ग्रंथ कांहीं अपवाद वर्ज्य केले असतां फारसे प्रसिद्ध नसल्यामुळें त्यामुळें विशेष खळबळ उत्पन्न झाली नाहीं. पण ‘सौभद्रा’वरील टीकेनें बरीच खळबळ उडविली. त्या टीकेचा उपयोग बेलसऱ्यांनीं आपल्या ‘ शेक्सपियरच्या भाषांतरमालें ’तील पहिल्या पुष्पाच्या प्रस्तावनेंत किर्लोस्करांविरुद्ध केलेला पाहून मला फार वाईट वाटलें. शेक्सपियरच्या मागें लपून आधुनिक मराठी स्वतंत्र व कल्पक ग्रंथकारांवर गोळीबार सोडण्याचा जो प्रयत्न अनेक शिखंडी-

कडून करण्यांत येत असतो त्याच मासल्याचा तोहि प्रयत्न होता. त्यानंतर ‘ अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांचें चरित्र ’ ‘ सद्यःस्थितिप्रेरित दोन नवीं नाटकें ’ ‘मराठी भाषेचे संप्रदाय व म्हणी’ ‘महामाया व देवयानी अथवा विद्यासाधन’ या मथळ्यांच्या टीका अनुक्रमें १९०५, १९०७–०८, १९१० व १९१४ सालीं ‘ विविधज्ञानविस्तारां’त प्रसिद्ध झाल्या. त्या संबंधानें विशेष लिहिण्यासारखें कांहीं नाहीं.

१९०४ सालीं ‘माझ्या भीष्मप्रतिज्ञेचा विजय’ व ‘ लग्नसमारंभ’ हे दोन विनोदी लेख ‘विविधज्ञानविस्तारां’त प्रसिद्ध झाले. त्यांनीं धर्माभिमान्यांच्या क्रोधाग्नींत तेल जरी ओतलें नसलें तरी तो धुमसत ठेवला यांत शंका नाहीं. पण पुढील लेख –‘श्रावणी’– इतका झणझणीत होता कीं तो ‘विविधज्ञानविस्तारां’त प्रसिद्ध करून त्या मासिकाचा बळी घेण्याचें धाडस मला झालें नाहीं म्हणून मीं तो ‘सुधारकां’त प्रसिद्ध केला. त्यानें पुराणाभिमान्यांचा क्रोधाग्नि भडकून त्यांतून अनेक अपशब्दरूप ठिणग्या मजवर उडूं लागल्या. या व पुढें झालेल्या भडिमारांत सुधारकी म्हणविणाऱ्या वृत्तपत्रांकडून किंवा मासिकांकडून मला मुळींच पाठिंबा मिळाला नाहीं. माझ्या लेखांविरुद्ध मजकूर मात्र त्यांत कधीं-कधीं प्रसिद्ध होत असे. हीं नियतकालिकें माझ्या इतर लेखांसंबंधानेंसुद्धां मूग गिळून बसत किंवा प्रतिकूल टीकांना स्थान देत. अशा स्थितींत मला कांहीं गृहस्थांचें नेहमीं विशेष पाठबळ असे. एक माझे चुलते; दुसरे माझे स्नेही रामचंद्र भास्कर ऊर्फ भाऊसाहेब जयवंत. हे तेल्हारा येथील कोर्टांत मी तेथें गेल्यापासून बरींच वर्षें क्लार्क ऑफ कोर्ट होते. त्यांच्यापाशीं निवडक इंग्रजी ग्रंथांचा चांगला संग्रह असल्यामुळें माझी वाचनाची उत्तम सोय झाली होती. हे माझ्या विनोदी लेखांस नेहमीं उत्तेजन देत असत. यांचें प्रथम-प्रथम माझ्या नाटकांसंबंधानें फारसें अनुकूल मत नसे. पण माझीं पुढील-पुढील नाटकें यांना फारच आवडूं लागलीं. यांजविषयींचा आदरभाव मीं त्यांस ‘ वधूपरीक्षा ’ नाटक अर्पण करून प्रकट केला. तिसरे गृहस्थ प्रसिद्ध राजारामशास्त्री भागवत हे होत. यांचा माझ्या चुलत्यांशीं चांगला परिचय होता, पण माझ्याशीं मुळींच नव्हता. त्यांनीं एकदां माझ्या चुलत्यांस पत्र लिहिलें; त्यांत –“ अलिकडे आपले एक पुतणे

'सुदाम्याचे पोहे' या नांवाची लेखमाला प्रसिद्ध करीत असतात. ती संपूर्ण होऊन स्वतंत्र पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झाल्यास दहा प्रती मजकडे त्यांची किंमत आकारून व्ही. पी. नें पाठवाव्या."– या अर्थाचा मजकूर होता. त्यानंतर मी जेव्हां मुंबईस गेलों तेव्हां त्यांस मुद्दाम भेटलों. ते माझ्याशीं फारच प्रेमानें वागले. मला 'पोह्यां'च्या मुष्टी तयार करितांना उपयोगीं पडावी अशी यहुदी वगैरे लोकांसंबंधानें बरीच माहिती त्यांनीं मला दिली. मी या सुमारास 'मराठी वाङ्मयांतील विशेष व त्यांचे उगम' हा निबंध लिहीत होतों. त्यांतील एका वादग्रस्त विधानास पोषक अशी माहिती मीं त्यांस विचारली असतां ती त्यांनीं पत्रद्वारां कळविण्याचें मला अभिवचन दिलें व तें लवकरच पूर्णहि केलें. एकंदरींत त्यांजबद्दल माझ्या मनांत फारच पूज्यभाव उत्पन्न झाला. तो मीं पुढें "सुदाम्याच्या पोह्यां"ची पहिली आवृत्ति त्यांस अर्पण करून व्यक्त केला.

माझे स्नेही रा. रा. नरसोपंत केळकर यांस माझा 'श्रावणी' हा लेख बराच आवडला; पण ते मला पुढें आणण्याची जी खटपट करीत होते तिला माझे असे लेख विघातक होत असलेले पाहून त्यांना बराच विषाद वाटला व तो त्यांनीं पत्रद्वारां माझ्यापाशीं व्यक्त केला. अशा लेखांनीं पुष्कळदां इष्ट हेतु बाजूला राहून वाचकांचें मन विनाकारण प्रतिकूल होतें असें माझ्या चुलत्यांचेंहि मत पडलें. म्हणून यापुढील बहुतेक लेख मीं बऱ्याच सौम्य स्वरूपाचे लिहिले. 'वर्तमानपत्रकर्ता' व 'मुंबईचा दीपोत्सव' हे लेख १९०४ सालीं 'विविधज्ञानविस्तारां'त प्रसिद्ध झाले. यांपैकीं उत्तरोक्त लेख स्वानुभवावरूनच लिहिला होता. यापुढील लेख –' माझे टीकाकार '– पुढील सालीं त्याच मासिकांत प्रसिद्ध झाला. माझ्या विनोदी लेखांचा 'विविधज्ञान-विस्तारा'स उपसर्ग पोहोंचूं नये म्हणून ते लेख त्या मासिकांत न देतां इतरत्र देण्याचा माझा विचार झाला होता; व तसें करण्यापूर्वी तोंपर्यंतच्या साऱ्या टीकांस उत्तर देण्याच्या इराद्यानें तो लेख लिहिला होता. त्यांत विनायक कोंडदेव ओक, पाध्ये वगैरे बहुतेक टीकाकारांचा परामर्श घेतला होता. माझे स्नेही गोविंदराव ओक यांनीं श्रीकृष्णांच्या लीलांच्या समर्थनार्थ 'विविधज्ञानविस्तारां'त एक लेख लिहिला होता त्यासहि त्यांत उत्तर दिलें होतें.

त्याचा राग न धरितां त्या सद्गृहस्थानें माझ्याशीं पूर्ववत् वर्तन ठेविलें ही गोष्ट त्याच्या थोरपणास साजेशीच होती.

यापुढील विनोदी लेख – 'मुंबईचें प्रदर्शन'– स्वानुभवावरून लिहिला असून तो १९०५ सालीं ' करमणूक ' पत्रांत प्रसिद्ध झाला. त्यापुढील त्या प्रकारचे लेख १९१६ सालापर्यंत 'मनोरंजनां'त व त्यानंतर 'उद्यानां'त प्रसिद्ध झाले.

' मराठी वाङ्मयांतील विशेष व त्यांचे उगम ' हा लेख १९०४ सालीं लिहून तयार झाला. तो बरींच वर्षें माझ्याजवळ तसाच पडून होता. १९०९ सालीं बडोदा येथील ' साहित्यसंमेलना 'करितां तो साफसूफ करून पाठवून दिला व त्याच सालीं ' विविधज्ञानविस्तारां 'त तो प्रसिद्ध केला. त्यांतील बरींच विधानें प्रथित केलेला असा एक निबंध पुढीलच सालीं त्या मासिकांत दुसऱ्या एका लेखकानें माझ्या लेखाचा निर्देश न करितां प्रसिद्ध केला हें आश्चर्य होय.

या सुमारास ' नटेसन आणि मंडळी 'नें सामाजिक सुधारणेवर प्रसिद्ध लेखनपटु सुधारकांकडून इंग्रजी लेख मागवून ते ग्रंथरूपानें प्रसिद्ध करण्याचा विचार करून अनेक सुधारकांस त्यासंबंधानें विनंतिपत्रें लिहिलीं. त्यांत एक पत्र माझ्या चुलत्यांकडे गेलें. ते त्यावेळीं डिव्हिजनल जज्जच्या जागेवर असून त्यांना क्षणाचीहि फुरसद नव्हती. सबब त्यांनीं मजकडे व आपल्या एका स्नेह्याकडे ' पुनर्विवाह ' या विषयावर एक-एक निबंध लिहिण्याची कामगिरी सोंपविली. दोघांच्या निबंधांत जो सरस ठरेल तो प्रकाशकाकडे पाठविण्याचा त्यांचा संकल्प होता. माझें इंग्रजी भाषेचें ज्ञान पहिल्यापासून बऱ्यापैकीं होतें. परंतु कॉलेज सोडल्यापासून इंग्रजी निबंध लिहिण्याचा मला कधीं प्रसंग पडला नव्हता. यामुळें माझ्या चुलत्यांनीं सोंपविलेली कामगिरी मजकडून कशी काय पार पडते याची मला काळजीच होती. निबंधाचें कच्चें साहित्य मीं रा. रा. मोरमकरांच्या मदतीनें गोळा केलें व एक महिन्यांत निबंध लिहून माझ्या चुलत्याकडे पाठवून दिला. त्यांनीं तोच पसंत करून 'नटेसन आणि कंपनी'कडे पाठवून दिला व तो 'Indian Social Reform' या ग्रंथांत छापून आला. पण त्याचीं प्रुफें मजकडे छापण्यापूर्वी न आल्या-मुळें त्यांत अनेक चुका राहून गेल्या. तो निबंध कांहीं वर्षांनीं पुन्हां छाप-

ण्यांत आला त्यावेळीं त्या चुका मीं दुरुस्त केल्या. या निबंधांतील बऱ्याच विचारांचा अनुवाद मीं पुढें 'प्रेमाभास' नाटकावरील टीकेंत केला.

मला विद्यार्थिदशेपासून ज्योतिषाचा फार नाद असे. तेल्हारा येथें वकिली करूं लागल्यानंतर लवकरच 'ग्रहलाघवां'तील ग्रहसाधनाच्या रीती वाचण्यांत आल्या असतां त्यांच्या उपपत्तीबद्दल जिज्ञासा उत्पन्न झाली. परंतु ती कांहीं केल्या लागेना. म्हणून ती अवगत करून घेण्याकरितां मल्लारी दैवज्ञाची टीका मुंबईहून आणविली. त्या टीकेंत वारंवार 'सिद्धांतशिरोमणी'चा हवाला दिलेला आढळल्यामुळें प्रथम 'गोलाध्याय' व नंतर 'गणिताध्याय' आणविला. त्यांतील ज्यासाधनांच्या रीती पाश्चात्य रीतींशीं जुळतांना पाहून फार आनंद वाटला. तथापि जवळ-जवळच्या कोणांच्या भुजज्यांमधील अंतर कोटिज्येवर अवलंबून असतें हा सिद्धांत कांहीं केल्या कळेना. त्यावर पाश्चात्य गणितानें प्रकाश पडेल असें वाटून त्याचें अध्ययन करण्याची आवश्यकता वाटूं लागली. मी विद्यार्थी असतां गणितांत फारच कच्चा असें. प्रवेशपरीक्षेंतील सिंक्लेर शिष्यवृत्ति तर माझ्या त्या विषयांतील कच्चेपणामुळेंच गेली होती. माझ्या शंकांचें समाधान करणाराहि कोणी गणितज्ञ माझ्या ओळखीचा नव्हता. या सुमारास मी जबलपुरास गेलों असतां मनोहरपंत गोळवेलकरांचे मामा केशवराव फणसे यांजपाशीं केरोपंतांचें 'ग्रहसाधनाचीं कोष्टकें' व अंकगणितापासून शून्ययुतीपर्यंत गणिताच्या साऱ्या शाखांतील प्रमुख सिद्धांत ग्रथित केलेला एक ग्रंथ अशीं दोन पुस्तकें पाहण्यांत आलीं. पूर्वोक्त पुस्तकांतील तिथीच्या व तारखेच्या साधनाच्या व ग्रहसाधनानाच्या रीती मीं जबलपुर येथील प्रोफेसर डोळे यांजपासून समजावून घेतल्या. तेल्हाऱ्यास परत येतांना मीं तीं दोन्हीं पुस्तकें फणसे यांजपाशीं मागितलीं व त्यांस त्यांचा उपयोग नसल्यामुळें त्यांनींहि तीं मला दिलीं. यानंतर मीं उच्च प्रतीच्या गणिताचा अभ्यास कोणाच्या मदतीवांचून सुरू केला. हा अभ्यास जारीनें सुरू करण्यास एक विशेष कारण झालें. याच्यापूर्वी नुक्तीच मीं जूल्स व्हर्नची चंद्रलोकच्या सफरीवरील कादंबरी वाचिली असून तिच्यांत दिलेल्या एका सारणीचें मला मोठें गूढ पडलें होतें. त्या सारणीची उपपत्ति शून्ययुति गणिताच्या अध्ययनाशिवाय कळण्यासारखी नव्हती. अर्थातच तें व त्याच्या

अध्ययनास लागणारें शून्यलब्धि, पृथक्करणात्मक भूमिति इत्यादि गणित अवगत करून घ्यावें लागलें. मी पहिल्या बी. ए. च्या वर्गांत टॉड हंटरच्या त्रिकोणमितीचे पहिले सोळा भाग शिकलों होतों; पण आतां पुढील सर्व भाग वाचावे लागले. तसेंच पूर्वी स्थितिशास्त्राचें अध्ययन केलें होतें; पण आतां गतिशास्त्राचेंहि करावें लागलें. त्यांतील कांहीं सारण्यांच्या साह्यानें मीं व्हर्नेच्या कादंबरींतील सारणी स्थूल मानानें सोडविली त्यावेळीं मला अनिर्वचनीय आनंद झाला. मीं आपली रीत ताबडतोब रँगलर परांजप्यांस लिहून पाठविली. असो. यानंतर लवकरच मीं पाश्चात्य ज्योतिर्गणितावरील गॉडफ्रेचा ग्रंथ वाचावयास घेतला; पण त्यांत मंदफलाच्या सारणीची उपपत्ति अर्धवटच दिलेली असल्यामुळें मला तिच्याकरितां व इतर कांहीं साधनांच्या रीतींकरितां मेनचा ग्रंथ वाचावा लागला. यानंतर 'गणिताध्याय' व 'गोलाध्याय' वाचावयास घेतला. सुदैवानें या सुमारास 'गोलाध्याया'चें वुइलकिनसननें केलेलें भाषांतर वासुदेवशास्त्र्यांच्या टीपांसह नागपुरास वाचावयास मिळालें व 'सूर्यसिद्धांत'हि तेथेंच मिळाला. या सुमारास मीं वेंकटेश बापूजी केतकरांचा 'ज्योतिर्गणित' हा संस्कृत ग्रंथहि वाचून टाकिला. त्याचा व शंकर बाळकृष्ण दीक्षितांच्या 'भारतीय ज्योतिःशास्त्र' या ग्रंथाचा आर्य व पाश्चात्य ज्योतिर्गणिताची तुलना करण्याचे कामीं मला चांगला उपयोग झाला. जवळ पुरतें साहित्य जमल्यावर मीं माझा 'भारतीय ज्योतिर्गणित' हा निबंध लिहिण्यास सुरवात केली. भारतीय ग्रंथांत विषयाचें ज्या क्रमानें विवेचन केलेलें असतें तो क्रम बदलून मीं पद्धतशीर वर्गीकरणास अनुरूप अशा क्रमाचा अंगीकार केला. पहिल्या भागांत स्थानमापनाच्या व कालमापनाच्या रीती देऊन दुसऱ्या भागांत ग्रहांच्या क्रांतिवृत्तीय स्थानांचीं व तिसऱ्या भागांत ग्रहणें, युती इत्यादि खगोलीय चमत्कारांचीं साधनें उपपत्तींसह दिलीं. १९०६ सालीं पहिल्या तीन भागांचा कच्चा खर्डा तयार झाला. त्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं भारतीय ज्योतिर्गणितास आवश्यक असणाऱ्या शुद्ध गणिताचें (pure mathematics) विवेचन करणारा चौथा भाग तयार केला. हा चतुर्भागात्मक निबंध प्रथम फारच अपूर्ण व अशुद्ध होता; व त्याच स्थितींत तो २–३ वर्षें पडून राहिला. पुढें १९०९ सालीं पुणें येथें एका वेध-

यंत्रामुळें प्रसिद्धीस आलेले धोंडशास्त्री ज्योतिषी वर्गणी गोळा करण्याकरितां खामगांवास मजकडे आले असतां त्यांनीं माझी ज्योतिःशास्त्रांतील गति पाहून मजकडून आपल्या कांहीं शंकांचें समाधान करून घेण्याची इच्छा दर्शविली व रोज एक-दोन शंका मला विचारण्याचा क्रम सुरू केला. हा प्रकार १५–२० दिवस चालू राहिला. या अवधींत शास्त्रीबुवांच्या शंकांचें समाधान करण्याकरितां मला समग्र 'सिद्धांतशिरोमणी'ची उजळणी करावी लागली. माझ्या ज्योतिषाच्या ज्ञानास याप्रमाणें आपोआप मिळालेल्या चालनाचा उपयोग माझा ज्योतिषावरील निबंध शुद्ध व पूर्ण करण्याचे कामीं करण्याचा माझा विचार झाला व त्या कामास लवकरच सुरवात करण्याचें मीं ठरविलें. पण शास्त्रीबुवांच्या शंका कांहीं केल्या थांबेनात. अखेरीस मीं एक दिवस मुक्रर करून त्यापूर्वी उरलेल्या साऱ्या शंका मला विचारण्यास शास्त्रीबुवांस निक्षून सांगितलें. माझा निग्रह पाहून त्यांनींहि आटोपतें घेतलें. ते खामगांवाहून परत जातांना मीं त्यांजपासून त्यांजपाशीं असलेल्या दोन लहान वेधयंत्रांपैकीं एक गुरुदक्षिणा म्हणून मागून घेतलें. ते गेल्यानंतर मी निबंधाच्या मागें लागलों. एका महिन्यांत पहिला भाग सुधारून लिहिला. पुढें नाताळांत दुसरा भाग व त्यानंतर ५-७ महिन्यांत तिसरा व चौथा भाग लिहून निबंध सुधारण्याचें काम पुरें केलें. तो आपल्या ग्रंथमालेंत प्रसिद्ध करण्याचें दामोदर सावळाराम यंदे यांनीं कबूल केलें. १९१२ सालांत छापण्याचें काम सुरू होऊन १९१३ सालीं तें पुरें झालें. तें चालू असतां निबंधांतील चुका सुधारण्याचेंहि काम सुरू होतेंच. निबंध प्रसिद्ध झाल्यावर मला डोक्यावरून एक मोठा बोजा खालीं उतरल्यासारखें वाटलें. त्या निबंधाकरितां मी कितीतरी परिश्रम केले होते ! गणितांत माझी मुळींहि गति नसतां व कोणाचीहि विशेष मदत नसतां त्यांतील प्रमुख सिद्धांत अवगत करून घेण्यासाठीं मीं कितीतरी दिवस खर्ची घातले होते ! एक-दोनदां तर मला डोक्यांत सतत घोळत असलेल्या शंकांमुळें महिना-महिना निव्वळ जाग्रणें काढावीं लागलीं होतीं. त्या निबंधाकरितां मीं कितीदां तरी आपली प्रकृति बिघडवून घेतली होती ! इतकीं वर्षे समंधाप्रमाणें जडलेल्या विषयापासून मुक्त होतांच मला हायसें वाटावें यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. मला पूर्णपणें स्वतंत्र झाल्यासारखें वाटूं

लागलें व यापुढें ज्योतिषाच्या वाऱ्यालाहि उभें रहावयाचें नाहीं असा मीं निश्चय केला. या निबंधांत भारतीय व पाश्चात्य पद्धतींची तुलना व भिन्न-भिन्न विषयांची पद्धतशीर रचना या दोन गोष्टी नवीन आहेत. विशेषेंकरून या रचनेबद्दल मला बराच अभिमान वाटतो.

१९०५ सालच्या सप्टेंबर अखेर वऱ्हाडप्रांत मध्यप्रांतास जोडण्यांत आला. विजयादशमीच्या मुहूर्तावर वऱ्हाडचें सीमोल्लंघन झालें; व त्याच मुहूर्तावर आमचें कोर्टहि मोडण्यांत येऊन त्याजकडे असलेल्या दोन तालुक्यां-पैकीं एका तालुक्याचें काम अकोल्यास व दुसऱ्याचें खामगांवास गेलें. अकोल्यास गेल्यास पुन्हां अनेक कोर्टांत जावें लागून पायपीट करावी लागणार या भीतीनें मीं खामगांवास जाण्याचा विचार केला व लवकरच तेल्हाऱ्यास राम-राम ठोकला. प्रवासांत पावसाची झड लागल्यामुळें फार त्रास झाला. अदुरा येथें पूर्णा नदीस पूर आलेला असल्यामुळें आम्हांला ती नदी तेथें उतरण्याचा विचार सोडून देऊन निराळया रस्त्यानें अकोल्यास व तेथून खामगांवास जावें लागलें. प्रवासांत पावसाची व वाऱ्याची फार पीडा झाल्यामुळें खामगांवास आल्यापासून एक-दीड महिना घरांतील बहुतेक मंडळी आजारी होती. त्यामुळें त्या अवधींत कोर्टांत जाण्यास उत्साह वाटला नाहीं. माझ्या मोकद्दम्यांच्या नेमलेल्या तारखा त्या अवधींत पडत नसल्याकारणानें माझ्या गैरहजेरींत माझें विशेष नुकसान होणार नाहीं असें मला वाटलें. पण ती चूक होती. कारण मी घरीं बसल्यामुळें मी खामगांवास आल्याचें माझ्या अशिलांशिवाय इतर कोणासहि फारसें कळलें नाहीं व यामुळें तेल्हाऱ्याहून खामगांवास आलेल्या कामापैकीं बहुतेक भाग तेथील दोन वकीलांतच वांटला गेला. माझे श्वशुरहि खामगांव येथेंच वकिली करीत होते. पण त्यांच्या वृद्धत्वामुळें व अंधत्वामुळें त्यांचें काम संपुष्टांतच आलें होतें. असो.

मला खामगांव येथील निर्दिष्ट वकीलांपेक्षां जरी कमी काम मिळत गेलें तरी तेल्हाऱ्यापेक्षां माझी पैदास बरीच वाढली. तेल्हारा येथें मी नवशिकाच असल्या-मुळें माझी प्राप्ति १००–२०० रुपयांहून अधिक नसे. त्या प्राप्तींतून खर्च वजा जाऊन बचत उरणाऱ्या रकमेंतून मला एका सावत्र बहिणीच्या लग्नाचा सर्व खर्च, दुसरीच्या लग्नखर्चापैकीं मजवर येणारा हिस्सा व माझ्या वडील मुलाच्या

मुंजीचा खर्च भागवावा लागला होता. मी खामगांवास आलों तेव्हां मजपाशीं फक्त ३००-४०० रुपये शिल्लक होते.

खामगांवास मला दरमहा २५ रु. भाड्याचें घर राहावयाकरितां घ्यावें लागलें; खुर्च्या, कपाटें, पुस्तकें वगैरे साहित्य बाळगावें लागलें; नोकरांची संख्या वाढवावी लागली; व इतर खर्चहि वाढवावा लागला. तेल्हारा येथें वर्षांतून एखाद्या वेळींच घरीं पाहुणा यावयाचा, पण खामगांवास पाहुण्यांची ये-जा सारखी सुरू झाली. पुढें-पुढें तर माझ्या घराचा माझे स्नेही थट्टेनें 'रॉयल हिंदु हॉटेल' या नांवानें निर्देश करूं लागले. पण इतका खर्च भागूनहि दरमहा शिल्लक मागें पडावी इतकें उत्पन्न मला होऊं लागलें. १९०८ सालीं शिलकेंतील रक्कम ३९०० रुपये झाली. त्याच सुमारास एका मारवाड्यानें एक खुली जागा विकावयास काढिली. ती गोष्ट माझ्या कानीं येतांच मीं ताबडतोब एका मध्यस्थामार्फत ती जागा १४०० रुपयांस त्या मारवाड्याकडून विकत घेतली व तिजवर एक दुमजली घर बांधण्यास आरंभ केला. बांधण्याच्या कामावर देखरेख करण्याचें काम माझे स्नेही रामचंद्र हरि सावरकर यांनीं आपल्याकडे घेतलें होतें व तें त्यांनीं फारच उत्तम रीतीनें पार पाडिलें. खर्चाच्या अंदाजानें मीं घाबरून जाऊं नये म्हणून त्यांनीं घरास सारा २५०० रुपये खर्च येईल असें मला प्रथम सांगितलें होतें. पण ती रक्कम अखेरीस ६५०० रुपयांवर गेली. यानंतर १९१२ सालीं त्याच मारवाड्याकडून घराच्या पूर्वेकडील १५०० चौरस फूट जागा १५०० रुपयांस खरेदी घेऊन तिच्यांत एक विहीर बांधली व लहानसा बगीचा केला. त्याच सुमारास पश्चिमेकडील एक १० फूट रुंद व २५-३० फूट लांब जागा एका तेलिणीकडून विकत घेऊन त्या बाजूस इतरांकडून मोठी इमारत होणें अशक्य करून टाकलें. या एकंदर कामांस मला जवळ-जवळ ११०००-१२००० रु. खर्च लागला. पण त्यासाठीं मला कोणाचेंहि कर्जपाणी करावें लागलें नाहीं. जवळची पुंजी संपल्यास बांधण्याचें काम बंद ठेवावें व पुन्हां शिल्लक जमल्यास तें पुन्हां सुरू करावें असा क्रम चालू होता.

खामगांव येथें पहिलीं कांहीं वर्षे मजवर कोर्टाच्या कामाचा फार बोजा असे. पुढें-पुढें वकीलांची संख्या वाढून धंद्यांतील चढाओढीमुळें व्हावयाच्या दुष्परिणामांचा अनुभव येऊं लागला तसतसें काम कमी व्हावयास लागलें. तरी १९१६ सालापर्यंत मला बरेंच काम असे. इतकें काम असूनहि माझ्या हातून खामगांव येथील तेरा वर्षांच्या अवधींत जितकी ग्रंथरचना झाली तितकी मजकडून पूर्वी कधींहि झाली नव्हती व पुढेंहि होण्याची आशा नाहीं.

'मूकनायक' व 'गुप्तमंजूष' या दोन नाटकांची मोबदल्याची रक्कम १६०० रुपये ठरली होती. तिच्यांतून बेळगांव येथें मिळालेले ६७५ रुपये वजा जातां मला 'किर्लोस्कर कंपनी'कडून ९२५ रुपये घ्यावयाचे होते. ते वास्तविक पाहतां मला कंपनीचे मालक जोगळेकर व रामभाऊ किंजवडेकर या उभयतां-कडून मिळावयाचे. परंतु मी १९०२ च्या नाताळांत मुंबईस गेलों असतां जोगळेकर व मुजुमदार मला भेटून त्यांनीं त्या रकमेबद्दल रामभाऊ किंजवडे-करांचा हवाला घेण्याविषयीं गळ घातली. "रामभाऊंचा व माझा विशेष स्नेह आहे, सबब तुम्ही मला त्यांजकडून रक्कम मागावयास लावूं नका"– असें मीं त्यांस परोपरीनें सांगितलें, पण त्यांचा फारच आग्रह दिसल्यावरून मीं ती गोष्ट कबूल केली, पण लागलीच रामभाऊंकडून यावयाच्या रकमेपैकीं ४०० रुपयांची सूट देण्याचा मनोदयहि त्यांस कळविला. तसें करून स्वतःचें नुकसान करून घेऊं नका असें त्या उभयतांनीं मला आग्रहानें सांगितलें. पण झालेल्या प्रकारामुळें माझें मन त्यांजबद्दल विटून गेलें असल्यामुळें मीं सुटीचा विचार तहकूब केला नाहीं. ही चारशें रुपयांची सूट वजा जातां उरलेल्या रकमेपैकीं निम्मे-शिम्मे रुपयेच रा. किंजवडेकरांकडून वसूल झाले.

मी खामगांव येथें स्थायिक झाल्यावर रा. मुजुमदारांकडून नवीन नाटकाबद्दल निकडीची मागणी होऊं लागली. त्यावेळीं माझ्या डोक्यांत एक पुनर्विवाहविषयक कथानक घोळत होतें. त्यावर नाटक लिहिण्याचा आपला मनोदय मीं त्यांस कळविला. त्यावर लिहावयाचें नाटक पुढें सवडी-प्रमाणें लिहावें, तूर्त दुसऱ्या एखाद्या विषयावर लिहावें असें त्यांजकडून लिहून आलें. पण डोक्यांत एक कथानक घोळत असतां दुसऱ्याचा विचार करणें मला अशक्य आहे असें मीं त्यांस कळविल्यावरून त्यांनीं त्या गोष्टीस मान्यता

दिली. १९०६ सालचे मे महिन्यांत 'किर्लोस्कर मंडळी' बार्शी येथें असतां मी तेथें नाटक लिहावयास गेलों. माझ्याबरोबर माझे धाकटे बंधु, माझे आतेभाऊ भास्करराव थत्ते व दोन-तीन स्नेही होते. मजकरितां मुजुमदारांनीं एका स्वतंत्र घराची योजना केली होती. त्या घरांत आम्हीं ५-७ दिवस गप्पा-गोष्टींत व गाण्या-बजावण्यांत मोठ्या आनंदानें काढिले. त्या दिवसांत मंडळीचे जे प्रयोग झाले त्यांसहि आम्ही गेलों होतों. आम्ही बार्शीच्या रस्त्यांतून फिरतांना लोकांस आम्ही 'किर्लोस्कर मंडळी'पैकींच वाटून ते आम्हांकडे कुतूहलानें पाहत असत. आम्हांपैकीं हरि शिवराम मुंजे हे फार थट्टेखोर आहेत. त्यांनीं अशा एका प्रसंगीं भास्करराव थत्त्यांच्या स्थूलपणा-वरून त्यांस बळिरामदादा, माझ्या बंधूंच्या उग्र मुद्रेवरून त्यांस घटोत्कच व अशींच आम्हांपैकीं उरलेल्या मंडळीस त्यांच्या-त्यांच्या विशेष गुणांप्रमाणें 'सौभद्र' नाटकांतील इतर पात्रांचीं नावें देऊन आपणांकडे लोक तीं-तीं पात्रें म्हणून अंगुलिनिर्देश करीत आहेत असें विधान केलें. त्याबरोबर आम्हांमध्यें एकच हंशा उडाला. ज्याप्रमाणें परदेशीं दूर-दूरच्या प्रांतांतील लोक भेटले असतां ते लवकरच जिवलग स्नेही होतात त्याप्रमाणें देशांतल्या देशांतच पण अगदीं एकीकडच्या ठिकाणीं भिन्न-भिन्न वयांचीं माणसें मिळालीं असतां तीं थोड्याच काळांत एकमेकांशीं अत्यंत सलगीनें वागूं लागतात. भास्करराव थत्ते मजपेक्षां वयानें वीस वर्षांनीं तरी वडील असून वडिलांप्रमाणेंच आम्हांस पूज्य वाटत होते. पण बार्शी येथील स्वतंत्र वातावरणांत आम्हांपैकींच ते एक होऊन बसले. या ५-७ दिवसांत रोज संध्याकाळीं जोगळेकर, नारायणराव राजहंस (हे नुकतेच कंपनींत कृष्णराव गोऱ्यांच्या जागीं आले होते), मंगळूरकर व पेटी-तबला वाजविण्यास आणखी दोन इसम अशी मंडळी आमच्या बिऱ्हाडीं येऊन पुढें लिहिण्यांत येणाऱ्या नाटकाकरितां चाली देत असत. आमचीं स्नानें आमच्या बिऱ्हाडीं होत, पण जेवणें कंपनीच्या बिऱ्हाडीं होत. एकदां भोजनप्रसंगीं माझ्या पाहुण्यास किंचित् अपमानकारक अशी एक गोष्ट घडून आली होती, पण आम्हीं तिच्याकडे दुर्लक्ष्य केलें.

माझ्या पाहुण्यांचा परत जाण्याचा दिवस आला, तशी मला फार हुरहुर वाटावयास लागली. आजपर्यंत माझ्या स्नेह्यांच्या पाहुणचाराची सबब तरी

होती, पण उद्यांपासून ती नाहींशी होऊन नाटक लिहिण्याचें त्रासदायक काम करावें लागणार हा विचार फार उद्वेगजनक होता. असो. मी, मुजुमदार, जोगळेकर, बालगंधर्व वगैरे मंडळी पाहुण्यांस पोंचवावयास स्टेशनवर गेलों. आम्हां स्नेह्यांस गांवकरी लोक नाटक-मंडळीपैकींच समजत होते याचें एक ताजें प्रत्यंतर स्टेशनावर आमच्या नजरेस आलें. स्टेशनवरील एका ख्रिस्ती इसमानें आम्हांस कंपनीकडून पुरेशीं तिकीटें येत नाहींत अशी तक्रार करून अधिक तिकीटें पाठविण्याची हरिभाऊ मुंज्यांस विनंति केली. त्याबरोबर मुंज्यांनीं मालकाचा आव आणून लागलीच नाटक-मंडळींतील एका मुलास मुजुमदारांस ताबडतोब बोलावण्यास फर्माविलें, व ते येतांच त्यांस स्टेशनवरील मंडळीकडे अधिक तिकीटें पाठविण्याचा हुकूम सोडिला. मुजुमदारांस आपलें हंसूं दाबतां-दाबतां पुरेवाट झाली, तरी त्यांनीं तें दाबून आपणांस तो हुकूम मान्य असल्याचें कबूल केलें. ख्रिस्ती इसम खूष झाले व आज बुधवार असतां आपल्यासारखे प्रमुख नट बाहेरगांवीं कसे जातात असा त्यानें मुंज्यांस सवाल केला. हजरजबाबी मुंज्यांनींहि ताबडतोब–"बुधवारच्या खेळास आमची जरूर नाहीं, किरकोळ नट कामें करतील, आम्ही शनिवारच्या खेळास परत येऊंच."–असा जबाब दिला. असो. हे ५–६ दिवस जितके आनंदाचे गेले त्यापेक्षां अधिक आनंदाचे दुसरे दिवस गेल्याचें मला आठवत नाहीं.

दुसऱ्या दिवसापासून नाटक लिहिण्यास सुरवात झाली. हें नाटक 'मतिविकार' होय. त्यांतील तरंगिणी विहारास सोडून माहेरीं जाण्यास निघते व नंतर चकोर तिचें मन वळवून तिला आश्रमांत राहावयास अनुकूल करितो वगैरे कांहीं महत्त्वाच्या बाबींची सुसंगत घटना मला तोंपर्यंत सुचली नव्हती, व त्यामुळें मी बराच फिकिरींत होतों. पहिल्या दिवशीं मी रात्रीं दहा वाजेपर्यंत लिहीत बसलों होतों. त्यामुळें डोकें तापून जाऊन पहांटेच्या चार वाजेपर्यंत झोंप आली नाहीं. परंतु दुसऱ्या दिवशीं सात वाजतां उठून पुढील भाग लिहिण्याच्या विवंचनेस लागावें लागलें. त्या दिवशीं संध्याकाळीं पांच वाजतांच लिहिणें बंद करून मी जोगळेकरांबरोबर फिरावयास गेलों. गांवाच्या बाहेर पडल्यावर कांहीं वेळ थकवा येईपर्यंत धांवलों व नंतर बिऱ्हाडीं परतलों. बिऱ्हाडीं आल्यावर लिहिण्याचें काम न करितां चाली घेण्याचें

सुखदायक कामच केलें. या दिवशीं बिछान्यावर पडल्यानंतर लवकरच झोंप आली. हा अनुभव आल्यामुळें तिसऱ्या दिवसापासून मीं दुसऱ्या दिवसाचा कार्यक्रम कायम केला. तिसऱ्या अंकाचा कांहीं भाग लिहून होईपर्यंत मुजुमदारांनीं नाटकाची प्रगति समाधानकारक रीतीनें चालली आहे का असा एक-दोनदां प्रश्न केला व त्यास मला नकारार्थींच उत्तर द्यावें लागलें. परंतु उपर्युक्त भानगडीच्या बाबींचा मजकडून समाधानकारक रीतीनें उलगडा झाल्यावर मीं आपण होऊनच त्यांस नाटक चांगलें होईल असें सांगितलें. नाटक लिहिण्याची सुरवात होईपर्यंत किंबहुना ते भानगडीचे भाग येत तोंपर्यंत त्यांचा घोळ पडून तें लिहितांना त्यांचा आपोआप उलगडा होत जातो व हे भाग संपून नाटक उतरणीला लागलें म्हणजे पुढील भाग लिहिणें फार सुलभ जातें असा मला या नाटकाच्या वेळीं जो अनुभव आला त्याची पुनरावृत्ति पुढील नाटकांच्या लेखनप्रसंगीं झाली.

सात दिवसांत नाटक लिहून तयार झालें; व माझ्या डोक्यावरील एक मोठा बोजा उतरल्यासारखें होऊन मला हलकें वाटूं लागलें. शेवटच्या दिवशीं रात्रीं मीं मुजुमदारांस नाटक पूर्ण झाल्याचें कळविलें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मी प्रातर्विधि आटोपून बसतों न बसतों तोंच मुजुमदार, जोगळेकर, राजहंस, बोडस वगैरे नट, सदाशिवराव भावे (हे त्यावेळीं कंपनींत पाहुणे म्हणून होते), गडकरी (हे त्यापूर्वी नुकतेच कंपनींत शिक्षक म्हणून नोकरीस राहिले होते), शंकरराव कुळकर्णी ('सुमति'कर्ते, हेहि त्यावेळीं कंपनीबरोबर होते), देवळे (हे एक कर्नाटक ब्राह्मण असून त्यांनीं 'उत्तररामचरिता'च्या आधारें एक बऱ्यापैकीं संगीत नाटक लिहून तें कंपनीस देण्याकरितां आणिलें होतें)—इत्यादि सुमारें १५—२० मंडळी मजकडून नाटक वाचून घेण्याकरितां माझ्या बिऱ्हाडीं आली. तें पाहून मी अगदीं गोंधळून गेलों. मीं नाटक लिहिल्यावर अजून वाचून पाहिलें नाहीं, त्यांत बरेच शब्द व वाक्येंहि गळलीं असतील इत्यादि सबबी पुढें करून मी वाचन टाळूं लागलों. पण मंडळीचा फारच आग्रह पाहून अखेरीस मला त्या गोष्टीस कबूल व्हावें लागलें. मात्र मी जात्या कातर स्वभावाचा असल्यामुळें वाचनाचे सुरवातीस फार गांगरून गेल्यासारखा झालों होतों. हळूं-हळूं मन स्थिरावूं

लागलें, व एक-दोन प्रवेशानंतर श्रोतृगण जसजसा अधिकाधिक आकृष्ट होऊं लागला तसतसें मनास अधिकाधिक धैर्यहि येऊं लागलें. वाचन सुमारें सव्वा दोन तास चाललें होतें. नाटक चांगलें वठलें आहे असेच सर्वांचे अभिप्राय पडले व मीं त्याचें संगीत रूपांतर लवकरच करून द्यावें अशी कंपनीनें इच्छा दर्शविली. पुनर्विवाहासारख्या अप्रिय विषयावरील नाटक ' किर्लोस्कर मंडळी 'सारख्या साधारण सोंवळ्या कंपनीनें आवडीनें बसवावयास घ्यावें ही गोष्ट मला फारच समाधानकारक व उत्तेजक वाटली. मी दोन-तीन दिवसांतच बार्शीहून परत जाण्याकरितां निघणार असल्यानें नाटकाच्या नकलेचें काम जारीनें सुरू झालें. नक्कल करावयास कुळकर्णी, देवळे यांसहि बसविलें होतें असें मला मागाहून कळलें तेव्हां फार उद्वेग वाटला. कुळकर्णी व गडकरी यांच्या मनांत तें एक शल्यच होऊन बसलें. पुढें गडकरी यशस्वी नाटककार होऊन कंपन्यांस छळूं लागले तेव्हां त्या छळाचें एक कारण ते नाटक-मंडळ्या नाटककारांस अत्यंत वाईट रीतीनें वागवितात हें देऊं लागले. असो.

१९०६ चे पावसाळ्यांत 'मतिविकारां'तील पदें लिहून तयार झालीं व १९०७ सालीं तें नाटक रंगभूमीवर आलें. या नाटकानें समाजांत बरीच चळवळ उडविली. यावर बऱ्याच प्रतिकूल टीका होण्याचा संभव होता. परंतु माझे स्नेही नरसोपंत केळकर यांची कांहींशी अनुकूल व कांहींशी प्रतिकूल अशी टीका 'ज्ञानप्रकाशां'त प्रसिद्ध झाल्यामुळें इतर साऱ्या टीका गर्भावस्थेंतच जिरल्या. केळकरांनीं आजवर माझ्यावर जे अनेक उपकार करून ठेविले आहेत त्यांतच या टीकेची गणना केली पाहिजे. त्यांनीं यानंतर आपला ' सुभाषित व विनोद ' हा निबंध मला अर्पण केला तोहि मला पुढें आणण्याच्या उद्देशानेंच.

माझ्या आयुष्यावर ज्या कांहीं व्यक्तींचा चिरस्थायी परिणाम झालेला आहे त्यांपैकीं एका व्यक्तीशीं माझा या सुमारास परिचय झाला. १९०१ सालीं प्रसिद्ध गवई भास्करबुवा बखले यांस मीं त्यांच्या कांहीं गायनपटु शिष्यिणींचें गाणें ऐकविण्याची विनंति केल्यावरून त्यांनीं मजबरोबर त्यांचे शिष्य व ' किर्लोस्कर मंडळीं 'तील प्रसिद्ध नट चिंतोबा गुरव यांस देऊन कांहीं नायकिणींच्या घरीं मला जावयास सांगितलें होतें. मी २–३ नायकिणींकडे गेलों.

पण त्यांचे अंगचा गर्विष्ठपणा, चालीरीतींचा अभाव वगैरे दुर्गुण पाहून माझें मन लवकरच विटून गेलें व मीं चिंतोबांपाशीं परत कंपनीच्या बिऱ्हाडीं जावयाची गोष्ट काढिली. परंतु –“ आणखी एका ठिकाणीं जाऊं. तेथें आपणांस कदाचित् निराळा अनुभव येईल.”– असें त्यांचें म्हणणें पडल्यावरून आम्ही त्या ठिकाणीं गेलों. तेथें आमचें एका १८–२० वर्षांच्या बाईकडून स्मितपूर्वक स्वागत करण्यांत आलें असून त्यावर सौजन्याची छटा स्पष्टपणें दिसत होती. या सुमारास भाऊराव कोल्हटकरांचे बंधु अप्पाराव तेथें आले, व नंतर लवकरच गाण्यास सुरवात झाली. चिजेच्या पहिल्याच ओळीपासून बाईचें गानकौशल्य दिसावयास लागलें. अप्पाराव गाण्यांतील चांगले दर्दी असून त्यांनीं पूर्वी अनेक नामांकित गाणीं ऐकिलीं होतीं. पण तेसुद्धां त्या गाण्यानें खूष होऊन गेले. एक-दोन चिजा झाल्यावर गाणें संपलें व आम्ही अतृप्त कर्णांनीं घरीं परत आलों.

यानंतर एक वर्षानें मी मुंबईस दीपोत्सवप्रसंगीं गेलों असतां गोविंदराव देवल मला ‘ किर्लोस्कर कंपनी ’च्या बिऱ्हाडीं भेटले, व माझ्या हातीं एक लहान छापील पुस्तक देऊन ते म्हणाले – “ हें नाटक एका सुशिक्षित नायकिणीनें लिहिलें आहे. तुमचें या नाटकासंबंधानें अनुकूल मत झाल्यास तें तुम्हीं ‘विविधज्ञानविस्तारां’त प्रसिद्ध करावें; प्रतिकूल झाल्यास मात्र कांहीं करूं नये, या अटीवर मी हें पुस्तक तुम्हांस देत आहें. नाटककर्त्री फार मानी आहे व प्रतिकूल टीकेनें तिचा फारच हिरमोड होईल.” पुस्तकावर कर्त्रीचें नांव हिराबाई पेडणेकर असें दिलें होतें. नाटकांतील पदांची रचना सरळ व सुंदर असून देवलांच्या कवितेच्या धर्तीवर होती. “ कर्त्रीचें हें अपत्य तुमच्याच साह्यानें निर्माण झाल्यासारखें दिसतें ”– असें मीं त्यांस थट्टेनें म्हटलेंहि. पण –“ या नाटकाच्या रचनेशीं माझा कांहीं संबंध नाहीं. कर्त्री स्वतःच पद्यरचनेंत कुशल आहे.”– असें त्यांनीं मला खात्रीपूर्वक सांगितलें. नाटकांतील पदांच्या चाली कवयित्रीच्या तोंडून ऐकण्याची इच्छा आहे काय असें त्यांनीं मला विचारतांच मीं पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन होकारार्थी उत्तर दिलें. तेव्हां त्यांनीं जोगळेकर यांस त्या दिवशीं संध्याकाळीं

मला बाईच्या घरीं घेऊन जाण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें जोगळेकर व मी तेथें संध्याकाळीं गेलों. आमच्या मागून लवकरच देवलहि आले. बाईनें नाटकांतील कांहीं पदें मधुर स्वरांत म्हणून दाखविलीं. त्या पदांच्या सुंदर रचनेस बाईच्या गानकौशल्याची जोड मिळाल्यावर माझें मन साहजिकच तल्लीन होऊन गेलें. पदें खरोखरच बाईचीं आहेत का असा मीं देवलांस इंग्रजींत प्रश्न केला असतां बाईनें त्याचा भावार्थ ओळखून उत्तर दिलें कीं–"मला लिहिण्या-वाचण्याचा नाद असल्याचें आपणांस आश्चर्य वाटतें. पण माझ्यासारख्या कितीतरी नायकिणी तो नाद असलेल्या आपणांस सांपडतील." गेल्या वर्षी मीं जें गाणें ऐकिलें होतें तें याच ठिकाणीं व याच बाईचें ऐकिलें होतें असें भाषणाच्या ओघांत बाईच्या तोंडून मला कळून आलें व त्यामुळें मला विशेषच आनंद झाला. घरीं जाण्याकरितां उठतांना मी देवलांस 'गुड् नाइट' हे शब्द हंसत-हंसत बोललों, तेव्हां त्यांतील गूढ भावार्थ ओळखून ते मला इंग्रजींत रागानें म्हणाले–"ही बाई मला मुलीसारखी आहे. तुम्हीं आम्हांसंबंधानें भलताच संशय घेणें रास्त नव्हे." त्यावर मी दिलगिरी प्रदर्शित करून तेथून निघून गेलों. मागाहून देवलांनीं असें स्पष्टीकरण केलें कीं त्यांचा जो एक भाऊ एका जुन्या नाटक-मंडळींत शिरून राक्षसपुत्र्यांत प्रसिद्धीस आला होता त्यानें हिराबाईच्या आईस (किंवा मावशीस) ठेविलें होतें, त्यामुळें तिच्या कुटुंबाशीं त्यांचा फार दिवसांपासून घरोबा होता, व तिला कविता रचण्यास स्फूर्ति व शिक्षणहि त्यांजकडूनच मिळालें होतें. असो.

त्यावेळीं हिराबाई जोगळेकरांनीं ठेविली होती. पण ती गोष्ट देवलांसहि माहित नव्हती, व मलाहि त्यानंतर ३ वर्षांनीं म्हणजे मी बार्शीस 'मतिविकार' लिहिण्याकरितां गेलों असतां जोगळेकरांच्या तोंडून कळली. त्यांच्या प्रणयाची हकीकत काव्यमय ('रोमॅन्टिक') आहे. हिराबाई त्यावेळीं आपल्या एका मावशीच्या देखरेखीखालीं राहत असे. त्या मावशीचें मत हिराबाईनें वेश्येचा धंदा करावा असें होतें. पण जोगळेकरांवर प्रेम जडल्यामुळें हिराबाईनें त्यांच्याच आश्रयानें फार अल्प वर्षासनावर राहण्याचा हट्ट धरिला व तो तडीलाहि नेला. जोगळे-

करांचें शरीर भव्य, चेहरा चित्ताकर्षक व रुबाबदार आणि स्वभाव मोकळा व दिलदार असल्यामुळें ते अशा प्रेमास सर्वथा पात्र होते. त्यांचें प्रेम जडण्याच्या संधीस हिराबाईच्या चाळींतील नायकिणींनीं 'वीरतनया'च्या पहिल्या अंकाचा प्रयोग केला होता व त्यांत हिराबाईनें नायकाचें काम केलें होतें. या प्रयोगास जोगळेकर, गोरे, मिरजकर (यांस एका वेश्येपासून झालेल्या मुलीनें त्या प्रयोगांत नायिकेचें काम केलें होतें) वगैरे 'किर्लोस्कर मंडळीं'तील प्रमुख इसम हजर होते. हिराबाई गाण्याप्रमाणें अभिनयांतहि कुशल असल्यामुळें जोगळेकरांचें त्यांजवर प्रेम जडण्यास किंवा जडलेलें प्रेम दृढ होण्यास या प्रयोगाचा बराच उपयोग झाला असला पाहिजे. असो.

मी १९०६ सालच्या दिवाळीच्या सुट्टींत 'मतिविकार' बसविण्याकरितां मुंबईस गेलों तेव्हां जोगळेकरांबरोबर हिराबाईस भेटलों. त्या वेळेपासून आमचा परिचय वाढत जाऊन त्याचें स्नेहांत रूपांतर झालें; व तो स्नेह बरींच वर्षें कायम राहिला. हिराबाईच्या घरीं जाण्यापूर्वी मी कधींहि नायकिणीच्या घरीं गेलों नव्हतों. 'वीरतनय' बसवितांना मी 'किर्लोस्कर मंडळी'बरोबर होतों तेव्हां नायकिणींच्या घरीं जाऊन गाणें ऐकण्याबद्दल मला अनेकदां आग्रह करण्यांत आला होता; पण मी ती गोष्ट वरच्यावर उडवून टाकीत असें. सौंदर्याबद्दल मला लहानपणापासून आदर असतांहि नायकिणींच्या वर्गाबद्दल मला फारसा आदर नसे. कारण त्या वर्गांतील स्त्रिया निरक्षर, हेंगाडी भाषा बोलणाऱ्या, बाह्य भपक्यानें भुलणाऱ्या व भुलविणाऱ्या, व बहुधा दिमाखखोर, हलकट अशाच असतात. शिवाय माझ्या ओबड-धोबड चेहऱ्यामुळें व बोजड अंगविक्षेपांमुळें त्यांजकडून अपमान होण्याची गूढ भीतिहि माझ्या मनांत वसत असावी. परंतु हिराबाईसंबंधानें तशी भीति बाळगण्याचें मला कारण नव्हतें. त्या वेश्यावर्गास अपवाद होत्या व त्यांना मजसंबंधानें आदरहि होता. अर्थातच त्यांच्याशीं स्नेह करण्यांत मला कमीपणा वाटण्यासारखें कांहीं नव्हतें. उलट त्या स्नेहापासून माझ्या नाटकरचनेस साहाय्यच होणार होतें. ज्याप्रमाणें समोर सुंदर नमुना असल्यावांचून चित्रकारास सुंदर चित्र निर्माण करितां येत नाहीं त्याप्रमाणें सौंदर्याची व विभ्रमाची उज्ज्वल कल्पना समोर असल्याशिवाय

ललितवाङ्मयाच्या निर्मितीस आवश्यक अशी स्फूर्ति उत्पन्न होत नाहीं असा माझा आजपर्यंतचा अनुभव आहे. बुद्धिहीन मनुष्याचें सौंदर्य आजपर्यंत माझ्या मनास कधींहि पटलें नाहीं. अंतरंगांतील विचारांमुळें व विकारांमुळें ज्या चेहऱ्यावर ताबडतोब विकार दिसून येत नाहींत त्यास पाहिजे तर रूढ अर्थानें सुंदर म्हणावें; पण तो विभ्रमयुक्त नसल्यामुळें त्यास परमार्थतः सुंदर म्हणतां येणार नाहीं. याप्रमाणें माझ्या मनांत सौंदर्याची बुद्धीशीं दृढ सांगड जडल्यामुळें व आपणांकडील स्त्रियांचीं मनें बहुधा असंस्कृत असल्यामुळें बरींच वर्षें स्त्रियांच्या सौंदर्यापेक्षां मुलांच्या सौंदर्याचाच माझ्या मनावर विशेष अनुकूल ग्रह होत असे. जुन्या ग्रीक लोकांमध्यें व आधुनिक मुसलमान लोकांत स्त्रियांपेक्षां मुलांवर वैषयिक प्रेम करण्याचा जो परिपाठ दिसून येतो त्याचें रहस्य मुलांप्रमाणें स्त्रियांच्या चेहऱ्यावर बुद्धीचें तेज दिसून येत नाहीं हेंच असावें असें वाटतें. माझे विद्यालयीन स्नेही रघुनाथ शंकर रानडे यांचें सौंदर्य मी बरेंच दिवस नाटकरचनाप्रसंगीं समोर आदर्श म्हणून ठेवीत होतों. हिराबाईशीं परिचय झाल्यापासून एका बुद्धिमान् स्त्रीच्या सौंदर्याचा व विभ्रमाचा एक बराच चांगला आदर्श मिळाल्यासारखा होऊन माझ्या सौंदर्याभिरुचीचें पोषण होऊं लागलें, व त्याचा परिणाम माझ्या पुढील कृतींवर दिसूं लागला. माझ्या नाटकांतील नायकांपेक्षां नायिका अधिक सचेतन व चित्ताकर्षक वाटतात असें म्हणतात. त्याचें कारण माझ्या मनावर जनानी सौंदर्याचा जसा शीघ्र व चिरस्थायी ग्रह होतो तसा मर्दानी सौंदर्याचा होत नाहीं हें असावें. तथापि माझ्या नायिकांकडे विशेष बारकाईनें पाहिल्यास १९०६ सालाच्या पूर्वी जन्म पावलेल्या नायिकांपेक्षां त्यानंतर उदयास आलेल्या नायिका अधिक स्वाभाविक दिसून येतील. याचें कारण पूर्वोक्त नायिका रेखाटण्याचे वेळीं मला केवळ कल्पनेचाच आधार असे व उत्तरोक्त नायिका रंगविण्याचे प्रसंगीं कल्पनेस अनुभवाचें पाठबळ असे हें होय.

या सुमारास दुसऱ्या एका व्यक्तीशीं माझा परिचय झाला. मात्र तिजपासून मला प्रेरणा न होतां मजपासून तिला मिळाली. ही व्यक्ति म्हणजे प्रसिद्ध कवि, नाटककार व विनोदी लेखक राम गणेश गडकरी हे

होत. यांच्या नांवाचा निर्देश वर नुकताच करण्यांत आला आहे. हे प्रथम माझ्या द्वेष्ट्यांपैकीं होते. माझीं नाटकें स्वतंत्र नसून इतर पुस्तकांच्या आधारें लिहिलेलीं आहेत असा यांचा समज असे. पण तो केवळ दुराग्रह आहे अशी यांची बऱ्याच वाचनाअंतीं खात्री झाल्यावर ते माझ्या नाटकांचे निस्सीम भक्त बनले. 'नाट्यकलारुक्कुठारां'त 'गुप्तमंजूष' नाटकाचें वेड लागलेली जी व्यक्ति त्या पुस्तकाच्या कर्त्यांनीं वर्णिली आहे तिचें मूळ गडकरी हेच होत. मी बार्शीला जाण्यापूर्वी पुण्यास असतांना हे माझी भेट घेण्याचा प्रयत्न करीत होते. मी संध्याकाळीं बहुधा बुधवारांतील पंपूशेट (मुजुमदारांचे स्नेही व 'किर्लोस्कर कंपनी'चे हितचिंतक आहेत) नांवाच्या गंध्यांच्या दुकानीं बसत असें, म्हणून ते मला पाहण्याला त्या दुकानापासून कांहीं अंतरावर येऊन उभे राहत. परंतु त्यांची-माझी दृष्टादृष्ट मी बार्शीला जाईपर्यंत झाली नाहीं. त्या सुमारास त्यांना कांहीं कारणामुळें वैराग्य उत्पन्न झालें असून ते वेडे होण्याच्या मार्गाला लागले होते; परंतु माझ्या लेखांनीं त्यांच्या मनाला खाद्य पुरवून त्यांचें वेडापासून रक्षण केलें असें ते पुढें-पुढें म्हणत असत. त्यांच्या भक्तीचें कारण कोणतेंहि असलें तरी तिच्या इतकी उत्कट व अकृत्रिम भक्ति या काळांत फारच विरळा दिसून येते. तिची कांहींशी छटा त्यांच्या 'प्रेमसंन्यास' नाटकाच्या अर्पणपत्रिकेंत दिसून येते. त्यांचा माझ्या नाटकांवरील व्यासंग व मजवरील प्रेम एका प्रसंगीं चांगलेंच प्रत्ययाला आलें. माझ्या नाटकांतील निवडक उतारे काढणारास 'किर्लोस्कर मंडळी'नें एका संमेलनाचे प्रसंगीं बक्षीस ठेविलें होतें. पण अखेरच्या दिवसापर्यंत एकहि निबंध लिहून आला नाहीं. ती गोष्ट जाहीर झाली असती तर ती एक थट्टेचा विषय होऊन बसली असती. परंतु गडकऱ्यांनीं मुजुमदारांच्या सूचनेवरून अत्यंत अल्प अवधींत एक निबंध तयार केला. मुजुमदारांनीं बक्षिसाचा निकाल जाहीर करतांना त्या निबंधाशिवाय आणखी दोन-तीन निबंध बक्षिसाकरितां आले असें म्हटलें होतें, पण तें खरें नव्हतें.

येथें माझ्या आणखीहि एका स्नेह्यासंबंधानें संक्षिप्त माहिती दिली असतां अनाठायीं होणार नाहीं. 'मूकनायक' नाटक प्रसिद्ध झाल्यानंतर

लवकरच म्हणजे १९०१ च्या सुमारास मजकडे मुंबईहून विठ्ठल सीताराम गुर्जर या नांवाच्या एका विद्यार्थ्याचें त्या नाटकासंबंधानें स्तुतिपर पत्र आलें. त्यांत त्यानें दृढ परिचयाची इच्छाहि दर्शविली होती. मीं नेहमीं प्रेमाचा अत्यंत भुकेलेला असल्यामुळें या नूतन परिचयाला आपली मान्यता दर्शविली. यानंतर मी १९०२ चे नाताळांत मुंबईस गेलों असतां तेथें नाटकगृहांत आम्हां उभयतांची गांठ पडली. उभयतांच्या अभिरुची, मनें वगैरे जुळल्यामुळें आमच्या ओळखीचें लवकरच अत्यंत गाढ स्नेहांत पर्यवसान झालें. पुढें गुर्जर 'मनोरंजना'चे एक संपादक झाल्यावर आमच्या स्नेहास विशेषच गाढता आली. तो स्नेह १९१८ च्या मे महिन्यापर्यंत जवळ-जवळ सारख्याच उत्कटतेंत कायम राहिला. या अवधींत मीं जीं-जीं नाटकें लिहिलीं त्यासंबंधानें सूचना, प्रुफें तपासणें वगैरे कामांत गुर्जरांनीं मला बरीच मदत केली. 'मतिविकारां'तील "तो नीलकंठ दयाळु" "नच दे दोष कोणी" "माता करी प्रीति" "स्थानें एका वस्तुसि" "प्रेम हो परि निजानुरागें," "तनु ही स्वीकरुनी" "हृदय मम रमण हा नेत" "विकल करिति तव बोल" व "पदिं याच गुंतुनी जाइ" हीं ९ पदेंहि त्यांनीं रचलीं. त्यांतील बहुतेक आशय मात्र माझाच आहे. गुर्जरांची काव्यरचना नेहमीं मनोरम व सरस असते हें त्यांच्या 'प्रणयमुद्रा' नाटकांतील (हें नाटक मलाच अर्पण केलें आहे) व इतर कवितांवरूनहि दिसून येईल. याशिवाय माझ्या इतर लेखांवर अभिप्राय प्रगट करून व त्यांना उत्तेजन देऊनहि त्यांनीं मला उपकृत केलें. माझें मुंबईंतील कोणतेंहि काम असो, गुर्जरांनीं ताबडतोब करावें.

'स्वदेशहितचिंतक' नामक नाटक-मंडळीचे मालक जनुभाऊ निमकर यांनीं 'वीरतनय' नाटकाविरुद्ध बरीच खटपट केल्याबद्दलचा मजकूर यापूर्वी आलाच आहे. त्यांचें व मुजुमदारांचें जें वैमनस्य होतें तें फारच तीव्र स्वरूपाचें होतें. त्याचाच परिणाम 'वीरतनया'स भोंवला होता. १९०५ सालीं जनुभाऊंनीं कृष्णराव गोऱ्यांस 'किर्लोस्कर मंडळीं'तून 'स्वदेशहितचिंतक मंडळीं'त काढून नेलें, त्याचाहि संबंध त्या वैराशींच होता. गोरे 'स्वदेशहित-चिंतक नाटक मंडळीं'त गेल्यावर त्यांस साहजिकच त्या कंपनीकडून

'किर्लोस्कर मंडळी'चीं नाटकें व्हावींशीं वाटूं लागलीं. त्यांनीं 'मूकनायका'च्या प्रयोगाची मजपाशीं परवानगी मागितली व मींहि ती आनंदानें दिली. त्या कंपनीचा त्या नाटकाचा प्रयोग 'किर्लोस्कर मंडळी'च्या पेक्षांहि सरस वठत असे. असो. 'मतिविकार' नाटक तयार झाल्याचें कळतांच जनुभाऊंनीं त्या नाटकाबद्दल मागणी घातली व मोबदल्यादाखल १००० रुपये देण्यासहि ते कबूल झाले. मीं तें नाटक 'किर्लोस्कर मंडळी'करितां लिहिलेलें असल्यामुळें व जोगळेकरांनीं त्याबद्दल जनुभाऊंइतकेच रुपये देण्याचें कबूल केल्यामुळें मीं तें 'स्वदेशहितचिंतक मंडळी'स देण्याचें नाकारिलें. जोगळेकरांनीं याप्रमाणें १००० रुपये देण्याचा स्पष्ट करार केला असतांहि 'मतिविकारा'चे प्रयोग सुरू होऊन बरेच दिवस झाले तरी त्यांजबद्दल त्यांजकडून पैसे मिळण्याचें मुळींच चिन्ह दिसेना. विशेष ऋणानुबंध असलेल्या गृहस्थांपाशीं पैशाची गोष्ट काढणें माझ्या नेहमीं जिवावर येतें. माझ्या स्वभावांतील हें मर्म मुजुमदारांनीं व जोगळेकरांनीं ओळखिलें असून त्यांनीं 'मतिविकारा'च्या रकमेसंबंधानें त्याचा चांगलाच फायदा करून घेतला. अखेरीस त्रासून मीं पुढें कोणतेंहि नाटक 'किर्लोस्कर मंडळी'स न देण्याचा निश्चय केला. इतकेंच नाहीं, तर पुढील नाटक गद्यरूपानें व 'किर्लोस्कर मंडळी'स करावयास जड जाईल असें लिहावयाचें ठरविलें व त्याकरितां त्या नाटकांत जुळीं भावंडें घालण्याचा संकल्प केला.

त्यापूर्वी मीं ड्यूमाचें 'Count de Bregelon', मार्क ट्वेनचें 'Prince and Pauper' व इतर कांहीं ग्रंथकारांचीं दोन-तीन सदृश पुस्तकें जुळ्या भावंडांसंबंधाच्या संविधानकांचीं वाचिलीं होतीं. त्यांमधील कथानकांच्या धर्तीवर नवीन नाटकाचें संविधानक रचिलें व ८–१५ दिवसांत सुरू होणाऱ्या उन्हाळ्याच्या सुट्टींत नाटक लिहिण्याचें मुक्रर केलें. परंतु हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें जुळ्या भावंडांत वडील कोण व धाकटा कोण ठरतो हें मला आठवत नसल्या-मुळें प्रारंभींच एक मोठी अडचण येऊन उभी राहिली. आधीं जन्म पावणारा जर वडील ठरता तर नाटकाचा एक आधारस्तंभच ढांसळल्यासारखा झाला असता. माझ्या शंकेचें निरसन करून घेण्याकरितां मीं अनेकांस विचारून पाहिलें; पण कोणासच निश्चयात्मक उत्तर देतां येईना. सुट्टी

४–५ दिवसांवर येऊन ठेपली व माझें मन फारच अस्वस्थ झालें. इतक्यांत 'विविधज्ञानविस्तारा'चा ताजा अंक हातीं आला. त्यांत मला पडलेल्या कोड्याचा समाधानकारक रीतीनें उलगडा केलेला आढळला. तो उलगडा माझ्या नाटकाच्या संविधानकास पोषक असाच होता. दैव माझ्या नवीन नाटकाच्या लेखनास अनुकूल आहे असें लागलीच माझ्या मनानें घेतलें. माझ्या नाटकाच्या संविधानकांत एक विवाहित जोडपें अनेक वर्षे शुद्धभावानें एकत्र राहतें असा भाग होता. तसा भाग आरंभींच असलेली झोलाची 'रोम' नांवाची कादंबरी याच सुमारास माझे हातीं पडून माझ्या मनांत उत्पन्न झालेली श्रद्धा दृढतर झाली. दैवावर माझा पूर्वीपासूनच विश्वास होता. तो विश्वास उत्पन्न व दृढ होण्यास अनेक कारणें झालीं होतीं. माझ्या हातीं विशेष शिल्लक जरी कधीं राहत नसे तरी मला पैशाची फारशी अडचणहि कधीं पडली नाहीं. एखाद्या वेळीं एखादी मागणी भागविण्याचा प्रसंग पडल्यास ती भागविण्यापुरती रक्कम कोणीकडून तरी माझ्या हातीं येत असे. कधीं-कधीं तर बरोबर मागणीइतकीच रक्कम हातीं येई. असे अनुभव बरेच आल्याकारणानें माझा दैवावर बराच विश्वास बसला होता. त्यास नवीन नाटकासंबंधानें आलेल्या अनुभवानें बळकटी आली.

१९०८ सालची उन्हाळ्याची सुट्टी सुरू झाल्यानंतर ५–७ दिवसांतच नाटक लिहिण्यास आरंभ केला व तें साडेपांच दिवसांत संपविलें. या नाटकांतील नायिकेचा स्वभाव हिराबाईबद्दलची माझी या वेळीं जी कल्पना होती तिच्यावरून रेखाटला होता. नाटकाचें नांव 'प्रेमशोधन' असें ठेविलें होतें. मला स्वतःच्या लेखनसामर्थ्याबद्दल प्रथमपासूनच अत्यंत अविश्वास असे. नाटक लिहिण्यास सुरुवात करितेवेळीं तें आपल्या हातून पुरें होईल कीं काय अशी शंका, व तें पुरें झाल्यावर त्याच्या गुणांबद्दल संशय, व यापुढें आपल्या हातून दुसरें नाटक होण्याचा संभव नाहीं अशी खात्री,–हे भाव प्रत्येक नाटकाच्या जन्मकाळीं माझ्या अनुभवास आले आहेत. इतर लेखांसंबंधानेंहि माझा हाच अनुभव आहे. 'प्रेमशोधन' नाटकाची प्रत माझे त्यावेळचे कारकून शंकरराव जोशी यांजकडून ५–७

दिवसांत करून घेऊन मी त्या प्रतीसह मुंबईस गेलों. हिराबाई व गुर्जर यांस प्रत दाखविण्यास प्रथम धीरच होईना. त्यांनीं ती वाचून तिजवर अनुकूल अभिप्राय दिला तेव्हां कोठें माझा जीव खालीं पडल्यासारखा झाला.

यानंतर १९०९ च्या एप्रिल महिन्यांत खामगांव मुक्कामीं 'महाराष्ट्र नाटक मंडळी' आली असतां तिच्यांतील गणपतराव भागवत, कारखाननीस वगैरे प्रमुख इसमांनीं तें वाचिलें. तें त्यांना बरेंच आवडल्यासारखें दिसलें. परंतु गणपतराव भागवतांनीं किंवा इतरांनीं त्याबद्दल निश्चित मागणी केली नाहीं, त्यामुळें त्यावेळीं ती गोष्ट तितकीच राहिली. मजकडून नाटकाबद्दल जबर रकमेची मागणी होईल अशी भागवतांस भीति वाटत असल्याचें त्यांच्या वर्तनावरून व कांहीं उद्गारांवरून मीं अनुमान केलें.

यानंतर मुजुमदारांनीं नाटकाबद्दल पत्रोपत्रीं मागणी केली. परंतु हें नाटक गद्य मंडळ्यांकरितां लिहिलें असून त्यांतील जुळ्या भावांचीं कामें करण्यासारखे सदृश तोंडवळ्याचे नट 'किर्लोस्कर मंडळीं'त नाहींत असा मीं त्यांस जबाब पाठविला. जोगळेकरांचा विशेष राग येण्याला या सुमारास एक कारणहि घडलें होतें. 'मतिविकारा'ची रक्कम केव्हां देणार असा गुर्जरांनीं त्यांस प्रश्न केला असतां कोल्हटकरांनीं मागितल्याशिवाय रक्कम देण्याचा विचार नाहीं असें त्यांनीं उत्तर दिलें होतें, व तें गुर्जरांनीं मला कळविलेंहि होतें. माझ्या संकोची स्वभावाचा गैरवाजवी फायदा घेऊन वर ती गोष्ट त्यांनीं बोलून दाखवावी या गोष्टीची मला फार चीड आली होती. माझा मुजुमदारांस वर लिहिल्याप्रमाणें जबाब गेल्यावर मुजुमदार, जोगळेकर, बोडस इत्यादि कांहीं प्रमुख मंडळी १९०९ सालच्या अखेरीच्या सुमारास खामगांवास आली व त्यांनीं मला नाटकाबद्दल आग्रहाची मागणी केली. मंडळीच्या मागील वर्तनामध्यें व माझे पक्षपाती स्नेही रामभाऊ सावरकर यांजमध्यें निकराचें भांडण झालें. अखेरीस मी मोठ्या नाखुषीनें 'किर्लोस्कर मंडळी'स 'प्रेमशोधना'च्या प्रयोगाची परवानगी देण्यास कबूल झालों. प्रयोगाचा अव्यभिचारी अथवा असाधारण अधिकार (' मोनोपॉली ') घेण्याची जोगळे-करांनीं इच्छा दर्शविली. पण मीं त्यापूर्वीच नुकतेंच ' स्वदेशहितचिंतक

मंडळी'स प्रयोगाची परवानगी देण्याचें कबूल केलें असल्यामुळें ती गोष्ट मीं ताबडतोब अमान्य केली.

यानंतर १९१० च्या मार्च महिन्यांत मीं १० दिवसांतच नाटकांतील पदें तयार केलीं. कचेरीचें रोजचें काम साधून रोज आठ-दहा पदें रचीत असें. पदें तयार झाल्यावर लवकरच जी शिमग्याची सुट्टी आली तिच्यांत तीं पदें घेऊन मी 'किर्लोस्कर मंडळी'कडे वर्धेस गेलों. त्यांपैकीं ज्या १०–२० पदांच्या चाली मंडळीस आवडल्या नाहींत त्यांबद्दल मंडळीच्या आवडीच्या चाली त्याच सालच्या ईस्टरनंतर दोनच दिवसांत करून देऊन मी त्या नाटकांतून मोकळा झालों.

'वीरतनया'नंतर नाटक स्वतःच्या देखरेखीखालीं बसविण्याचा योग मला पूर्वी कधीं आला नव्हता तसा तो याहि खेपेस आला नाहीं. पुढील उन्हाळ्याच्या सुट्टींत पुण्यास गेलों तेव्हां खाडिलकरांची 'किर्लोस्कर मंडळी'शीं बरीच घसट दिसून आल्यावरून व त्यांचें 'मानापमान' नाटक त्या कंपनीकरितां तयार होत असल्यावरून मीं त्यांसच 'प्रेमशोधना'च्या तालमी घेण्याची विनंति केली व ती त्यांनीं मान्यहि केली.

त्यानंतर लवकरच 'प्रेमशोधन' नाटक प्रयोगरूपानें बाहेर आलें. नाटकांतील कांहीं भाग फार बीभत्स आहे अशी एक खोटीच बातमी हरिभाऊ आपट्यांच्या कानांवर गेल्यामुळें ते त्यावरून बरेच चिडून गेले. गोविंदराव कानिटकर तर इतके चवताळून गेले कीं त्यांनीं त्यावर टीकास्त्र उपसलें व त्याचा 'ज्ञानप्रकाश'द्वारां भडिमार करण्याकरितां तें हरिभाऊ आपट्यांच्या मार्फत त्या पत्राकडे पाठविलें. टीका त्या पत्रांत छापून आली. तिला समर्पक उत्तर मथुराबाई चाफेकर (हल्लीं मथुराबाई द्रवीड) यांनीं 'विमला' या सहीनें त्याच पत्रांत दिलें. बाई लेखनांत फारच निष्णात असल्यामुळें त्यांनीं कानिटकरांच्या टीकेच्या चिंधड्या उडविल्या होत्या. त्यानें तर ते फारच बेफाम झाले व त्यांनीं 'विमले'स उद्देशून शिव्या-शापांनीं परिपूर्ण असें एक असभ्य प्रत्युत्तर 'ज्ञानप्रकाशा'कडे प्रसिद्धीकरितां पाठविलें. त्या पत्राचे संपादक त्या प्रत्युत्तरांत बरेच फेरफार केल्याशिवाय तें छापण्यास कबूल होईनात. हरिभाऊंनीं बरीच मध्यस्ती केली,

पण तिचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. अखेरीस त्या प्रत्युत्तरांत बरीच छाटाछाट होऊन तें प्रसिद्ध झालें. या भानगडींत हरिभाऊ आपट्यांचा जो पाणउतारा झाला त्यामुळें ईर्षेस पेटून त्यांनीं 'सुधारक' पत्र पुन्हां चालू केलें. हें सारें वर्तमान माझे स्नेही व 'ज्ञानप्रकाशा'च्या संपादक-वर्गांतील एक प्रमुख गृहस्थ गोपाळराव देवधर यांजकडून मला मागाहून कळलें. कानिटकरांचें प्रत्युत्तर छापण्याचें नाकारण्यांत त्यांचेंच अंग असावें असें मला वाटतें. हरिभाऊ आपट्यांची मजसंबंधानें दुसऱ्याहि एका प्रसंगीं प्रतिकूलता दिसून आली. मूकनायक' नाटक 'मुंबई विश्वविद्यालया'च्या एम्. ए. च्या परीक्षेकरितां नेमण्याचें विष्णु मोरेश्वर महाजनी यांच्या प्रयत्नानें घाटत होतें, परंतु त्यास हरिभाऊंनीं खो घातला असें मला मागाहून कळलें. असो. 'प्रेमशोधन' नाटक लिहिल्यानंतर तीन वर्षांनीं म्हणजे १९११ सालीं प्रसिद्ध झालें. तें प्रसिद्ध झाल्यानंतर त्यावर म्हणण्यासारख्या टीका झाल्या नाहींत. गडकऱ्यांच्या व इतरहि कांहीं टीकाकारांच्या मतें हें व 'मतिविकार' नाटक माझ्या सर्व नाटकांत उत्तम आहेत.

गोपाळराव देवधरांस माझ्या लेखांबद्दल बराच आदर आहे. हा आदर त्यांनीं एका वर्षी ते 'मुंबई विश्वविद्यालया'च्या प्रवेशपरीक्षेसाठीं मराठी भाषेचे परीक्षक असतां "सुदाम्याच्या पोह्यां"तील कांहीं वाक्यें भाषांतराकरितां देऊन व्यक्त केला आहे.

१९०८ सालीं माझा 'चोरांचें संमेलन' हा लेख 'मनोरंजनां'त प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर लवकरच (बहुधा गुर्जरांच्या प्रेरणेंमुळें) माझे तों-पर्यंत प्रसिद्ध झालेले सर्व विनोदी लेख स्वतंत्र पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करण्याची सूचना मित्र यांनीं मला केली. ती मलाहि पसंत पडली. परंतु त्या लेखांची संख्या पंधरा असून ती आड-नीड होती व त्या लेखांचें पुस्तक विशेष मोठेंहि होण्यासारखें नव्हतें. सबब त्यांत आणखी तीन लेखांची भर घालून अठरा लेखांचें पुस्तक काढण्याचें ठरलें. सुदाम्यासारख्या दरिद्री ब्राह्मणाच्या पोह्यांत अठरा विलग धान्यें दिसून यावयाचींच, तेव्हां पुस्तकांत दिलेलें " अठरा धान्यांचें कडबोळें " हें वैकल्पिक नांव त्या लेखमालेच्या मूळच्या नांवास शोभण्यासारखेंच होतें.

पुस्तकाची विक्री विशेष होईल अशी मित्रांची अपेक्षा नसल्यामुळें त्यांनीं त्याच्या एक हजार प्रतीच काढण्याचें ठरविलें, व त्यांचा मोबदला म्हणून फक्त २५ रु. च व तेहि माझ्या नांवें धर्मार्थ कार्यासाठीं देण्याचें त्यांनीं कबूल केलें. मलाहि पुस्तकाच्या लोकप्रियतेबद्दल मनांतून शंका होतीच. शिवाय पुढें कांहीं वर्षांनीं मला पैशाची जशी अडचण पडूं लागली तशी त्यावेळीं मुळींच पडत नव्हती. माझा वकिलीचा धंदा चांगला चालला असून माझा कटाक्ष द्रव्यप्राप्तीपेक्षां कीर्तिलाभावरच विशेष होता. त्या सुमारास ' अभिनवकाव्यमाला ' नांवाची आधुनिक कवींच्या कवितांची एक माला निघण्याचें घाटत असून तिच्या पहिल्या भागाचें संपादकत्व माझे स्नेही लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले यांनीं आपणाकडे घेतलें होतें. ज्यांच्या कविता प्रसिद्ध व्हावयाच्या त्यांपैकीं प्रत्येकानें पुस्तकाच्या प्रकाशनाकरितां म्हणून साडेबारा रुपये देण्याचें ठरलें होतें. गरीब स्थितींतील किंवा मृत कवींच्या काव्यांच्या वांट्याला येणारा खर्च मात्र इतर कवी उभा करणार होते. मीं स्वतःच्या कवितेकरितां साडेबारा व केशवसुतांच्या काव्याकरितां साडेबारा देण्याचें कबूल केलें होतें. ही पंचवीस रुपयांची रक्कम 'सुदाम्याच्या पोह्यां'च्या पहिल्या आवृत्तीचा मोबदला म्हणून लेलेशास्त्र्यांकडे पाठविण्यास मीं मित्रांस कळविलें व त्याप्रमाणें त्यांनीं ती रक्कम त्यांजकडे पाठवून दिली.

अठरा लेखांची भरती व्हावयास लागणारे तीन लेख 'याचक' ' म्हातारपणाचे फायदे ' व ' चित्रगुप्ताचा जमाखर्च ' यापूर्वीच 'मनोरंजनां'त प्रसिद्ध झाले होते. लवकरच पुस्तक छापण्यास सुरवात झाली, व १९१० सालांत तें छापून प्रसिद्ध झालें.

प्रतींचा खप आमच्या अंदाजापेक्षां फारच झपाट्यानें सुरू झाला. २-३ वर्षांच्या आंतच सर्व आवृत्ति खपून गेली; व पुस्तकाबद्दल मागणी वाढत्या प्रमाणावर चालू राहिली. मित्रांच्या मनांत पूर्वीच्या सारख्याच स्वल्प अटींवर पुस्तकाची दुसरी आवृत्ति मिळावी असें होतें, परंतु मी अर्थात्‌च त्या गोष्टीस कबूल झालों नाहीं. पहिली आवृत्ति निघाल्यानंतर माझे जे विनोदी लेख प्रसिद्ध झाले होते त्यांत जरूर पडल्यास कांहीं लेखांची भर घालून पंचवीस लेखांची "वाचाळ-पंचविशी" नांवाची वाढविलेली दुसरी आवृत्ति काढण्याचा

माझा विचार होता व त्या आवृत्तीचें मूल्य म्हणून मीं तीनशें रुपयांची मागणी केली होती. ती मित्रांना कबूल न झाल्यामुळें ती गोष्ट त्या वेळीं तितकीच राहिली. पुढें-मागें स्वतःच नवीन आवृत्ति काढण्याचा माझा विचार होता. परंतु लवकरच युरोपांतील महायुद्ध सुरू होऊन कागद वगैरे साहित्याच्या किंमती आहाराबाहेर वाढल्या व तो विचार तहकूब करणें भाग पडलें. हल्लीं नुकतेंच युद्ध थांबलें आहे. भडकलेल्या किंमती आतां भराभर उतरावयास लागतील. त्या पूर्वींइतक्या होतांच गेलीं चार वर्षें खोळंबून राहिलेली आवृत्ति माझे नूतन स्नेही पडवळ यांजमार्फत काढण्याचा विचार आहे.

१९०९ सालीं बडोद्यास जें 'साहित्य-संमेलन' भरलें त्यास मी हजर होतों. तेथें खाडिलकरांनीं दिवाण रमेशचंद्र दत्त यांस माझा परिचय ' महाराष्ट्रांतील सर्वांत उत्तम नाटककार ' या शब्दांनीं करून दिला. त्या शब्दांस मी कितपत पात्र आहें याबद्दल जरी मला शंका होती तरी खाडिलकरांचें सौजन्य पाहून मला उपकृत झाल्यासारखें वाटलें. मीं ताबडतोब—" मलाहि खाडिलकरांचा परिचय त्याच शब्दांनीं करून देतां येईल "—असे उद्गार काढिले. यानंतर कांहीं वेळ महाराष्ट्राच्या व बंगालच्या रंगभूमीसंबंधानें त्या दोघांचें तुलनात्मक संभाषण झालें. सयाजीराव महाराजांनीं कांहीं निवडक ग्रंथकारांस भेटण्याची इच्छा दर्शविली होती; त्यांत मी नव्हतों याबद्दल मला जरा वाईट वाटलें. इंदूर येथें १९१७ सालीं भरलेल्या संमेलनप्रसंगीं मला बराच निराळा अनुभव आला. असो. एखादा-दुसरा अपवादक प्रसंग वर्ज्य करितां माझे बडोदें येथील दिवस फारच आनंदाचे गेले असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. भिन्न-भिन्न मतांच्या व परस्परांबद्दल गैरसमज करून बसलेल्या ग्रंथकारांची परस्परांविषयीं सहानुभूति उत्पन्न करण्यांत अशा संमेलनांचा बराच उपयोग होतो यांत संशय नाहीं. पांगारकरांचा मजबद्दल पूर्वी अत्यंत प्रतिकूल ग्रह असे. पण साताराच्या व बडोद्याच्या संमेलनांनीं तो बहुतांशीं नाहींसा केला. माझ्या लेखांवरून मजबद्दल अत्यंत प्रतिकूल मत होतें पण तें प्रत्यक्ष भेटीअंतीं नाहींसें होतें असा मला आजपर्यंत अनेकदां अनुभव आला आहे.

१९०९ सालीं मित्रांनीं 'मनोरंजना'चा दिवाळीचा खास अंक काढिला. अंक फार मोठा असून तो अनेक विद्वान व रसिक लेखकांच्या लेखांनीं व सुंदर चित्रांनीं अत्यंत चित्ताकर्षक झालेला होता. असें साहस पूर्वी कोणत्याहि मराठी मासिकानें केलें नव्हतें. मीं त्या अंकाकरितां 'लेखनकलेंतील स्थित्यंतरें' हा लेख लिहिला होता. त्यांत वर्णिलेली लेखनकलेंतील प्रगति बहुतांशीं माझ्या स्वतःच्याच अनुभवावरून दिली होती. मला दिवसेंदिवस अनुप्रासादिकांबद्दल व श्लेषादिकांबद्दल अरुचि उत्पन्न होत चालली होती व घोंटाळ्याच्या रचनेपेक्षां साधी रचना आवडूं लागली होती. ही नवी अभिरुचि माझ्या पुढील नाटकांत स्पष्टपणें दिसून येऊं लागली.

'मनोरंजना'नें खास अंकाचा क्रम ६–७ वर्षें चालूं ठेविला. १९११ व १९१२ सालच्या दिवाळीच्या अंकांत माझे अनुक्रमें 'आमचे बैठे खेळ' व 'यांत्रिक चमत्कार' हे विनोदी लेख प्रसिद्ध झाले. १९१२ सालीं 'दिल्ली-दरबारा'निमित्त 'मनोरंजना'चा डिसेंबरचा खास अंक निघाला, त्यांत माझा 'भाषा व इतिहास' हा लेख प्रसिद्ध झाला. १९१४ व १९१५ सालीं 'मनोरंजना'चे वसंताचे खास अंक निघाले, त्यांत माझे अनुक्रमें 'साहित्यपरिषदेची तयारी' व 'चित्रकार' हे लेख प्रसिद्ध झाले. उत्तरोक्त लेखाच्या पुरवणीदाखल लिहिलेला 'छायाचित्रें उर्फ फोटो' हा लेख १९१५ च्या जुलईच्या अंकांत छापून आला; व १९१६ च्या वसंत अंकांत 'साधुसंत' हा लेख छापून निघाला.

यापुढें माझा 'मनोरंजना'शीं असलेला लेखनसंबंध तुटल्यासारखाच झाला आहे. यास विशेष कारण घडलें तें येणेंप्रमाणें:– मित्र इतर लेखकांस जशीं मोबदल्याचीं आश्वासनें देत असत तशीं मलाहि देत. परंतु मीं आपल्या लेखांबद्दल त्यांजपासून कधींहि मूल्याची अपेक्षा केली नाहीं. १९१४ सालीं मीं 'वधूपरीक्षा' नाटक 'मनोरंजन छापखान्यां'त छापून काढिलें, त्याबद्दल मित्रांनीं खर्चाची जबर आकारणी केली होती; पण छपाईचें, बांधणीचें वगैरे सर्व काम फार सुबक व सफाईदार झालेलें असल्यामुळें त्या आकारणीबद्दल कुरकुर करण्याला मला मुळींच जागा नव्हती. शिवाय मित्रांनीं आपल्या छापखान्याचे

नोकर सारखे बसवून व त्यांच्या जोडीला इतर छापखान्यांतील इसम देऊन पुस्तकाच्या प्रती फारच अल्प अवधींत म्हणजे ७–८ दिवसांतच तयार केल्या होत्या. सारांश या साऱ्या प्रकारांत कुरकुरीपेक्षां समाधानालाच विशेष कारण झालें होतें. प्रती तयार झाल्यावर मीं त्या पुस्तकविक्रीच्या इतर दुकानांत ठेवण्यापेक्षां 'मनोरंजन छापखान्यां'तच ठेवून दिल्या. त्यावेळीं आम्हां उभयतांमध्यें असें ठरलें कीं मित्रांनीं 'मनोरंजना'च्या प्रत्येक अंकांत 'वधूपरीक्षे'ची जाहिरात छापावी व त्याबद्दल प्रतींच्या विक्रीच्या उत्पन्नावर शेंकडा पंचवीस टक्के कमिशन घ्यावें. हा क्रम कांहीं महिने बिनबोभाट चालला. पण पुढें दोन महिने जाहिरात मुळींच आली नाहीं. तेव्हां मला फार वाईट वाटलें. त्याबद्दल मित्रांचा खुलासा मागतां त्यांनीं तें विस्मरणानें घडल्याचें सांगितलें. यानंतर कांहीं महिन्यांनीं पुन्हां एकदां अंकांत जाहिरात दिसेना. तेव्हां मात्र मला मनस्वी चीड आली. मित्रांस विचारतां त्यांनीं असें स्पष्टीकरण दिलें कीं कधीं-कधीं इतर जाहिरातींनीं एखादा फॉर्म बरोबर भरून एकच जाहिरात शिल्लक राहते तेव्हं तिच्यासाठीं सबंध चार पृष्ठें खर्चीं घालणें इष्ट नसतें. हें स्पष्टीकरण प्रथमदर्शनीं रास्त वाटलें. पण त्या इतर जाहिरातींत खुद्द 'मनोरंजन छापखान्या'च्या व मासिकाच्या जाहिराती असून त्यांनीं पृष्ठेंचीं पृष्ठें अडविलीं असतात ही गोष्ट जेव्हां लक्ष्यांत आली तेव्हां त्या स्पष्टीकरणाचा फोलपणा नजरेस आला. तेव्हांपासून आजपर्यंत 'वधूपरीक्षे'ची जाहिरात 'मनोरंजनां'त नियमितपणें येत असते, पण माझ्या मनांतील अढी अजून दूर होत नाहीं.

मित्रांबद्दल माझें मन कलुषित होऊं लागल्यापासून मी आपले विनोदी लेख माझे स्नेही गणेश विठ्ठल कुळकर्णी यांनीं चालविलेल्या 'उद्यान' मासिकाच्या संक्रांतीच्या खास अंकांत देण्यास सुरवात केली. आतांपर्यंत त्या मासिकांत माझे दोनच लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. पहिला लेख 'पांडुतात्यांची निर्जळी एकादशी' हा १९१७ च्या व दुसरा लेख 'मरणोत्तर' हा १९१८ च्या खास अंकांत प्रसिद्ध झाला. उत्तरोक्त लेख अत्यंत झणझणीत असतांहि त्यावर प्रतिकूल टीका न होतां उलट त्याची प्रशंसाच झाली. मजकडे पाहण्याच्या जनतेच्या दृष्टिकोणांत इतकें अंतर पडलें आहे !

सुदाम्याच्या लेखांतील बंडुनाना व पांडुतात्या ही जोडी मीं आपल्या अनुभवांतून काढिली आहे कीं कल्पनेनें निर्माण केली आहे याबद्दल अनेक ठिकाणीं कुतूहल जागृत झालेलें दृष्टीस पडतें. सबब त्यासंबंधानें थोडा खुलासा केल्यास अस्थानीं होणार नाहीं. मी तेल्हारा येथें असतां तेथील कोर्टांत बंडुनाना नांवाचे एक सुनावणी कारकून व तात्याबा चांदेकर या नांवाचे एक जप्ती कारकून असत. त्यांवरून मला त्या दुकलीची प्रथम कल्पना सुचली. परंतु पुष्कळदां कल्पना व तिचें मूर्तस्वरूप यांत जमीन-अस्मानाचें अंतर असतें, तसें याहि बाबतींत झालें. शिवाय प्रत्येक लेखा-बरोबर त्या दोघांवर नव्या-नव्या गुणांचा आरोप होऊं लागला. तात्याबा जरा जड बुद्धीचे व स्थूल दृष्टीचे असून त्यांची त्याबद्दल थट्टाहि होत असे. पण ते अंगानें स्थूल नसत व खाण्या-पिण्यांतहि ते विशेष प्रसिद्ध नसत. यांपैकीं दुसरा गुण मीं माझे स्नेही वासुदेवराव पिंपळीकर यांजवरून उच-लला. हे गृहस्थ मलकापुर येथें वकिली करीत असून अत्यंत धिमे, शांत, व्यवहारदक्ष, परोपकारी, स्नेहाचे भुकेलेले असे आहेत. या त्यांच्या गुणां-मुळें त्यांस तेथील समाजाचें अध्वर्युत्व प्राप्त झालें आहे! त्यांचें शरीर उंच व बळकट असून मलकापुर येथील इतर अनेक गृहस्थांप्रमाणें जेवणाच्या कामांत ते फार तरबेज आहेत. मलकापुर येथील मेजवान्यांच्या प्रसंगीं तेथील लोकांच्या आहाराचा चांगलाच प्रत्यय येत असे. तूप वाढतां-वाढतां वाढणारानें एखादें सत्पात्र पाहून त्याच्या पानांत सबंध तपेली रिकामी करावी व त्या तुपाच्या झऱ्यास आधार म्हणून लागलीच भाताचा एक डोंगर आणून त्यांत रिचवावा असे अनेक चमत्कार माझ्या पाहण्यांत आले आहेत. वासुदेवराव दादांनीं एकदां सकाळच्या उपहाराच्या वेळीं एकोणवीस पेले चहा घशाखालीं उतरविला, व दुसऱ्या एका प्रसंगीं लोणच्यानें भरलेल्या सहा-सात बशा पार केल्या. यांना झोंपहि फार येत असे. ते सहज मंडळींत बोलत बसले असतां पेंगावयास व घोरावयास लागतात. या झोंपाळू-पणामुळें त्यांच्या कितीतरी गाड्या चुकल्या असतील याची गणतिच करितां येणार नाहीं. एकदां ते उमरावतीहून मलकापुराकडे परत येत असतां वाटेंत बडनेरा स्टेशनवर गाडी बदलण्याकरितां थांबले व झोंपेमुळें

एकामागून एक तीन गाड्या दवडून बसले! गाडीनें निघतांना शीळ फुंकली म्हणजे दादांनीं जागें होऊन धांवत-धांवत प्लॅटफॉर्मवर जावें व गाडी गेलीसें पाहून निराश मनानें पुन्हां झोंपेच्या दुसऱ्या हप्त्याच्या तयारी-ला लागावें! खामगांवहून मलकापुरास जाण्याकरितां निघालेले दादा पुन्हां जलंब जंक्शनहून त्याच गाडींतून कितीदां तरी परत आले असतील! एकदां ते मलकापुराहून अकोल्यास जाण्याकरितां निघून झोंपेमुळें बडनेऱ्यास गेले व तेथें तिकीट तपासनिसाच्या टोंचणीमुळें जागे होऊन परत अकोल्यास जाण्याकरितां गाडींत बसले ते थेट भुसावळेस जागे झाले! अशा त्यांच्या कितीतरी गमतीच्या आख्यायिका आहेत. त्यांचा लवकरच योग्य उपयोग करण्याचा माझा विचार आहे.

मला कथालेखन कितपत साधतें हें पाहण्याचा माझा बऱ्याच दिवसांपासून विचार होता. तो १९१० सालांत कृतींत उतरविला. 'गाणारें यंत्र' ही माझी पहिली गोष्ट होय. तिचें कथानक बऱ्याच वर्षांपासून माझ्या डोक्यांत घोळत होतें. मी तेल्हाऱ्यास असतां तेथें एक इसम फोनोग्राफ घेऊन आला होता व त्यांतील 'कन्हय्या जरा बन्सी बजा जा रे' या चिजेनें मला मोहून टाकिलें होतें. त्या चिजेंत विशेष आलापदारी होती असें नाहीं. ती एखाद्या बालकानें किंवा बालिकेनें आपल्या निसर्गकोमल स्वरानें म्हटलेली एक साधी चीज होती. पण तिच्या श्रवणानें माझ्या सर्व चित्तवृत्ती उचंबळून येऊन 'रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्' ह्या श्लोकांत वर्णिल्याप्रमाणें माझी स्थिति होई. त्या चिजेची बांगडी यंत्रावर चढविण्यास मीं व माझ्या स्नेह्यांनीं यंत्राच्या मालकांस कितीदांतरी सांगितलें, तरी तृप्ति म्हणून होईना! त्यानंतर एका खेडेगांवीं एका लग्नानिमित्त गेलों असतां तेथेंहि तो इसम आपल्या यंत्रासह आलेला दिसला. त्यास पाहून मला जुना स्नेही भेटल्याप्रमाणें आनंद झाला. पुन्हां मीं आपले कान त्या चिजेनें कांठोकांठ भरून घेतले. ते स्वर व ते शब्द माझ्या कानांत व त्या शब्दांतील अर्थ माझ्या अंतःकरणांत माझ्या अंतापर्यंत तरंगत राहतील यांत संशय नाहीं. रूपाच्या काय, स्वराच्या काय, किंवा काव्याच्या काय सौंदर्यांत कितीतरी अद्भुत सामर्थ्य आहे! मी हल्लीं आयुष्याच्या उतरणीला

लागलों आहें. परंतु ती चीज आठवली कीं माझ्या अंगांत तारुण्याचा संचार होऊन मी गोकुळांत गोप-गोपींसह श्रीकृष्णाचें मुरलीवादन ऐकत बसलों आहें असा क्षणभर भास होतो. ही चीज माझ्या इतकी आवडीची झाली कीं मीं तिच्या चालीवर 'मतिविकारां'तील प्रमुख प्रवेशांत सरस्वतीच्या तोंडीं एक पद घातलें. 'गाणारें यंत्र' या गोष्टींत त्या यंत्रांतून निघणारें मधुर पदहि अर्थात् त्याच चालीवर आहे. ती माझी पहिलीच गोष्ट असल्यामुळें वठावी तशी मुळींच वठली नाहीं.

तिच्यापुढील गोष्ट 'पति हाच स्त्रीचा अलंकार' तिच्यापेक्षां बरीच सरस वठली. ती 'मनोरंजना'च्या १९१० च्या दिवाळीच्या अंकांत प्रसिद्ध झाली. ती गणपतराव भागवतांना विशेष आवडल्याबद्दल त्यांचें मला पत्र आलें. त्यांचा स्वभाव अत्यंत संकोची असून ते अत्यंत मितभाषणी असत. ते आपल्या मनांतील भाव फारच विरल प्रसंगीं प्रगट करून दाखवीत. त्यांच्यासारख्या विद्याव्यासंगी पुरुषास माझी गोष्ट कलेच्या दृष्टीनें इतकी सरस वाटली कीं त्यांनीं आपली संकोची वृत्ति बाजूला ठेवून आपलें मत मला कळविलें हें पाहून मला साहजिकच फार समाधान वाटलें व पुढील गोष्ट लिहिण्यास प्रोत्साहन आलें.

पुढील गोष्ट 'संपादिका' ही 'मनोरंजना'च्या १९११ च्या डिसेंबरच्या अंकांत प्रसिद्ध झाली. ही सुचण्यास माझ्या नूतन परिचयाच्या सौ. आनंदीबाई शिर्के यांचें पूर्वचरित्र अंशतः कारण झालें. सबब तें येथें देणें अप्रासंगिक होणार नाहीं. 'मराठामित्र' मासिकांत सन १९१० च्या सुमारास 'कुमारी आनंदी' या नांवाखालीं कांहीं सरस व चटकदार गोष्टी येत असत. त्यांचा लेखक पुरुषच असावा असा मला संशय येऊन मीं त्याबद्दल त्या मासिकाचे संपादक गोपाळ दाजीबा दळवी यांजकडे शोध केला. त्यांच्या सांगण्यांत आलें कीं त्या गोष्टी एका अविवाहित मुलीकडून लिहिण्यांत येत असतात; पहिल्या-पहिल्या गोष्टींत तर निर-निराळे प्यारेहि पाडलेले नसत; पण वाक्यांचे निर-निराळे प्यारे पाडणें इष्ट असतें असें संपादकांकडून लेखिकेस कळल्यावर तिनें पुढील गोष्टींत प्रत्येक वाक्याचा एक-एक प्यारा करून ठेविला. याप्रमाणें लेखिकेकडून अनभ्यस्तपणामुळें जरी कांहीं किरकोळ चुका होत

तरी कथालेखनकलेच्या मुख्य अंगाचें तिला लहानपणींच बाळकडू मिळाल्यासारखें दिसत होतें. मुलीचे आईबाप सुशिक्षित नसल्यामुळें तिला तिजप्रमाणें हुशार व विद्याव्यासंगी पति मिळेल का याबद्दल गोपाळरावांस काळजीच होती. त्यांचे दुय्यम संपादक शिवराम सखाराम शिर्के हे होते. ते स्वतः बऱ्यापैकीं कवि असून ' काव्यानंद ' या सहीनें आपल्या कविता 'मराठामित्रां'त प्रसिद्ध करीत असत. त्यांनीं आनंदीची तीव्र बुद्धि व तरतरी पाहून आपल्या एका बंधूस तिला शिकवावयास ठेविलें; व पुढें ते स्वतःच तिला शिकवूं लागले. उभयतां सदृश विचारांचीं व अभिरुचीचीं असल्यामुळें त्यांचें परस्परांवर प्रेम जडलें यांत नवल नाहीं. परंतु त्यांच्या विवाहास बरींच विघ्नें होतीं. शिर्के उच्च घराण्यांतील असून आनंदी त्या मानानें कमी प्रतीच्या घराण्यांतील होती. या प्रकारचा मिश्रविवाह मराठा समाजांत त्यापूर्वी क्वचित्‌च झालेला होता. शिवाय शिर्क्यांच्या वडिलांनीं मुलाकरितां जबर हुंड्याची मागणी केली. वडिलांची संमति अशा भारी शर्तीवर कां होईना, मिळत आहे हें पाहून शिर्क्यांनीं त्या शर्तीस आपली मान्यता दिली. तें पाहून आनंदीस सुशिक्षित पुरुषांच्या मानभावीपणाची मनस्वी चीड आली. अखेरीस एकदांचा उभयतांचा विवाह ठरला, व सुमुहूर्तावर पारहि पडला. आनंदीबाईचे वडील शिंदे यांच्या सहीची कुंकुमपत्रिका व आनंदीच्या हातचें एक लहान पत्र हीं लग्नाच्या आदल्या दिवशीं माझ्या हातीं आलीं. "आपणांस माझ्या लग्नाबद्दल काळजी लागली असल्याचें दळवी यांच्याकडून कळलें होतें. पण आपल्या परिचयाचे ' काव्यानंद ' हे माझे पति होणार व माझ्या शिक्षणांत यापुढें व्यत्यय येण्याची भीति नाहीं, हें पाहून आपणांस समाधान वाटेल."-असा त्या पत्राचा आशय होता. मीं ताबडतोब तिच्या नांवें शुभचिंतनपर व आशीर्वादात्मक पत्र पाठविलें. यानंतर कांहीं दिवसांनीं सौ. आनंदीबाई शिर्क्यांशीं व त्यांच्या पतीशीं माझी प्रत्यक्ष ओळख झाली. आनंदीबाईपेक्षां अधिक मर्यादशील व सुविनीत स्त्री माझ्या आजपर्यंत पाहण्यांत आलेली नाहीं असें मीं विधान केल्यास मजवर अतिशयोक्तीचा आरोप येण्याची मुळींच भीति नाहीं असें त्यांच्या परिचयाचा प्रत्येक मनुष्य सांगूं शकेल. त्यांचा परिचय झाल्यानंतर कांहीं

दिवसांनीं त्यांनीं लग्नापूर्वी लिहिलेली रोजनिशी माझ्या पाहण्यांत आली. तिच्यांत त्यांनीं आपल्या मनांतील भाव अत्यंत मार्मिक रीतीनें चित्रित केलेले पाहून मला फार विस्मय वाटला. रोजनिशीच्या शेवटच्या पानावर लग्नाच्या ऐनवेळीं हातीं पडलेल्या माझ्या आशीर्वादात्मक पत्राचा उल्लेख पाहून तर विशेष आनंद वाटला, व 'सौभद्रा'च्या शेवटीं सुभद्रार्जुनांस आशीर्वाद देण्याकरितां प्रवेश करणाऱ्या गर्गमुनींशीं त्या पत्राचें साम्य दिसून येऊन कौतुक वाटलें. यानंतर आनंदीबाईच्या कांहीं सरस गोष्टी 'मनोरंजनां'तून प्रसिद्ध झाल्या. त्यांपैकीं एक इतकी हृदयद्रावक होती कीं माझे चुलते वामनराव कोल्हटकर ती वाचतां-वाचतां अत्यंत सद्‌गदित होऊन मुद्दाम माडीवरून उतरून साश्रुनयनांनीं मला त्या पुस्तकांतील हृदय-द्रावक भाग दाखविण्याकरितां मजपाशीं आले. त्यांनीं कर्त्रींशीं परिचय करून घेण्याची इच्छा प्रदर्शित केल्यावरून पुढें योग्य संधि येतांच मीं त्या तरुण जोडप्याची व त्यांची गांठ घालून दिली. करुणरसाचा अत्यंत सरस भाषेंत परिपोष करण्याच्या कामीं आनंदीबाईंचा हातखंडा आहे. ईश्वर या जोडप्यास दीर्घायु करो !

यापुढील माझी गोष्ट 'गरीब बिचारें पाडस' 'मनोरंजना'च्या १९१२ च्या दिवाळीच्या अंकांत प्रसिद्ध झाली. ती मांसाशनाच्या खंडनार्थ लिहिली होती. ही गोष्ट अनेक वाचकांस बरीच आवडली असून ती माझ्या सर्व गोष्टींत अत्यंत परिणामकारक आहे. ही गोष्ट लिहीपर्यंत मी मांसाहारास शिवलों नव्हतों, यामुळें त्यावेळीं मला त्याबद्दल फार शिसारी वाटत होती. त्यानंतर १९१४ सालचे जुलई महिन्यांत माझ्या तोंडास अर्धांगवायूचा विकार झाला. त्यानंतर कांहींसें शक्ति येण्याकरितां व कांहीं स्नेह्यांच्या आग्रहा-वरून मला मांसाहाराचें अनेकदां सेवन करावें लागलें. तथापि त्याबद्दल पूर्वी वाटत असे तशी व जवळ-जवळ तितकीच खंत मला हल्लीं वाटत असते. मांसाहारी लोकांना तो शाकाहारापेक्षां अधिक कां आवडावा याचें मला अजून गूढ आहे. पुढें-मागें बंधूसह युरोपचा प्रवास करण्याचा हेतु अमलांत आल्यास माझें पूर्वीप्रमाणें शाकाहारावांचून अडूनच राहील असें मात्र नाहीं.

जगांतील कोणत्याहि वस्तूचें व्यसन जडवून घेणें व तिच्या आहारीं जाणें हें कोणत्याहि दृष्टीनें इष्ट नाहीं असें मला वाटतें. मात्र तिचें ज्ञान करून घेतांना दुसऱ्या कोणत्याहि व्यक्तीच्या हक्कास बाध न येईल याबद्दल खबरदारी घेणें जरूर आहे. ज्ञानप्राप्तीच्या हेतूनें योग्य मर्यादेच्या आंत वस्तूचा उपभोग घेतल्यास त्यांत अयोग्य असें कांहींच नाहीं. मद्यसेवना-संबंधानेंहि माझें हेंच मत आहे. तेल्हारा येथें असतांना एकदां मला निद्रानाशाचा विकार जडला होता. त्याजपासून मुक्त होण्याकरितां मीं इतर उपायांबरोबर ब्रँडीचें सेवन केलें. त्यापूर्वी मीं जरी कधींहि जाणून-बुजून मद्य घेतलें नव्हतें तरी त्या वेळीं मद्याची रुचि मला अगदीं नवीन अशी वाटली नाहीं. कदाचित् डॉक्टर लोक औषधांतून जो मद्यार्क देतात त्याची चव ब्रँडीसारखी असल्यामुळेंच मला ब्रँडींत अपूर्वता वाटली नसावी. यानंतर मीं मद्याच्या इतर प्रकारांची चव पाहण्याकरितां प्रत्येकाचें चमचा-चमचा दोन-दोन चमचे सेवन केलें आहे. एकदां तर मद्यानें येणाऱ्या अमलाचें स्वरूप कसें असतें हें पाहण्याकरितां मीं व्हिस्की बऱ्याच मोठ्या प्रमाणांत घेतली. तथापि अजून मला मद्याचें व्यसन जडलें नाहीं, व पुढेंहि जडण्याचा संभव नाहीं. त्याची चव इतकी वाईट असते कीं मी तें सेवन करीत असतां मला पुष्कळदां ओकारी आली आहे. भांगेची चव मला फार प्रिय आहे. मीं तिचें प्रथम सेवन 'मूकनायक' लिहितांना केलें. त्यानंतर मीं तिचें बरेंच वेळां सेवन केलें. पण त्यानें कांहीं काळ व कधीं-कधीं तर बराच काळ स्मृतिनाश होतो व त्याचें वारंवार सेवन करीत गेल्यास बुद्धिभ्रंशहि होण्याचा संभव आहे असें दिसून आल्यावर मीं अलिकडे तिचें सेवन वर्ज्य केलें आहे. तंबाखू खाण्याचें किंवा ओढण्याचें मला मुळींच व्यसन नाहीं. अनुभव घेण्याकरितां मीं तिचें एक-दोनदां सेवन व पान केलें असेल तेवढेंच काय तें. चहा मी रोज सकाळ-संध्याकाळ घेतों खरा; पण त्याचें मला व्यसन नाहीं. मीं तो मध्यंतरीं चार वर्षें अजीबात सोडून दिला होता. विड्याचें किंवा सुपारीचें मला व्यसन नाहीं व मी तीं विशेष कारणाशिवाय खातहि नाहीं. याप्रमाणें मीं जरी अनेक उपभोग्य वस्तूंचें सेवन केलें आहे तरी कोणत्याहि वस्तूचें व्यसन जडवून घेतलें नाहीं.

माझे स्नेही गोपाळ वामन बापट यांनीं 'रंगभूमि' मासिकांतून 'उत्तर-रामचरित' 'शाकुंतल' व 'मृच्छकटिक' या नाटकांवर नवीन तऱ्हेच्या सुंदर टीका प्रसिद्ध केल्या होत्या, व त्यांचें एक स्वतंत्र पुस्तकहि त्या मासिकाचे संपादक शंकरराव मुजुमदार यांनीं काढिलें. त्यास बापटांच्या इच्छेवरून मीं एक लहानशी प्रस्तावना लिहिली. ती त्या मासिकांत १९०९ च्या सुमारास प्रसिद्ध झाली. बापटांचा 'नाटकविषयक व्यापक विचार' या नांवाचा एक निबंधहि त्या मासिकांत प्रसिद्ध झाला होता, त्यासहि मीं एक प्रस्तावना लिहिली. ती १९१० सालीं त्या मासिकांत छापून आली.

यानंतर माझे स्नेही नरसोपंत केळकर यांची भावजय व त्यांचे बंधु माधवराव केळकर यांची पत्नी सौ. गिरिजाबाई केळकर यांनीं 'पुरुषांचें बंड' नांवाचें नाटक लिहून तें मला नाशिक मुक्कामीं १९१३ सालचे जून महिन्यांत वाचून दाखविलें. नाटक फारच थोड्या अवकाशांत म्हणजे पंधरा दिवसांतच लिहून काढिलें होतें व तें बाईचें पहिलेंच नाटक होतें या गोष्टी लक्ष्यांत घेतल्यास तें खरोखरीच चांगलें साधलें होतें. बाईच्या अंगीं शीघ्रवक्तृत्वाची जशी शक्ति आहे तशी शीघ्रलेखनाचीहि आहे. परंतु त्यांच्या बोलण्यांत काय किंवा लिहिण्यांत काय जितकी खुबी असावी तितकी नसते. नाटकवाचनानंतर थोड्याच महिन्यांत त्यांजकडून मजकडे नाटकास प्रस्तावना लिहिण्याबद्दल विनंतिपत्र आलें. मला फुरसद नसल्याचें मीं त्यांस कळविलें. पण फुरसद होईपर्यंत वाट पाहण्याची तयारी दिसल्यावर मला प्रस्तावना लिहावी लागली. नाटक लवकरच प्रसिद्ध झालें, व त्यावर बऱ्याच प्रतिकूल टीका झाल्या. त्यांचे शिंतोडे अर्थात्च प्रस्तावनालेखकावरहि उडाले. प्रस्तावना बऱ्याच जणांस आवडल्यासारखी दिसली. वासुदेवशास्त्री खरे यांनीं थट्टेनें नाटकास दहाच्या आंकड्याची उपमा देऊन प्रस्तावनेची एक व नाटकाची शून्यतुल्य किंमत ठरविली. या नाटकाचे 'भारत नाटक मंडळी'कडून कांहीं प्रयोगहि झाले. पण ते विशेष यशस्वी झाले नाहींत. कुलस्त्रीचें रंगभूमीवर आलेलें पहिलें नाटक या दृष्टीनें तरी त्याजबद्दल टीकाकारांनीं अधिक दाक्षिण्य दाखवावयास

पाहिजे होतें असें मला वाटतें. सौ. गिरजाबाईचें मन फारसें नाजूक नसल्यामुळें त्यांनीं टीकांच्या भडिमारानें नाउमेद न होतां लवकरच ' वर-परीक्षा ' नांवाचें सावित्रीकथेच्या आधारें एक नवीन नाटक लिहिलें व तें मला दाखविण्याकरितां त्या मुद्दाम खामगांवास पतीसह आल्या होत्या. पण तें अजून प्रसिद्ध झालें नाहीं.

वर –" कुलस्त्रीचें रंगभूमीवर आलेलें नाटक "– असें लिहिण्याचें कारण असें कीं त्यापूर्वी हिराबाई पेडणेकरांचें ' दामिनी ' नाटक प्रसिद्ध होऊन रंगभूमीवरहि आलें होतें. त्यास मीं सूचनाद्वारां बरीच मदत केलेली असल्यामुळें तें मला अर्पण करण्याचा बाईचा विचार होता. पण तसें केल्यास टीकाकारांच्या हातीं एक नवें शस्त्रच तयार करून दिल्यासारखें होईल असें माझ्या चुलत्यांचें मत पडल्यामुळें मीं त्या गोष्टीला मान्यता दिली नाहीं.

यानंतर मीं ज्या पुस्तकास प्रस्तावना लिहिली तें ' नाटक्याचे तारे ' हें होय. त्याचे कर्ते काशीनाथ नारायण पटवर्धन हे तेल्हारा येथील 'इंग्रजी-मराठी शाळे'वर मुख्य अध्यापक म्हणून बदलून आले असतां माझा व त्यांचा प्रथम परिचय झाला. त्यावेळीं माझा ' गणेशचतुर्थी ' हा लेख नुकताच प्रसिद्ध झाला होता. पटवर्धन यांस ही विनोदी लेखनपद्धति त्यावेळीं विशेष आवडली नाहीं. पण पुढें-पुढें ती त्यांस आवडायाला लागून ते त्या धर्तीवर लेख लिहूंहि लागले. ते प्रत्येक लेख बहुधा मला दाखवीत, व माझ्या सूचना ऐकून घेऊन व त्या अमलांत आणून पुनः तो मला दाखवीत. याप्रमाणें लेख निर्दोष व सफाईदार करण्याकरितां ते तो अनेकदां लिहून काढीत. या कामीं त्यांची मनःप्रवृत्ति खऱ्या कारागिरास शोभण्यासारखी असे. त्यांनीं पुणें येथें शिकत असतां 'हॅम्लेट' नाटकाच्या इंग्रजी प्रयोगांत ऑफिलियेची भूमिका घेतली असून त्यावेळीं त्यांनीं नाट्यसंबंधीं बरेंच ज्ञान संपादन केलें होतें. चित्रकलेंतहि त्यांची चांगली गति असे. त्यांनीं स्वतः स्कॉटच्या ' Talisman ' या कादंबरीच्या आधारें ' संग्रामसिंह ' नांवाचें नाटक लिहिलें असून बाबाजी दौलतराव राण्यांच्या जाहिरातीवरून बक्षिसाकरितां पाठविलें होतें, व तें त्यांच्या पसंतीसहि उतरलें होतें. राणे यांनीं त्यांत जे फेरफार सुचविले

होते ते पटवर्धनांनीं अमलांत आणूनहि राण्यांकडून बक्षिसाची रक्कम देण्याच्या कामीं दिरंगाई होऊं लागली. तेव्हां पटवर्धन त्रासून गेले व त्यांनीं त्यासंबंधानें राण्यांस अपमानकारक वाटणारा मजकूर 'केसरीं'त पत्रद्वारां प्रसिद्ध केला. त्यावर राण्यांनीं पटवर्धनांवर फौजदारी खटला सुरू केला. त्याचा पटवर्धनांनीं दिलगिरी प्रदर्शित केल्यावरून नरसोपंत केळकरांच्या मध्यस्थीनें आपसांत समज झाला. याप्रमाणें पटवर्धनांस नट, नाटकें, नाटककार, नाटक-कंपन्या व त्यांचे मालक यांचा प्रत्यक्ष अनुभव बराच आला होता, व त्याचा त्यांनीं 'नाटक्याचे तारे' ही लेखमाला लिहितांना यथास्थित उपयोग करून घेतला. त्यांनीं एका लेखांत राण्यांचें वर्णन 'दौलतजादा' ('शाहजादा' या शब्दाच्या धर्तीवर (या शब्दानें करून त्याजवर चांगलाच सूड उगविला. 'शाहुनगरवासी मंडळी'तील प्रसिद्ध नट गणपतराव जोशी, अनंत वामन बर्वे इत्यादि नाट्यसृष्टींतील प्रसिद्ध व्यक्तींवरहि त्यांनीं मनमुराद टीका केली. मी अशा व्यक्तिविषयक टीकेस नेहमीं प्रतिकूल असें. परंतु ही गोष्ट माहित नसल्यामुळें व माझा त्या लेखमालेशीं असलेला संबंध जाहीर झालेला असल्यामुळें टीकाविषयीभूत गृहस्थांचा मजवर फार रोष झाला. पटवर्धन टीका करितांना मित्र व शत्रू यांजमध्यें मुळींच पंक्तिप्रपंच करीत नसत. त्यांनीं माझ्या दोषांवरहि प्रसंगोपात्त प्रहार केले आहेत. अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांच्या मुजुमदारकृत चरित्रावर मीं 'विविधज्ञानविस्तारां'त जी टीका केली होती तिच्या कांहीं भागांची चेष्टा करण्यास त्यांनीं कमी केलें नाहीं. दत्तोपंत हल्ल्याळकरांची नाटक-मंडळी एकदां नाशकास असतां मी त्या मंडळीचा 'वीरतनया'चा प्रयोग पाहण्यास व त्यासंबंधानें सूचना करण्यास तेथें गेलों होतों; माझें आदरातिथ्य चांगलें झाल्यास मी दोषांकडे कानाडोळा करितों ही माझ्या स्वभावांतील गोम माहित असल्यामुळें म्हणा किंवा इतर कारणांमुळें म्हणा दत्तोपंतांनीं त्या दिवशीं भोजनास सर्व पंक्तीकरितां चांदीच्या ताट-वाट्या ठेविल्या होत्या; त्यापासून माझें मन त्यांच्या दिलदारपणाविषयीं बरेंच अनुकूल झालें. या गोष्टीची पटवर्धनांनीं थट्टा केली आहे. माझ्या इतरहि कांहीं हास्यास्पद गोष्टींची त्यांच्या लेखमालेंत थट्टा केलेली माझ्याशीं

दाट परिचय असलेल्या वाचकांस आढळून येईल. असो. मी तेल्हाऱ्याहून खामगांवास गेल्यावरसुद्धां पटवर्धन आपले लेख दाखविण्यास मजकडे येत असत. पुढें लवकरच ते खामगांवास नायब तहसिलदार होऊन आले; व आमचा पुन्हां निकट संबंध घडून आला. पण तो फार दिवस टिकला नाहीं. पटवर्धन १९०८ च्या सुमारास खामगांव येथें प्लेगला बळी पडले. त्यानंतर मित्रांनीं त्यांची लेखमाला १९१४ सालीं स्वतंत्र पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केली तेव्हां मीं त्यांच्या व गुर्जरांच्या विनंतीवरून व पटवर्धनांचा व माझा पूर्वसंबंध लक्ष्यांत आणून तिला एक लहान प्रस्तावना लिहिली. तिच्यांत मीं मालाकाराच्या गुणदोषांचें यथामति विवेचन केलें आहे.

१९१५ सालीं माझे स्नेही अप्पाजी धुंडिराव मुरतले ऊर्फ सुमंत कवि यांनीं आपली 'विरहगीति' प्रसिद्ध केली. प्रसिद्धीपूर्वी त्यांनीं तिला प्रस्तावना लिहिण्याची मला विनंति केली. यापूर्वी त्यांच्या काव्यांचे दोन खंड प्रसिद्ध झाले असून त्यांस गोविंदराव कानिटकर व विष्णु मोरेश्वर महाजनि यांनीं प्रस्तावना लिहिल्या होत्या. सबब मला त्यांची विनंति मान्य करण्यांत अनुचित असें कांहीं वाटलें नाहीं. मीं आपल्या प्रस्तावनेंत माझ्या नेहमींच्या वहिवाटीस अनुसरून आधुनिक कवींची तरफदारी केली होती, व ती त्यांस रुचेल अशी आशा होती. परंतु त्या प्रस्तावनेनें त्यांचें समाधान होण्याचें बाजूस राहून सुमंतकविबद्दलच्या माझ्या प्रशंसोद्गारांनीं त्यांस राग मात्र सपाटून आला. माझ्या लेखणींतून उतरलेल्या प्रशंसोद्गारांपेक्षां छापील प्रतींतील प्रशंसोद्गार जरा भारी स्वरूपाचे असावे असा माझा तर्क आहे. प्रस्तावनेचीं प्रुफें मजकडे पाठविण्याची मीं सुमंतांस विनंति केली असतां त्यांनीं—"छापखाना लहान असल्यामुळें प्रुफें पाठविल्यास फार अडचण होईल. मी स्वतः प्रुफें आपल्या लेखाबरहुकूम तपासीत आहें."—अशा अर्थाचें उत्तर पाठविलें, त्याचा प्रस्तावनेंतील कांहीं भारी विशेषणांशीं मेळ घातला असतां माझा तर्क खरा ठरण्याचा बराच संभव आहे यांत संशय राहणार नाहीं. कसेंहि असलें तरी मीं त्यावेळीं आतां यापुढें सुमंतांकडून आपणाकडे प्रस्तावनेची मागणी होण्याचा संभव नाहीं या विचारानें आपलें समाधान करून घेतलें. सुमंतांचा स्वभाव ज्यांना परिचित आहे त्यांना मला

वाटलेल्या समाधानाचें आश्चर्य वाटणार नाहीं. इतर ग्रंथकारांप्रमाणें त्यांनाहि स्वतःच्या सामर्थ्याबद्दल अभिमान वाटतो यांत नवल नाहीं. पण त्याबरोबरच इतरांकडून आपला गौरव व्हावा अशी इच्छाहि त्यांच्यांत इतरांपेक्षां पुष्कळपटीनें अधिक उत्कटतेंत दिसून येते. मला रोजचे रोज अनेक पत्रांचीं उत्तरें पाठवावीं लागत असल्यामुळें एखाद्या-चें पत्र आल्याशिवाय आपण होऊनच त्यास पत्र पाठविण्यास मला बहुधा सवड होत नाहीं. मात्र आलेल्या पत्राचें उत्तर ताबडतोब पाठविण्याची खबरदारी मी घेत असतों. इतरांप्रमाणें सुमंतांसहि मी आपण होऊन कधीं पत्र पाठवीत नाहीं, याबद्दल त्यांस माझा राग येतो. त्यांची प्रथम पत्नी वारल्यावर तिच्या निधनानें त्यांस झालेलें दुःख 'विरहगीती'च्या द्वारें बाहेर पडलें. त्याबरोबर त्या दुःखाचें अवतारकृत्यहि समाप्त झालें असेल अशी मला त्यावेळीं शंकाहि आली नाहीं. परंतु त्यानंतर लवकरच सुमंतांचें पत्र आलें, त्यांत त्यांनीं त्यांच्या नूतन विवाहास मदत म्हणून खामगांव येथें वर्गणी गोळा करण्याची मला विनंति केली होती. ती विनंति मीं साफ अमान्य केली हें मुद्दाम सांगण्याचें कारण नाहीं.

पत्नीविरहाचें दुःख काव्यौघाच्या वाटें पूर्णपणें ओसरून द्वितीय-भार्यासमागमांत लुप्तप्राय झाल्याचें माझ्या अनुभवांतील दुसरें उदाहरण माझे स्नेही नारायण केशव बेहेरे यांचें होय. या विलक्षण बुद्धिमान् व उत्साही लेखकाची प्रथम पत्नी त्यास शोभण्यासारखी कवयित्रीच होती. तिच्या निधनानें बेहऱ्यांस झालेल्या तीव्र दुःखाचें यथातथ्य प्रतिबिंब त्यांच्या ' स्मरणी ' या सुंदर काव्यांत पाहावयास सांपडेल. मृत पत्नी जशी बुद्धीनें तरतरीत होती तशी स्वरूपानें व स्वभावानेंहि सुंदर होती हें तें जोडपें खामगांवास एकदां आमच्याकडे आलें असतां अनुभवास आलें होतें अर्थात् पतीच्या दुःखास सीमा राहिली नाहीं यांत नवल वाटण्यासारखें कांहीं नव्हतें. पण तिच्या निधनास कांहीं महिने जातात न जातात तोंच बेहेऱ्यांच्या नूतन विवाहाची बातमी कानीं आली. पहिल्या पत्नीविषयींचें दुःख अजून अवशिष्ट राहिलें असल्यास त्याचा पूर्णपणें विसर

पाडण्यासारखीच बेहेऱ्यांची दुसरी पत्नीहि मिळाली आहे हें त्यांचें सुदैव होय. ही पत्नीहि बुद्धिमान् असून चांगली लेखिका व सभाधीट वक्त्री आहे. हीं परस्परानुरूप पति-पत्नी चिरकाल संसारसुखाचा अनुभव घेवोत हीच त्यांच्या साऱ्या स्नेह्यांची इच्छा आहे.

माझ्या प्रस्तावनेचा जाहिरातीप्रमाणें उपयोग होतो हें पाहून अनेकांनीं मजकडे प्रस्तावनांसाठीं मागण्या केल्या. पण मीं त्याच कारणाकरितां त्या आभारपूर्वक नाकारल्या. प्रस्तावनालेखनाचें काम मला मुळींच आवडत नाहीं. त्यांतून पुस्तक भाषांतररूप असल्यास तर त्याला प्रस्तावना लिहिण्यास मला कधींहि उत्साह वाटत नाहीं. नुकतीच सावंतवाडीच्या माजी महाराणीसाहेबांतर्फे त्यांच्या एका भाषांतररूप पुस्तकास प्रस्तावना लिहिण्याबद्दल मला विनंति करण्यांत आली होती; व मीं ती मान्यहि केली होती. परंतु त्याच सुमारास मला खामगांव सोडून जळगांव येथें वकिलीकरितां यावें लागल्यामुळें जळगांव येथील भारी कामाचें निमित्त पुढें करून मला ती आपत्ति टाळतां आली.

'मनोरंजना'कडून १९१२ सालीं निर-निराळ्या लेखकांकडून जातिभेदावर मतें मागविण्यांत आलीं होतीं, त्यांत माझेंहि मत मागविलें होतें. मीं अर्थात्च आपलें प्रतिकूल मत पाठवून दिलें. तें त्याच सालीं छापून आलें आहे. त्याचप्रमाणें 'सुभाषिता'वर 'चंद्रिकें'त व "नाटकांत स्त्रियांच्या भूमिका स्त्रियांनीं केल्या पाहिजेत काय ?" या प्रश्नावर 'रंगभूमीं'त माझीं मतें अनुक्रमें प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्या प्रश्नांस मी होकारार्थींच उत्तर पाठविलें होतें.

१९१२ सालीं 'विविधज्ञानविस्तारा'नें दिल्लीदरबार निमित्त "इंग्रजसरकारच्या कारकीर्दीत झालेली भिन्न-भिन्न बाबतींतील प्रगति" या विषयाच्या भिन्न-भिन्न अंगांवर अनेक लेखकांचे लेख मागवून प्रसिद्ध केले. त्यांत माझा लेख 'मराठी कथात्मक वाङ्मय' या मथळ्याचा असून त्यांत मराठी कादंबऱ्यांचा आमूलाग्र इतिहास दिला होता. तो बऱ्याच जणांस आवडला असावा असें दिसलें. विष्णु मोरेश्वर महाजनींनीं—"हा लेख लिहिण्यापूर्वी लेखकानें जितके परिश्रम केले तितके प्रत्येक लेखकानें लेख लिहिण्यापूर्वी केले पाहिजेत"—अशा अर्थाचे मुंबईच्या 'हिंदु युनियन क्लब'मध्यें उद्गार

काढिले. त्यानंतर मी त्यांस भेटावयास गेलों असतां त्यांनीं मजपाशींहि आपलें अनुकूल मत प्रदर्शित केलें.

या निबंधाचा एक परिणाम असा झाला कीं मजकडे तोंपर्यंत बहुधा नाटकेंच अभिप्रायाकरितां व सूचनांकरितां येत असत; त्यांच्या जोडीला आतां प्रकाशित व अप्रकाशित अशा अनेक कादंबऱ्याहि येऊं लागल्या. एखादी-दुसरी कादंबरी आली नाहीं असा एक महिनाहि जाईनासा झाला. अशा पुस्तकांवर मतें किंवा सूचना कळविण्यापूर्वी मला तीं अत्यंत काळजी-पूर्वक वाचून हस्तलिखित किंवा छापील प्रतींतील पृष्ठांच्या कोऱ्या भागावर सिसपेन्सिलीनें बरेंच लिहावें लागे व त्यामुळें फार दगदग पडे. याप्रमाणें गेलेल्या अभिप्रायांतील गुणवर्णनपर भागच तेवढा लेखकाकडून छापविण्यांत येई. यामुळें सामान्य पुस्तकांचीहि अवास्तव प्रशंसा केल्याचा आरोप मजवर येई. माझे अनेक अभिप्राय 'सरसवाङ्मयरत्नमाले'च्या अनेक पुस्तकांतील जाहिरातींच्या पृष्ठांवर अशा विकृत स्वरूपांत आलेले आढळतील. मी पुस्तकां-वरील आपलें खरें मत कधींहि देत नसून अनुकूल मतच देत असतों असा जो पूर्वीपासून नाटक-मंडळ्यांत व संपादकांमध्यें माझा लौकिक होता त्यांत अशा अभिप्रायांनीं भर पडली. त्यांस दाखविण्याकरितां मजपाशीं कोणीं शिफारसपत्र मागितल्यास माझी त्यांजपाशीं अगदीं नापत झाली आहे अशी सबब मला सांपडल्यामुळें माझी त्यानें एक सोयहि झाली.

एकदां कारखानीस भेटले असतां त्यांनीं—" 'प्रेमशोधन' नाटक आम्हांस देण्याचें कबूल केलें असतां तें 'किर्लोस्कर मंडळी'स देण्यांत आलें"—अशी तक्रार केली. तुमच्याकडून त्याबद्दल निश्चयात्मक मागणी आलेली नसल्या-मुळें तसें झालें असें मीं त्यांस सरळ उत्तर दिलें. त्या भेटींत मीं 'महाराष्ट्र मंडळी'करितां एक गद्य नाटक लिहिण्याचें कबूल केलें. यानंतर यशवंतराव टिपणीस यांनीं त्या मंडळींतून फुटून 'भारत नाटक मंडळी' काढिली. जुन्या गद्य नाटकांच्या प्रयोगाची त्यांस परवानगी नसल्यामुळें नवीं नाटकें मिळविणें त्यांस आवश्यक झालें. त्यांच्या विनंतीवरून मीं १९१२ च्या नाताळांत एक गद्य नाटक लिहिण्याचें कबूल केलें. मात्र त्याच्या प्रयोगाचा अव्यभिचारी अधिकार त्यांस देतां येणार नाहीं असेंहि मीं त्यांस त्याच वेळीं

बजाविलें. असा अधिकार देणें मला मुळींच पसंत नव्हतें, व माझी तशी वहिवाटहि नव्हती. शिवाय 'महाराष्ट्र मंडळी'स गद्य नाटक देण्यास मी बांधलेला असल्यामुळेंहि प्रयोगाचा हक्क एकट्या 'भारत मंडळी'स देण्यास मी मोकळा नव्हतों.

नाताळाच्या १५–२० दिवस पूर्वी यशवंतराव टिपनिसांचे व माझे तरुण स्नेही पुरुषोत्तम रामचंद्र लेले टिपनिसांतर्फे मला नाटकाची निकड लावण्याकरितां खामगांव येथें आले. लेले हे माझ्या नाटकांचे अत्यंत अभिमानी असून त्यांनीं 'प्रेमशोधन' नाटकावर 'रंगभूमि'मासिकांत एक अनुकूल टीकाहि केली होती. ते खामगांवास आले त्याच्या पूर्वीपासून मला बारीक ताप येत असून खोकल्याची ढांसहि सुरू झाली होती. अशा स्थितींत नाटक मजकडून कसें पार पडेल याची मला काळजीच होती. परंतु कबूल केल्याप्रमाणें नाताळांत नाटक लिहून पुरें करावयाचें हा कृतसंकल्प होता.

पूर्वीच्या कांहीं नाटकांच्या लेखनाचे वेळीं अनुकूल शकुन झालेले असल्यामुळें या वेळेसहि शुभशकुन होतात कीं काय याची मी वाट पाहत बसलों. परंतु एकहि शुभशकुन प्रत्ययाला येईना. उलट बारीक ताप व खोकला दिवसेंदिवस वाढत्या प्रमाणावर दिसूं लागले. कसेंहि असलें तरी मी आपलें वचन पार पाडणारच असें मीं लेल्यांस निश्चयपूर्वक सांगितलें. मुंबईस जाण्याचा दिवस उजाडला, तरी शकुन नाहीं. संध्याकाळीं जेवण घाई-घाईनें उरकून आम्ही स्टेशनावर जाण्याकरितां निघालों,—तोंच बरेच दिवसांपासून मी ज्या शकुनाची वाट पाहत होतों तो घडून आला. मला एकाएकीं हलकें झाल्यासारखें वाटून अंगांत विलक्षण उत्साह संचरूं लागल्याचा भास झाला. रस्त्यानें चालतांना मी हवेवर तरंगत आहें कीं काय असें वाटावयास लागलें. ताप नाहींसा झाला, व क्षणोक्षणीं उचंबळूं पाहणारी खोकल्याची ढांस बंद झाली. यापूर्वी मला जे चमत्कार दिसले होते त्यांची काकतालीयन्यायाच्या आधारानें उपपत्ति लावितां आली असती. पण हा चमत्कार अलौकिक या सदराखालीं पडण्यासारखा होता. मीं ताबडतोब लेल्यांस शकुन मिळाल्याचें सांगितलें. व म्हटलें—"हा चमत्कार तुम्हांस उद्यां सांगितल्यास तुमचा मजवर विश्वास

बसणार नाहीं, म्हणून मी तो आतांच सांगत आहें. आज रात्रीं मला खोकल्याची ढांस येते कां हें तुम्हीं लक्ष्यपूर्वक पाहा. आल्यास हा सारा माझ्या श्रद्धाळूपणाचा खेळ आहे असें बिनदिक्कत म्हणा." चमत्काराची गोष्ट ही कीं मुंबईस पोहोंचेपर्यंत मला खोकल्याची ढांस एकदांसुद्धां आली नाहीं व सारी रात्र विलक्षण उत्साहाचा व आनंदाचा अनुभव येत होता.

मी स्वतः इतका श्रद्धाळू असतां देवभोळेपणाची मनस्वी थट्टा करीत आलों आहें याचें कारण हेंच कीं मला या खेपेस दिसून आलेल्या चमत्कारा-सारखा चमत्कार क्वचित्‌च प्रत्ययाला येतो. व्यवहारांत श्रद्धाळूवृत्ति ठेवि-ल्यास तिचा कार्यसाधु लोकांकडून फायदा घेण्यांत येतो. सबब प्रत्येकानें व्यवहारांत वागतांना वृत्ति संशयीच ठेविली पाहिजे. चमत्कारांची अपवादां-त गणना करून भक्कम पुरावा समोर आल्याशिवाय त्यांजवर विश्वास ठेवतां कामा नये. शिवाय या चमत्कारांच्या मुळाशीं बहुधा आपणांस अजून अज्ञात असलेले नैसर्गिक नियमच असतात. अजून भौतिकशास्त्रास मनाच्या मनोधर्माचें व सामर्थ्याचें ज्ञान झालें नाहीं. तें होत जाईल तसतसें चमत्कारांचें क्षेत्र संकुचित होत जाईल यांत शंका नाहीं. तत्त्वज्ञान व व्यव-हार यांत वर लिहिल्याप्रमाणें दुहेरी दृष्टि ठेवणें नेहमीं इष्ट असतें. प्रयत्न चालू असेपर्यंत प्रयत्नवादी व तो फसल्यास दैववादी अशी वृत्ति मी ठेवीत असतों याचेंहि रहस्य अशाच प्रकारचें आहे. त्यानें प्रयत्न नेटाचा होऊन त्याच्या विफलतेनें उद्विग्नताहि वाटत नाहीं.

मुंबईस गेल्यावर एक दिवस विश्रांति घेतली. त्या दिवशीं तिसऱ्या प्रहरीं टिपनिसांच्या 'मत्स्यगंधा' नाटकाचा प्रयोग होता, तो पाहण्यास गेलों. प्रयोग इतका चांगला वठला कीं माझ्या नव्या नाटकाच्या चांगुल-पणाबद्दल मन साशंक झालें. शिवाय त्याच दिवसापासून मला पुन्हां बारीक ताप व खोकला सुरू झाला होता. पण निघतांना घडलेल्या साक्षात्कारामुळें नाताळांत नाटक पूर्ण होणार याबद्दल मला शंका वाटत नव्हती. लेल्यांनीं माझ्याकरितां अमृतलाल ठक्कर यांच्या बिऱ्हाडांत (त्याच बिऱ्हाडांत लेलेहि राहत असत) एका खोलीची व्यवस्था केली

होती. तिच्यांत मोरी नळ वगैरे सोई होत्या. नाटकलेखनाच्या दिवसांत मीं बाजारांतील पाव, लोणी, मोरंबा (जॅम्) हें साहित्य व अमृतलालचे बंधु नारायणजी यांजकडील आमटी इतक्याच अन्नावर गुजारा करण्याचें ठरविलें. ढांशीकरितां खोकल्याच्या गोळ्यांची (Cough lozenges) एक बाटली समोर ठेविली. याप्रमाणें तयारी करून २५–१२–१२ रोजीं मी 'वधूपरीक्षा' नाटक लिहावयास बसलों.

पहिल्याच दिवशीं कुणबी भाषेबद्दल एक जबरदस्त अडचण उपस्थित झाली. मीं 'नाटकांतील कुणबी भाषा' या विषयावर निबंध लिहिण्याकरितां कांहीं वर्षांपूर्वी टिपणें तयार केलीं असून तीं मुंबईस नेण्याचें ठरविलें होतें. पण निघण्याच्या गडबडींत ती खामगांवास राहून गेलीं होतीं. त्या टिपणांची प्रयागपंडित खंडेराव कोतवाल यांच्या प्रवेशाच्या सुरवातीस आठवण झाली; व तीं टिपणें खामगांवास राहिलीं हें लक्ष्यांत येतांच पोटांत धस्स झालें. पण लागलींच शकुनाचा विचार येऊन टिपणांतील माहितीच्या पुसट आठवणीवरच काम रेंटण्याचा संकल्प केला. पहिले चार दिवस अंगांत बारीक ताप होताच. संध्याकाळीं स्नेही मंडळी भेटावयास येत तेव्हां त्यांच्यासह गप्पा-गोष्टी करण्याकरितां आमच्या ठिकाणाच्या वरच्या भव्य गच्चीवर एखादा तास बसत होतों, त्यामुळें ताप वाढत असे. हा अनुभव आल्यापासून मीं गच्चीवरची बैठक अजीबात वर्ज्य केली. पांचव्या दिवशीं ताप बंद झाला; पण खोकला अखेरपर्यंत चालूच होता. त्यावर तात्पुरता इलाज म्हणून मी मधून-मधून बाटलींतील गोळ्या घेत असें.

३१ व्या तारखेस चार अंक पूर्ण होऊन पांचव्या अंकाचाहि कांहीं भाग लिहून पूर्ण झाला. तोंपर्यंत मी चित्तक्षोभाच्या भीतीनें एकदांहि घराबाहेर पडलों नव्हतों. पण आतां चित्तविक्षेप झाला तरी फारसें नुकसान होण्यासारखें नाहीं असें वाटून कंटाळलेलें मन रिझविण्याच्या उद्देशानें मी फिरावयास निघालों. समुद्रकिनाऱ्यानें सपाट्यानें सहल करून 'भारत नाटक मंडळी'च्या बिऱ्हाडीं गेलों व उदयीक दोनप्रहरीं नाटक संपूर्ण होणार असें त्यांस कळविलें. दुसरे दिवशीं दुपारीं एक वाजतां नाटकाचा शेवटचा प्रवेश

लिहिणें चालू असतांना दाराबाहेर गोंगाट ऐकूं आल्यामुळें बाहेर येऊन पाहतों तों यशवंतराव टिपनीस व त्यांच्या मंडळीमधील प्रधान, पोतनीस वगैरे कांहीं प्रमुख नट लेल्यांच्या बरोबर बोलत असलेले दिसले. नाटक अर्ध्या तासांतच पुरें होईल असें त्यांस सांगून मी पुन्हां लिहिण्यास बसलों व शेवटचा प्रवेश लवकरच संपविला.

त्यानंतर खोलीबाहेर येऊन कांहीं वेळ मंडळीशीं बोलण्यांत घालविला व मंडळीच्या आग्रहावरून नाटक वाचण्यास सुरवात केली. वाचनास नाटक-मंडळींतील इसमांशिवाय गुर्जर हेहि हजर होते. नाटकलेखन चालू असतांना संध्याकाळशिवाय इतर वेळीं भेटण्याची लेल्यांनीं माझ्या स्नेह्यांससुद्धां मनाई केली होती. गडकरी तर पहिल्या भेटीनंतर माझ्या बिऱ्हाडाकडे फिरकलेहि नाहींत. गुर्जर मात्र रोज भेटत असत. परंतु त्यांच्या मनांत लेल्यांबद्दल व मजबद्दल मनस्वी संताप उत्पन्न झाला होता. वाचन चालू असतांना टिपनिसांशिवाय इतर कोणाकडून-हि मला विशेष प्रोत्साहन मिळालें नाहीं. टिपनिसांस एका वाङ्‌निश्चय-समारंभाकरितां बाहेर गांवीं जावयाचें असल्यामुळें ते तिसऱ्या अंकाच्या अखेरीसच मधून उठून गेले. त्यानंतरचा भाग मीं मोठ्या नाखुषीनें कसा-बसा उरकून टाकिला. नट श्रोत्यांस नाटकाचें कथानक मुळींच कळत नसून ते केवळ मुर्वतीस्तव बसले होते असें मला मागाहून बऱ्याच दिवसांनीं टिपनिसांकडून कळलें. नाटक बसवितांना मात्र तें त्यांना हळुहळू कळावयास लागून लवकरच आवडावयासहि लागलें. त्रिवेणीची भूमिका तर पोतनिसांची अत्यंत आवडती होऊन बसली.

नाटकाचें वाचन संपल्यावर गुर्जरांस त्यांचें मत विचारतां त्यांनीं तें अगदीं कुचकामाचें झालें आहे असें आपलें मत दिलें. त्यांच्या उलट तपासणींत नाटकांत विनोद आहे, स्वभावचित्रें बरीं साधलीं आहेत, कल्पनाहि बऱ्या आहेत, असा कबुलीजबाब त्यांच्या तोंडून आस्ते-आस्ते बाहेर पडला. तथापि माझ्या नाटकांत जें वैशिष्ट्य असतें तें या नाटकांत नाहीं असें ते आग्रहानें म्हणतच राहिले. यानंतर माझे स्नेही रामचंद्र भास्कर ऊर्फ भाऊसाहेब जयवंत यांना तें नाटक अत्यंत आवडल्याचें पाहून

गुर्जरांचेंहि त्याबद्दलचें मत बदललें. तें इतकें कीं तें नाटक कलेच्या दृष्टीनें अत्यंत श्रेष्ठ झालें आहे असें मानण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली.

नाटक श्रोत्यांत फारसें आवडलें नाहीं असें जरी माझ्या दृष्टोपत्तीस आलें होतें तरी कर्तव्यांतून पार पडल्याबद्दल मला मनांतून अत्यंत समाधान वाटत होतें. त्या दिवशीं संध्याकाळीं मला जयवंतांकडे जेवावयास जावयाचें होतें. त्या दिवशीं संध्याकाळीं यापुढें आतां पथ्य पाळावयाचें कारण नाहीं असें वाटून मीं माझ्या आवडीचें थंड पेय (कोल्ड ड्रिंक) आईस्क्रीम वगैरे पदार्थांचा यथेच्छ समाचार घेण्याचा निश्चय केला व तो अमलांतहि आणिला. जेवतांना मी इतक्या मोकळ्या मनानें बोललों व हंसलों कीं तसा साऱ्या जन्मांत बोललों-हंसलों नसेन. डोक्यावरचें एक मोठें दडपण नाहींसें झाल्यामुळें मी स्वच्छंदानें वागण्यास मोकळा झालों होतों व मीं आपल्या स्वातंत्र्याचा त्या प्रसंगीं यथेच्छ उपयोग करून घेतला. याचा परिणाम असा झाला कीं गेल्या आठ दिवसांत माझी झोंप जी संपुष्टांत आली होती, कोठा साफ राहत नव्हता, व खोकलाहि जोरांत होता, त्या साऱ्या गोष्टी त्या संध्याकाळ-पासून पार बदलून गेल्या व प्रकृति पूर्ववत् निकोप झाली.

दुसऱ्याच दिवशीं मी कारखानिसांस व रघुनाथराव गोखले यांस (यांसहि मीं प्रयोगाची परवानगी देण्याचें कबूल केलें होतें) नाटक तयार असल्याबद्दल व त्याची नक्कल करून घेण्याची तजवीज करण्याबद्दल लिहिलें, व त्यानंतर जो थोडा वेळ माझा मुंबईत मुक्काम होता तो मीं नाटकांत सुधारणा करण्यांत घालविला. नाटकाचीं अनेक पृष्ठें फेरफारांमुळें चिताड झालीं होतीं तीं लेल्यांस समजावून देऊन व कारखानिसांकडून व गोखल्यां-कडून नक्कल करून घेण्याकरितां इसम आल्यास त्यांस प्रतींतील दुर्वाच्य भाग समजावून देण्याचें त्यांजपासून वचन घेऊन मीं प्रत त्यांच्या हवालीं केली व परत खामगांवास आलों. प्रत लेल्यांच्या स्वाधीन केल्याचें मी कारखानिसांस व गोखल्यांस कळविलें होतें. अस्सल प्रत न पाठवितां मुंबईत नक्कल करून घेण्याची मीं कारखानिसांस जी सूचना केली होती तिचा त्यांस फार राग आला. मीं त्यांना तसें करण्याचीं कारणें कळविलीं. एक कारण ती प्रत अत्यंत दुर्वाच्य झाली असून माझ्या किंवा लेल्यांच्या साह्यावांचून तिचें

बरेच भाग अडण्यासारखे होते. शिवाय एकदां 'गुप्तमंजूष' नाटकाची अस्सल प्रत बोडसांनीं मजकडे रजिस्टर न करितां पाठविल्यामुळें हरवली होती व तसें होण्याचा या खेपेसहि संभव होता. याप्रमाणें मीं खुलासा केला असतांहि कारखानिसांच्या मनांतील शल्य निघालें नाहीं. उलट तें अधिक खोल रुतण्यास कारण झालें तें असें :– लेले यांजकडून कारखानिसांस नक्कल करून घेण्याच्या कामीं मदत न होतां उलट त्या कामांत अडथळे मात्र येऊं लागले. यामुळें साहजिकच माझी लेल्यांस व टिपनिसांस फूस असल्याबद्दल कारखानिसांस संशय आला. त्यांनीं त्यासंबंधानें मजकडे तक्रार केली असतां मीं ताबडतोब प्रत त्यांजकडे धाडण्याबद्दल लेल्यांस लिहिलें. त्यांजकडून असें उत्तर आलें कीं –"कारखानिसांनीं त्यांना न लिहितां मला लिहिलें हें गैर झालें; व त्यांजकडून त्यांना पत्र गेल्यास प्रत पाठविण्यास ते तयार आहेत." इतके दिवस करखानिसांचा विनाकारण खोळंबा करून व माझ्या वचनाला हरताळ लावून नंतर मानापमानाच्या थंड गोष्टी करितांना लेल्यांस पाहून मला त्यांचा फार राग आला, व प्रत ताबडतोब कारखानिसांकडे पाठवावी अशा अर्थाची मीं त्यांस तार पाठविली. तिची लागलीच अंमलबजावणी करण्याच्या ऐवजीं त्यांनीं मला पुन्हां मानापमानाच्या चर्चेनें परिपूर्ण असें पत्रच पाठविलें. असो. यानंतर लवकरच प्रत कारखानिसांकडे रवाना करण्यांत आली. पण झालेल्या प्रकारामुळें मजसंबंधानें कारखानिसांच्या मनांत व लेल्यांसंबंधानें माझ्या मनांत जी तेढ उत्पन्न झाली ती त्यानंतर बरींच वर्षें नाहींशी झाली नाहीं. कारखानीस एक-दोनदां कंपनीसह खामगांवीं आले असतां मीं त्यांची दिलसफाई करण्याचा बराच प्रयत्न केला व तो सिद्धीसहि गेला असें वाटतें. वरील शोचनीय प्रकारानंतर लेले एकदां मजकडे खामगांवीं आले होते. पण त्यांनीं त्याबद्दल दिलगिरी प्रदर्शित केली नाहीं किंवा त्याचा खुलासाहि केला नाहीं. तेव्हांपासून मीं त्यांच्याशीं तुटकपणानें वर्तन ठेविलें असून आमचा पत्रव्यवहारहि पूर्वीइतका व पूर्वीसारखा राहिला नाहीं.

'भारत मंडळीं'तील त्या वेळेचे नट विशेष नाट्यकुशल असल्यामुळें तिचे 'वधूपरीक्षा' नाटकाचे प्रयोग विशेष उठावदार होत असत. 'महाराष्ट्र

मंडळी'चे त्या नाटकाचे प्रयोग फारसे वठत नसत. हें नाटक १९१४ सालीं 'मनोरंजन छापखान्यां'त छापिलें त्या संबंधाचा मजकूर वर आलाच आहे. यावेळीं माझें मन लेखनास व मुद्रणास अगदीं कंटाळून गेलें असून माझा शक्य तितक्या लवकर नाटकाच्या मुद्रणांतून मोकळा होण्याचा विचार होता व यामुळें मुद्रणास अवाच्यासवा खर्च झाला असतांहि मीं तो आनंदानें सहन केला. 'वधूपरीक्षे'च्या प्रयोगाच्या हक्काच्या व प्रतींच्या विक्रीपासून मला आजपर्यंत इतकें कमी उत्पन्न झालें आहे कीं त्यांतून खर्चाचा निंमा-शिंमा भाग तरी वसूल झाला आहे कीं काय याची शंकाच वाटते. यापुढें निव्वळ गद्य नाटक लिहावयाचें नाहीं असा मनाचा निर्धार झाला आहे.

१९१३ च्या मार्चच्या ८ व्या तारखेस माझे वडील बंधु ती. दत्तात्रय कृष्ण कोल्हटकर अकोला मुक्कामीं मरण पावले. आम्हां उभयतांमध्यें अनेक बाबतींत तीव्र मतभेद असतांहि आमचें एकमेकांवर अत्यंत प्रेम होतें. यामुळें त्यांच्या निधनानें माझ्या मनाला मोठा धक्का बसला. त्यांनीं स्वतः-च्या पत्रिकेंतील ग्रहांवरून आपलें भविष्य वर्तविलें होतें. मरणाच्याच दिवशीं म्हणजे शनिवारीं रात्रीं आजची रात्र निभावली म्हणजे मला मुळींच भय नाहीं असें त्यांनीं मला आश्वासन दिलें होतें, व त्यानंतर आम्हीं सारींजणें मौजेनें बोलत बसलों असतां एकदम त्यांस उचकी येऊन त्यांचा अंत झाला. त्यांच्या मरणानें अकोल्यांतील अत्यंत लोकप्रिय व परोपकारी गृहस्थ नाहींसा झाला. त्यांची जागा अजून भरून निघालेली नाहीं.

त्यांच्या मरणानंतर त्यांची स्त्री व अल्पवयी मुलगा सुमारें एक वर्ष मजकडे होतीं. नंतर तीं अकोल्यास आपल्या मालकीच्या चाळींत राहावयास गेलीं. चाळीच्या व शेतांच्या उत्पन्नावर त्यांचें चांगलें चाललें असून माझ्या भावजईनें जुन्या मिळकतींत काटकसरीनें भरच घातली आहे.

'केसरी' छापखान्यांतील सदाशिवराव भावे यांना केळकरांचें 'तोतयाचें बंड' हें नाटक फार आवडलें असून त्याजवर मीं टीका करावी अशी त्यांनीं या सुमारास मजपाशीं इच्छा प्रगट केली, व मी तिला अनुसरून टीका करण्याच्या तयारीला लागलों. नाटकांतील गुणावगुणांचा

विचार करितांना नाटकास सामान्यपणें आवश्यक असणाऱ्या गुणांसंबंधानेंहि विचार घोळूं लागले. खाडिलकरांनीं १९०७ सालचे 'नाट्य-संमेलना'समोर केलेल्या भाषणांत तत्संबंधीं नियमांचा कांहीं ऊहापोह केला होता; तेव्हांपासून माझ्या डोक्यांत तो विषय घोळूं लागला होता; व कांहीं नियम मीं आपल्या मनाशीं निश्चितहि करून टाकिले होते. 'तोतयाच्या बंडा'चा विचार करितांना तत्संबंधीं विचारांस पुन्हां चालन मिळालें. त्या टीकेच्या पूर्वार्धांत मीं भिन्न-भिन्न कलांची साध्य-साधनांच्या मांडणीच्या दृष्टीनें केलेली परस्पर तुलना, साधनांच्या अत्यंत अल्प सामुग्रीच्या साह्यानें अत्यंत चित्ताकर्षक साध्य साधणें हेंच प्रत्येक कलाकुशलांचें ध्येय असतें हें केलेलें विधान, साधनसंपत्ति अल्प दिसण्यासाठीं लेखकांकडून अमलांत येणाऱ्या योजनांचें वर्णन, 'मृच्छकटिका'चें माझ्या विधानांच्या दृष्टीनें केलेलें परीक्षण इत्यादि कांहीं भाग माझ्या वाचनांत आलेल्या कोणत्याहि लेखाच्या आधारें लिहिलेले नसून अगदीं स्वतंत्र होते. त्यांचा विचार करण्यांत मीं कितीतरी दिवस व कितीतरी रात्री खर्च केल्या. माझा सिद्धांत माझ्या स्वतःच्या मनास ज्यावेळीं पूर्णपणें पटला, त्यावेळीं मला झालेला आनंद मला सबंध आयुष्यांत पांच-चार वेळांच अनुभविण्यास सांपडला असेल. असो. या टीकेच्या पूर्वार्धाची भवति-न-भवति करण्यास व तो लिहिण्यास ३–४ महिने लागले. त्यांत दिलेले नियम उत्तरार्धांत टीकाविषयीभूत नाटकास लावून दाखवावयाचे होते. मी १९१३ सालचे नाताळांत माझे विद्वान् व रसिक मेहुणे मनोहरपंत गोळवेलकर यांच्या निमंत्रणावरून जबलपुरास गेलों असतां तेथें नाटकाच्या गुणावगुणांसंबंधानें त्यांच्याशीं व त्यांच्या स्नेह्यांशीं जी चर्चा केली तिचा उपयोग उत्तरार्ध लिहितांना फार झाला. असो.

या टीकेचा पूर्वार्ध १९१४ सालीं 'मनोरंजना'च्या पहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या अंकांत व (चवथ्या म्हणजे 'वसंत अंकां'त माझी 'तुलसी-रामायणा'वरील लघु टीका आल्यानंतर) उत्तरार्ध पांचव्या व सहाव्या अंकांत प्रसिद्ध झाला. पूर्वार्धाच्या काठिन्याबद्दल वासुदेव गोविंद आपट्यां-सारख्या कांहीं गृहस्थांकडून त्याची थट्टा झाली; तथापि तो एकंदरींत

बऱ्याच विद्वानांस आवडला असावा असें त्यावर प्रकट झालेल्या अभिप्रायांवरून वाटतें. माझें 'तोतयाच्या बंडा'बद्दल आरंभीं जें अनुकूल मत झालें होतें तें त्यावर झालेल्या काथ्याकुटानंतर बरेंच थंडावलें यांत नवल नाहीं; व मीं त्या नाटकांतील अनेक भागांची जरी मुक्तकंठांनीं स्तुति केली होती तरी तिनें केळकरांस विशेष समाधान वाटलें नसावें असें मला दिसून आलें.

१९१४ च्या जुलई महिन्यांत लागोपाठ दोन-तीनदां डाव्या कानास लागलेल्या थंड वाऱ्यामुळें माझ्या मुखास अर्धांगवायूचा विकार झाला. प्रथम डाव्या कानास सारखा ठणका सुरू झाला व त्याचें लवकरच चेहऱ्याची डावी बाजू लुली पडण्यांत पर्यवसान झालें. डावी भिंवई वर होईना, डावा गाल हलवतां येईना, ओंठाची व हनुवटीची डावी बाजू खालीं लोंबकळूं लागली, डाव्या डोळ्यांतून पाणी वाहूं लागलें व ओष्ठयवर्णांचा उच्चार होईना. मोरोपंतांनीं 'निरोष्ठ रामायण' लिहिलें त्यावेळीं त्यांना अशा प्रकारचा वातविकार झाला होता कीं काय कोण जाणे. मीं तोंडाची डावी बाजू शेकून पाहिली, पोटांत औषध घेणें सुरू केलें व रोज पहांटे पांच-पांच सात-सात मैल चालण्याचा क्रम ठेविला. परंतु विकाराच्या पिछेहाटीची गति फारच मंद दिसून येऊं लागली. हे दिवस मीं फारच काळजींत घालविले. माझे वाचेंतील व्यंग कायमचेंच होऊन बसतें कीं काय अशी मला दहशत पडली. कांहीं महिने याप्रमाणें अत्यंत तीव्र चिंतेंत घालविल्यावर डाव्या बाजूंत थोडें चलन-वलन दिसूं लागलें व ती सुधारणा उत्तरोत्तर सावकाशच पण अधिकाधिक प्रमाणावर दिसून येऊं लागली. १–१॥ वर्षांत विकार इतका निवळला कीं मला वातविकार झाला होता ही गोष्ट केवळ माझा चेहरा पाहून किंवा भाषण ऐकून सहसा लक्ष्यांत येईनाशी झाली. तथापि त्या विकाराचे परिणाम अजूनहि पूर्णपणें नाहींसे झालेले नाहींत. अजून माझ्या डाव्या डोळ्यांतून पाणी जात असतें व वाचेंतला जडपणा अल्पांशानें का होईना अजून कायम आहे.

ज्या वर्षी माझ्या वाचेंत व्यंग्य उत्पन्न झालें, त्याच वर्षी मीं जाहीर व्याख्यानें देण्यास सुरवात करावी हा एक विलक्षण योगायोग म्हटला

पाहिजे. लहानपणीं विद्यार्थ्यांच्या सभांतून मीं एखादें-दुसरें भाषण केलें असेल व एखादा-दुसरा निबंध वाचिला असेल, पण एकंदरीनें माझ्या मनाचा कल वक्तृत्वास पूर्णपणें प्रतिकूल होता. माझ्या अंगीं समाधीट-पणाचा पूर्ण अभाव होता. जाहीर व्याख्यान देतांना विचारांची संगति अविच्छिन्नपणें कायम ठेवण्यास जें प्रसंगावधान अंगीं असावें लागतें तें माझ्या अंगीं मुळींच नव्हतें. उलट प्रकृत विषयाहून भिन्न विषयाकडे धांव घेण्याची माझ्या ओढाळ मनाला लहानपणापासून दुष्ट खोड लागली होती. खाजगी संभाषण करितांना कोट्या-कल्पनांत स्वैर विहार करणारी माझी जिव्हा सभेंत मूक होऊन बसत असे. मीं लखनौ येथें 'सामाजिक परिषदें'त केलेल्या भाषणाची हकीकत पूर्वी दिलेलीच आहे. त्यानंतर साताऱ्यास 'साहित्य-संमेलना'ची पहिली बैठक भरली त्या प्रसंगीं संमेलनाच्या आवश्यकतेसंबंधाचा पहिला ठराव आणण्याचा मान मजकडे देण्याचा वासुदेवराव आपटे प्रभृति मंडळीचा विचार होता. पण तो मान स्वीकारण्याचें मीं साफ नाकारिलें. त्या मंडळीनें मला आग्रह करण्यांत तास दोन तास खर्ची घातले, पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. अखेरीस पहिल्याच ठरावास दुजोराहि नव्हे तर पुष्टि देण्यास मी मोठ्या जुलमानें तयार झालों व तें काम एकाच वाक्यांत उरकून टाकिलें. माझ्या पूर्वीच्या दोन वक्त्यांचीं भाषणें चटकदार व कांहींशीं लांब झालेलीं असल्यामुळें माझ्या आंखूड भाषणानें साहजिकच सभेंत हंशा झाला.

यानंतर मी तेल्हारा सोडून खामगांवास वकिलीकरितां आलों, तेव्हां तेथील कांहीं मंडळींनीं माझ्या सन्मानार्थ एक समारंभ केला होता, त्या प्रसंगीं मला थोडेंसें बोलावें लागलें. पुढें १९०८ सालीं बाळ गंगाधर टिळक प्रथमच खामगांवास आले तेव्हां त्यांच्या भाषणप्रसंगीं मला प्रास्ताविक भाषण करावें लागलें. श्रोतृसमुदाय पांच-सात हजारांचा असतांहि माझ्या उच्चस्वरामुळें तें भाषण सर्वांस ऐकूं गेलें. महादेव गोविंद रानडे हे राजकीय व सामाजिक अशा दोन्ही स्वरूपांच्या चळवळीचे अध्वर्यु असून त्यांपैकीं सामाजिक सुधारणा आगरकरांनीं व राजकीय सुधारणा टिळकांनीं हातीं घेतली असा त्या भाषणाचा इत्यर्थ होता. टिळकांनीं आपल्या भाषणाच्या सुरवातीस माझ्या विधानाचा निर्देश करून हल्लीं सामाजिक सुधारणेपेक्षां राजकीय सुधारणेचीच आवश्यकता आहे असें प्रतिपादन केलें. असो.

अशा अपवादात्मक प्रसंगांशिवाय मीं बहुधा कधींहि सभेंत आपले ओंठ उघडले नव्हते. पण आपल्याकडे समाज लेखकांपासून व्याख्यानाचीहि अपेक्षा करीत असल्यामुळें उत्तरोत्तर मला सभाधीट-पणाची अधिकाधिक आवश्यकता भासूं लागली. मीं हा गुण संपादन करण्याचा अंतिम हेतु लक्ष्यांत ठेवून जाहीर भाषणास सुरवात केली ती 'दिल्ली दरबार'चे स्मरणार्थ शाळांतून जे वार्षिक समारंभ होतात त्यांच्या प्रसंगीं अध्यक्ष या नात्यानें केली. याप्रमाणें लागोपाठ दोन-तीनदां भाषणें केल्यावर माझी भीड बरीच चेंपली गेली व प्रत्येक प्रसंगीं मला श्रोत्यांकडून मिळत गेलेल्या उत्तेजनानें माझी सभाभीरुता बरीच कमी होऊन माझ्या अंगीं एकप्रकारचा आत्मविश्वास उत्पन्न झाला. १९१७ सालीं हायस्कुल बोर्डिंगच्या गणेशोत्सव प्रसंगीं माझें अध्यक्ष या नात्यानें समारो-दाखल जें भाषण झालें तें या सर्व भाषणांत चांगलें झालें असा माझा समज आहे. परंतु खामगांवासारख्या लहान व परिच्चित गांवीं संपादिलेल्या सभा-शूरत्वाचा मुंबई-पुण्यासारख्या मोठ्या शहरीं कितपत उपयोग होईल याची मला शंकाच होती. माझ्या वक्तृत्वशक्तीची कसोटी पाहण्याची वेळ लवकरच आली.

१९१७ सालीं फेब्रुवारी महिन्यांत 'मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालया'च्या चिटणिसांकडून मला त्या संस्थेच्या त्या सालच्या वार्षिक समारंभाचे प्रसंगीं अध्यक्ष होण्याबद्दल विनंतिपत्र आलें व मीं त्यास आपली अनुमति कळविली. अशा प्रसंगीं अध्यक्षानें एक निबंध मराठी भाषेवर वाचण्याची वहिवाट असे. तिला अनुसरून मीं 'मराठी वाङ्मय व स्वावलंबन' या विषयावर निबंध लिहिण्याचें ठरविलें. या सुमारास मीं 'रागिणी'वर टीका लिहिण्यास सुरवात केली होती. त्या टीकेचा आरंभींचा भागच मीं थोड्याशा फेरफारानें माझ्या निबंधाचे आरंभीं ठेवण्याचा विचार केला.

त्या सुमारास १९१७ चे मार्च महिन्याचे आरंभीं इंदूर येथें 'साहित्य-संमेलना'ची बैठक होणार होती. तिला हजर राहिल्यास आपल्या निबंधास साहित्याचा पुरवठा होईल अशा आशेनें मी इंदूराला गेलों. तेथें केळकर, मोरमकर, भानू, वगैरे जुन्या स्नेह्यांच्या गांठी पडल्या; व भारदे,

पुरुषोत्तमराव तेलंग वगैरे कांहीं गृहस्थांशीं नवीन परिचय झाला. भारथांनीं मला संभाषणाच्या ओघांत दिलेल्या कांहीं माहितीचा माझ्या निबंधास उपयोग झाला. हरिभाऊ आपट्यांनीं इंदूरचे दिवाण, कीर्तने वगैरे बऱ्या लोकांशीं माझा परिचय करून दिला. एक दिवस वासुदेवराव आपट्यांच्या मध्यस्थीनें खुद्द राजेसाहेबांशीं संमेलनास आलेल्या कांहीं निवडक सभासदांचा परिचय झाला त्यांत मीहि होतों. एक दिवस संमेलनाच्या सकाळच्या व दुपारच्या बैठकींच्या दरम्यान परिषदेच्या मंडपांत पांगारकर वगैरे कांहीं प्रसिद्ध वक्त्यांचीं भाषणें झालीं, त्या प्रसंगीं परिषदेचे अध्यक्ष गणेश जनार्दन आगाशे यांस येण्यास उशीर लागल्यामुळें मला अध्यक्षस्थान देण्यांत आलें; व त्या सभेचा समारोप मला करावा लागला. परिषदेंतील शेवटचा आभारप्रदर्शक ठराव पाहुण्यांतर्फे सभेपुढें आणण्याचें काम मजकडेच होतें. या ठरावास उत्तरादाखल जीं भाषणें झालीं त्यांत सौ. कमलाबाईसाहेब यांचें भाषण फारच मधुर होतें. त्यांच्या लेखांनीं माझ्या मनावर जो प्रतिकूल ग्रह झाला होता तो त्या भाषणानें पूर्णपणें पुसून टाकिला. असो. याप्रमाणें इंदूर येथील माझे दिवस फार आनंदांत गेले.

परत खामगांवीं येऊन निबंध लिहिण्यास सुरवात करितों न करतों तोंच माझे चुलत मेहुणे डॉ. नारायण वामन मोडक यांजकडून—"तुमचे चुलते अत्यवस्थ आहेत, ताबडतोब निघून यावें."—अशा अर्थाची बुलढाण्याहून तार आली. मी तांतडीनें बुलढाण्यास जाण्याकरितां निघालों. चुलत्यांची भेट होते कीं काय याबद्दल मनांत शंका वाटत होती. आमची मोटार बुलढाण्यास जाऊन तेथील दवाखान्यासमोर कांहीं वेळ उभी राहिली असतां तेथें असें कळलें कीं माझ्या चुलत्यांची प्रकृति ठीक आहे, परंतु त्यांच्या 'आनंद' नांवाच्या आवडत्या चिरंजीवानें मुंबईस आत्महत्या केल्याची बातमी आल्यावरून व ती त्यांच्या कानांवर घालण्याचें मोडकांस धैर्य न झाल्यामुळें त्यांनीं मला बोलाविलें आहे. ही बातमी ऐकतांच माझे हात-पाय गळल्यासारखे झाले. चुलत्यांस ही अनिष्ट वार्ता कळवावयाची कशी ही एक नवीनच विवंचना उत्पन्न झाली. मोडकांच्या घरीं जाऊन त्यांस भेटलों व आम्ही उभयतां बराच वेळ बोलत

बसलों. शेवटीं असें ठरलें कीं दुसरे दिवशीं सकाळीं बातमीच्या खरे-खोटेपणा-बद्दल मुंबईच्या एका स्नेह्यांकडून तारेनें निश्चयात्मक खुलासा मागवून तो येऊन बातमी खरी ठरल्यानंतर ती चुलत्यांच्या कानांवर घालावी. दुसऱ्या दिवशीं चुलते भेटले तेव्हां त्यांस मी अकस्मात बुलढाण्यास आल्याबद्दल आश्चर्य वाटलें; व माझ्या चर्येवरील खिन्नतेची छाया पाहून मी त्यांजपासून कांहींतरी लपवीत आहें अशी पुसट-पुसट शंकाहि आली. इंदूरची हकीकत सांगण्याची आतुरता व प्रवासाचा शीण पुढें करून मीं त्यांच्या आश्चर्याचें व शंकेचें निवारण करण्याचा प्रयत्न केला व तो त्या वेळेपुरता सिद्धीसहि गेला. मोडकांनीं सकाळीं आपल्या स्नेह्यांस जी तार केली होती तिचें उत्तर दुपारीं येऊन तिनें पूर्वीच्या बातमीचें दृढीकरण केलें. बातमी फोडण्याची वेळ येऊन ठेपली. माझ्या चुलत्यांस एक वर्षापूर्वी एक लहानसा अर्धांगवायूचा झटका आला होता. या बातमीनें दुसरा झटका येण्याचा संभव होता. म्हणून डॉ. मोडकांनीं औषधाची तयारी केली; व नंतर मीं व त्यांनीं मिळून ती दारुण वार्ता अर्धी-मुर्धी चुलत्यांच्या कानांवर घातली. अर्धी-मुर्धी म्हणण्याचें कारण असें कीं मृत्यूचें कारण आत्महत्या हें न देतां हृदयाची क्रिया बंद होणें हें दिलें होतें. पहिल्या दिवशीं चुलत्यांस फार वाईट वाटलें खरें, पण ते अत्यंत धीराचे असल्यामुळें त्यांनीं तास दीडतास स्तब्ध बसण्यापलीकडे आपलें दुःख व्यक्त केलें नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं मृत्यूचें खरें कारण कळलें तेव्हां त्यांना पहिल्या दिवसापेक्षां फारच अधिक दुःख झालें. पण त्यांनीं एकहि अश्रु गाळिला नाहीं. उलट मी आपलें दुःख व्यक्त करीत असतां ते माझें समाधान करूं लागले. दोन दिवसांच्या कोंडमाऱ्यामुळें माझें मन अत्यंत विकल होऊन गेलें होतें. सर्वांगाला सुऱ्या लागल्याप्रमाणें मला वेदना होत होत्या. डॉ. मोडकांचा अत्यंत विनोदी व आनंदी स्वभाव या प्रसंगीं आम्हां उभयतांच्या फार उपयोगी पडला.

बुलढाण्याहून परत आल्यावर मला पुन्हां निबंधलेखन हातीं घ्यावें लागलें. सुदैवानें या सुमारास दोन-तीन सुट्ट्या असल्यामुळें व मीं आपलें सर्व बळ त्या एकाच कामाकडे लाविल्यामुळें निबंध लवकर लिहून तयार झाला. लवकरच त्याची नकलहि तयार झाली. निबंधवाचन एका तासा-

पेक्षां अधिक वेळ चालूं नये असा संग्रहालयाच्या चिटणिसांकडून मला इशारा मिळाला होता. पण निबंध स्वतःशींच पण मोठ्या स्वरांत वाचून पाहतां त्यास तब्बल दीडतास लागला. त्यांतून अर्ध्या तासाचा मजकूर गाळला पाहिजे हें ओघालाच आलें. तथापि मुंबईस गेल्याशिवाय कांहींच नक्की ठरवावयाचें नाहीं असा मीं संकल्प केला.

माझ्या चुलत्यांनीं आपलें सारें दुःख बाजूला सारून सभेस हजर राहण्याचें ठरविलें होतें. मी मुंबईस जाण्यापूर्वीच ते तेथें गेले होते. मी तेथें जाऊन पोंहचल्यावर पूर्वसंकेताप्रमाणें संग्रहालयाचे चिटणीस पुणतांबेकर मला भेटले. त्यांजबरोबर माझे 'वीरतनया'च्या वेळेपासून ओळखीचे असलेले गद्रे आले होते. त्यांनीं त्या वेळीं 'अक्षविपाक' नांवाचें नाटक लिहिलें असून नंतर 'प्याद्याचा फर्जी' ही कादंबरीहि लिहिली होती. गृहस्थ एकंदरींत बरेच बहुश्रुत असून १९१७ सालीं ते संस्थेच्या प्रमुख व्यवस्थापकांपैकीं होते. त्यांच्या सांगण्यांत असें आलें कीं संग्रहालयाच्या व्यवस्थापक मंडळीनें अध्यक्षस्थानाकरितां एकंदर तीन नांवें सुचविलीं होतीं व त्यांत माझें नांव तिसरें होतें. पहिलें नांव धुळ्याच्या देवांचें असून दुसरें तशाच एका पुराणाभिमानी गृहस्थाचें होतें. त्यांनीं दोघांनीं तो मान नाकारिल्यामुळें तो मजकडे आला होता. संस्थेचा कल जुन्या मताकडे झुकत असल्यामुळें तिच्या योजनेंत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहीं नव्हतें. असो. माझें प्रास्ताविक भाषण दहा मिनिटें व्हावें व निबंधवाचन एक तास व्हावें अशी त्या उभयतांनीं आग्रहाची सूचना केली. वाचन अधिक लांबल्यास श्रोते उठून जातील अशी त्यांना भीति वाटत होती. माझें प्रास्ताविक भाषण मुळींच तयार नसल्यामुळें तें वाटेल तितकें संक्षिप्त करण्यास माझी तयारी होती, परंतु निबंधांतून गाळागाळी करण्यास मी केवळ नाखुषीनें तयार झालों. निबंधाच्या आरंभींचा शास्त्रीय भाग सामान्य श्रोत्यांस कंटाळवाणा वाटण्याचा संभव असल्यामुळें तोच गाळण्याचें मीं ठरविलें. पण इतक्यांत गद्र्यांस काय वाटलें असेल तें असो, त्यांनीं समग्र निबंध वाचण्यास आपली अनुकूलता दर्शविली. ती पाहून मला साहजिकच फार संतोष वाटला. आपलें

अपत्य छिन्न-भिन्न झालेलें पाहण्यास चिलयाच्या पित्याची जी प्रतिकूलता होती ती प्रत्येक लेखकाच्या अंगीं दिसून येते. असो. यानंतर मीं मुंबई ग्रंथसंग्रहालयाच्या इमारतींत जाऊन तेथील ग्रंथांची यादी व कांहीं ग्रंथ चाळून निबंधांत कांहीं स्थळीं अपूर्णता राहिली होती ती नाहींशी केली. दुसरे दिवशीं 'आर्यन एक्सेलसियर लीग'च्या मार्फत एक रात्रीची शाळा उघडण्याचा समारंभ होणार होता त्या प्रसंगीं भाषण करण्याची त्या संस्थेचे अध्वर्यु नाईक यांनीं मला विनंति केल्यावरून मीं ती गोष्ट कबूल केली व त्या तयारीला लागलों. सभेच्या वेळीं सभेच्या ठिकाणीं जाऊन पाहतां फारच थोडे श्रोते जमलेले दिसले. ही गोष्ट माझ्या पथ्यावरच पडली. सभेस सुरवात झाली तेव्हांहि श्रोत्यांची संख्या ४०–५० वर नव्हती. माझें भाषण साधारण बरें वठलें असावें असें तें चालू असतांना झालेल्या टाळ्यांवरून व हंशावरून वाटतें. या भाषणाबद्दल वृत्तपत्रांतूनहि अनुकूल अभिप्राय आले. हें भाषण तयार करण्यास मला कांहीं तास मिळाले होते. परंतु संग्रहालयापुढील प्रास्ताविक भाषण तयार करण्यास मला अनेक कारणांमुळें फारशी सवड झाली नाहीं. मीं घाई-घाईनें त्याचें एक टांचण तयार केलें होतें. परंतु त्यांतील प्रत्येक मुद्दा पाहतेवेळीं डोळ्यास आरशी लावण्याचा व नंतर ती काढून घेण्याचा खटाटोप करावा लागल्यामुळें भाषण फारच मंदगतीनें होऊन कंटाळवाणें झालें. त्या टांचणांतील मुद्दे ठाणें येथील ग्रंथसंग्रहालयाकरितां निबंध लिहिते वेळीं मात्र मला उपयोगीं पडले.

'मुंबई ग्रंथसंग्रहालया'ची वार्षिकसभा 'गांधर्व महाविद्यालया'च्या एका प्रशस्त दिवाणखान्यांत भरण्याचें ठरलें असल्यामुळें तो दिवाणखाना मीं सभेच्या आदल्या दिवशीं समक्ष जाऊन पाहिला होता. सभेच्या वेळेपूर्वी १५ मिनिटें मी, माझे चुलते वगैरे मंडळी सभेस जाण्याकरितां निघालों. आम्ही जाऊन पोहोंचलों तेव्हां दिवाणखाना बराच भरलेला दिसला; व कांहीं वेळानें तो संपूर्ण भरून जाऊन बऱ्याच श्रोत्यांस सज्जांतून उभें राहावें लागलें. मला प्रथम जरा धांदरल्यासारखें वाटलें. पण सभेस सुरवात होतांच माझें प्रसंगावधान परत आलें. प्रथम 'गांधर्व महाविद्यालयां'तील मुलांनीं

ईशस्तुतिपर पदें म्हटलीं. नंतर डॉ. भालचंद्रांनीं अध्यक्षपदाच्या नेमणुकीची सूचना पुढें आणिली. त्यापूर्वी अध्यक्ष एखादा वयस्क गृहस्थ व निबंधलेखक एखादा वाङ्मयभक्त होत असे, पण त्या वर्षी प्रथमतःच तीं दोन्ही नातीं एकाच गृहस्थांत एकवटलीं आहेत असें त्यांच्या भाषणामध्यें आलें. त्यांना मजविषयींची माहिती आधींच पुरविण्यांत आली होती. परंतु ती देतांना त्यांनीं ज्या चुका केल्या त्या पाहून मला किंचित् हंसूंहि आलें. मी विद्यार्थिदशेंत दिवाडकरांच्या बंगल्यांत राहत असतां आम्ही डॉ. भालचंद्रांना सतावून सोडिल्यामुळें त्यांनीं आम्हांस नोटीस दिली होती या गोष्टीची त्यांना आठवण झाल्यास त्यांचा मजविषयींचा ग्रह पार बदलून जाईल हाहि विचार त्यावेळीं मनांत आल्यावांचून राहिला नाहीं. असो. डॉक्टर साहेबांच्या सूचनेस नेन्यांनीं दुजोरा दिल्यानंतर सूचना सर्वानुमतें मंजूर झाली. डॉ. साहेबांच्या विनंतीवरून मी अध्यक्षस्थानापन्न झालों. आरंभींच एका सभासदानें व्यवस्थापक मंडळीच्या अव्यवस्थेकडे सभेचें लक्ष्य वेधून बेरंग करण्याचा घाट घातला होता. परंतु इतक्यांत गजानन भास्कर वैद्य यांनीं माझ्या कानांत सूचना केल्यावरून मीं त्या आक्षेपकास आपला तक्रार-अर्ज योग्य अधिकाऱ्यांपुढें मांडण्याची शिफारस केली, व सभेचें काम चालू झालें. संस्थेचा अहवाल वाचून झाल्यावर तो मंजूर करण्यांत आला, व नंतर माझें भाषण सुरू झालें.

प्रास्ताविक भाषण वर लिहिल्याप्रमाणें बराच वेळ म्हणजे अर्धा तास लांबलें, तथापि शिष्टाचारासाठीं प्रसिद्ध असलेल्या मुंबईकरांनीं तें शांतपणें ऐकून घेतलें. आधींच मीं इतका वेळ घेतल्यावर निबंधवाचनास लागणारा दीड तास प्रेक्षक कसा सहन करतील याची मला क्षणभर विवंचना वाटली. पण विवंचनेला मुळींच अवसर नव्हता. कारण निबंधवाचनास लागलीच सुरवात झाली. सभास्थानाच्या अगदीं कोपऱ्यांतहि नीट ऐकूं जाईल इतक्या उंच व रुंद स्वरांत मीं सुरवात केली. दोन पृष्ठें मजकूर वाचून झाल्यावर घशांत कांहीं अडकल्यासारखें वाटून आवाज अखेरपर्यंत झेंपणार नाहीं अशी भीति वाटूं लागली. परंतु खांकरून घसा साफ केल्यावर आवाज पूर्ववत् झाला व तो जवळ-जवळ अखेरपर्यंत तसाच टिकला. वाचनाच्या

श्रमानें मुखास पुन्हां अर्धांगवायूचा झटका येण्याचीहि मला या प्रसंगीं धास्ती वाटत होती, पण तीहि निर्मूलच ठरली. दोन-चार पृष्ठें संपतात न संपतात तोंच टाळ्या व हंशा मिळण्यास सुरवात झाली. आरंभींच गणितविषयक ग्रंथांस वाङ्मयांतील इतर ग्रंथांच्या मानानें नीरस म्हटलें होतें. हा भाग मी वाचीत होतों तोंच पुण्याचे प्रि. परांजपे येऊन दाखल झाले. तें पाहून मीं त्यांस उद्देशून "माफ करा" असें म्हटलें. त्याबरोबर सभेंत एकच हंशा उडाला. या वेळेपासून प्रेक्षकांची मजसंबंधानें अधिकाधिक सहानुभूति दिसून येऊं लागली. जो भाग नीरस म्हणून गाळण्यास तयार झालों होतों त्याचाहि श्रोतृवृन्दानें टाळ्यांच्या द्वारें चांगला सत्कार केला. वाचतांना उभें राहावें लागल्यामुळें व टेबलावरील दिव्याचा उजेड हस्त-लिखित प्रतीवर नीट पडत नसल्यामुळें मला वाचतांना वांकावें लागत होतें. तें पाहून "बसून वाचा" अशी श्रोत्यांकडून सूचना होऊं लागली. पण मीं ती सूचना अमलांत आणिली नाहीं. लवकरच व्यवस्थापकांकडून दिव्याची सोय करण्यांत आली. निबंधाचे अखेरीस माझा घसा घोगरा झाला, तें पाहून व्यवस्थापकांनीं पाण्यानें भरलेला पेला आणून ठेवला व मला त्याचा उपयोग करण्याची सूचना केली. परंतु या पुराणाभिमानी संस्थेस तक्रारीला मुळींच जागा ठेवावयाची नाहीं असा मीं प्रथमपासूनच निर्धार केलेला असल्यामुळें मीं तीहि सूचना अमान्य केली. लवकरच निबंधाचें वाचन पूर्ण झालें. श्रोतृवृंदांच्या टाळ्यांच्या कड-कडाटावरून व मागाहून झालेल्या स्तुतिपर भाषणांवरून निबंध बराच आवडला असावा असें अनुमान सहज करितां येण्यासारखें होतें. सभा संपल्याबरोबर 'विविधज्ञानविस्तार' 'मनोरंजन' 'उद्यान' 'भारतसेवक' या मासिकांच्या संपाद-कांनीं निबंधाबद्दल मागणी केली त्यावरूनहि तीच गोष्ट स्पष्ट झाली. दुसरे दिवशीं 'इंदुप्रकाशां'त माझ्या भाषणावर व निबंधावर एक अग्रलेखच प्रसिद्ध झाला. 'संदेशांत'हि स्तुतिपर लेख आला. त्या दैनिकाचे संपादक अच्युत-राव कोल्हटकर यांचें त्यांच्या इतर भावंडांशीं विशेष सख्य नसे, तसें माझ्या-शींहि नसे. मजवर टीकास्त्राचा प्रयोग करण्याची एकहि संधि ते बहुधा वांया जाऊं देत नसत. यामुळें त्यांच्या पत्रांत आलेला अनुकूल अभिप्राय उत्तम

शिफारसपत्राप्रमाणेंच मला वाटला यांत नवल काहीं. 'मराठी वाङ्मय व स्वावलंबन' हा निबंध 'विविधज्ञानविस्तारां'त १९१७ सालच्या एप्रिल-मेच्या जोड अंकांत प्रसिद्ध झाला.

सभेच्या दुसऱ्या दिवशीं संग्रहालयाच्या व्यवस्थापकांतर्फे मला एक चहापार्टी देण्यांत आली. त्या प्रसंगीं गजानन भास्कर वैद्य, पांडुरंग वामन काणे इत्यादि सद्गृहस्थांचा विशेष परिचय झाला.

१९१७ सालांत मला 'स्वराज्य-संघा'च्या खामगांव येथील शाखेचा पहिला अध्यक्ष निवडण्यांत आलें. त्या व पुढील सालीं त्या संस्थेच्या विद्यमानें ज्या जाहीर सभा झाल्या त्यांपैकीं कांहीं सभांतून अध्यक्ष या नात्यानें मला भाषणें करावीं लागलीं. या सुमारास खामगांव येथील 'इंग्रजी-मराठी शाळे'च्या पहिल्या संमेलनाच्या प्रसंगीं हायस्कुलांत झालेल्या महायुद्धाच्या वार्षिक दिनोत्सवाच्या प्रसंगीं विद्यार्थ्यांपुढें माझीं दोन भाषणें झालीं. तीं दोन्हीं चांगलीं वठलीं. खामगांव येथील वक्त्यांत माझें नांव प्रमुखत्वानें येऊं लागलें, परंतु स्वतःच्या गांवकऱ्यांसमोरील व नवख्या शहरवासीयां-समोरील वक्तृत्वांत अंतर असतें. मुंबई व पुणें येथें मला भाषण करावयाचा प्रसंग आल्यास तें कितपत वठेल याची मला फार शंका आहे. उत्तम वक्तृत्व जन्मसिद्धच असतें. परिश्रमानें वावदुकत्व साध्य होईल; पण वक्तृत्व होणार नाहीं.

१९१८ सालचे ऑगस्ट महिन्यांत मजकडे 'ठाणें मराठी ग्रंथसंग्रहालया'च्या वार्षिक सभेचा अध्यक्ष होण्याविषयीं विनंति करण्यांत आली; व त्या संस्थेबद्दल मला पूर्वीपासून अत्यंत आदर वाटत असल्यामुळें त्यावेळीं अतिलेखनामुळें डोक्यास थकवा आलेला असतांहि मीं ती विनंति मान्य केली. सभेपुढें वाचावयाच्या निबंधाचा विषय 'मराठी ग्रंथसंग्रह' हा घेतल्यामुळें मुंबई येथील ग्रंथसंग्रहालयाच्या सभेपुढें केलेल्या प्रास्ताविक भाषणाचा तो लिहितांना बराच उपयोग झाला. मुंबईच्या सभेचा अनुभव असल्यामुळें मीं हा निबंध एका तासांत वाचून संपावा अशा बेतानें लिहिला. सभा तारीख ८–९–१८ रोजीं व्हावयाची होती. त्याच्या आधल्या दिवशीं मी मुंबईस जाऊन पोहोंचलों;

व तेथून सभेच्या दिवशीं सकाळीं ठाण्यास जाऊन तेथें माझे स्नेही व 'महाराष्ट्र कवि' मासिकाचे संपादक विनायक लक्ष्मण भावे यांच्या घरीं उतरलों. सभेच्या सुमारें १॥–२ तासांपूर्वी संग्रहालयाच्या भाड्याच्या इमारतींत जाऊन तेथील पुस्तकांतून माझ्या निबंधास उपयुक्त अशी कांहीं माहिती पाहिजे होती ती गोळा केली. नंतर संग्रहालयांतील व्यवस्था पाहून सभा नाटकगृहांत व्हावयाची होती तिकडे जावयास निघालों; तेव्हां संग्रहालयाच्या व्यवस्थापकांनीं पानसुपारी, पुष्पगुच्छ व हार देऊन गौरव केला. सभेस सुरवात होण्याच्या ५–१० मिनिटें पूर्वी नाटकगृहांत जाऊन पोहोंचलों. सभास्थान विशेष मोठें नसून श्रोत्यांनीं बरेंच भरून गेलेलें दिसलें. अध्यक्षाबद्दलची सूचना होऊन ती रीतसर मंजूर झाल्यावर मीं अध्यक्ष या नात्यानें प्रास्ताविक भाषणास सुरवात केली. या भाषणाची मीं साधारण बरी तयारी केली असल्यामुळें तें बरें वठलें. विशिष्ट स्थानांची विशेष गोष्टींबद्दल प्रसिद्धि असते या विधानानें सुरवात करून मीं त्याच्या पुष्ट्यर्थ पुणें, नागपुर, वांई वगैरे गांवांचीं उदाहरणें दिलीं. ठाणें हें गांव ग्रंथांच्या व वेड्यांच्या संग्रहालयासाठीं प्रसिद्ध आहे असें म्हणतांच सभेंत बराच हंशा झाला. याप्रमाणें श्रोतृवृंदांत उत्पन्न झालेली सहानुभूति अखेरपर्यंत कायम राहिली. प्रास्ताविक भाषण संपल्यावर अहवालाचें वाचन व मंजुरी वगैरे ठराविक कामें झालीं; व नंतर मी निबंध वाचण्याकरितां उठलों. वाचण्यास सुरवात करण्यापूर्वी मीं पुन्हां थोडेंसें प्रास्ताविक भाषण केलें. "थोर लोकांच्या भेटीस जातांना भेटीदाखल एखादी वस्तु नेण्याची वहिवाट असते, तिला अनुसरून मीं ही निबंधरूपी भेट आणिली आहे. एकदां एक दरिद्री कवि भोज राजाच्या भेटीस उंसाचीं कांडीं घेऊन जात असतां त्याच्याबद्दल एका चटोरानें जळकीं लांकडें ठेवून दिलीं. तीं राजापुढें ठेवतांच राजा क्रुद्ध झाला असें पाहून कालिदासानें त्या भेटीची संपादणी केली. माझा निबंध या संस्थेस शोभण्यासारखा सरस असावा अशी जरी माझी इच्छा असली तरी तो जळक्या लांकडांप्रमाणें निःसत्व ठरण्याचाच संभव आहे. सबब आपण सर्वांनीं कालिदासाचें अनुकरण करून निबंधांतील कमीपणा भरून काढावा."– हा त्या

भाषणाचा गोषवारा होता. या भाषणानंतर निबंधवाचनास सुरवात झाली. हा निबंध मुंबईच्या सभेपुढें वाचिलेल्या निबंधापेक्षां सरस असल्यामुळें त्याचा श्रोत्यांकडून विशेष चांगल्या रीतीनें सत्कार झाला. मधून-मधून जो हंशा होई तो इतक्या जोराचा असे व इतका वेळ टिके कीं पुढील मजकूर वाचण्यापूर्वी मला बराच वेळ थांबावें लागे. निबंधवाचनास एक तास दहा मिनिटें लागलीं. वाचन संपल्याबरोबर श्रोत्यांकडून बराच मोठा टाळ्यांचा कडकडाट झाला. श्रोत्यांस निबंध किती पसंत पडला असावा हें त्यानंतर 'धर्मजागृती'चे संपादक रा. भागवत यांचें जें स्तुतिपर भाषण झालें त्यावरून व त्यास मिळालेल्या टाळ्यांवरून स्पष्ट झालें. त्यांनीं माझ्या प्रास्ताविक भाषणाचा उल्लेख करून माझा निबंध जळक्या लांकडांप्रमाणें नसून रसभरित उंसाप्रमाणें आहे असें सांगितलें; व मीं दिलेली उपमा विनयमूलक आहे असें सांगून माझ्या विनयशीलतेच्या समर्थनार्थ ' सुदाम्याच्या पोह्यां 'चा दाखला दिला. त्यानंतर आणखी एक-दोन वक्त्यांचीं भाषणें होऊन सभेचें काम संपलें. रात्रीं व्यवस्थापकांनीं मेजवानीचा बेत केला होता तोहि चांगल्या प्रकारें पार पडला. या माझ्या निबंधावर 'संदेशां'त एक अत्यंत स्तुतिपर अग्रलेख आला असून सभेच्या वर्णनांतहि मजबद्दल प्रशंसापर उद्गार काढिले होते.

यानंतर खामगांव येथें जाहीर सभेंत भाषण करण्याचा एकच प्रसंग आला. १९१८ च्या सप्टेंबर महिन्याच्या अखेरीस सरोजिनी नायडू या प्रसिद्ध कवियित्री व विदुषी खामगांवकरांच्या आग्रहपूर्वक निमंत्रणावरून २-३ तासांकरितां खामगांवास आल्या व माझ्या घरीं उतरल्या. त्यांचें भाषण सार्वजनिक गणपतीपुढें व्हावयाचें असून सभास्थान माझ्या घरापासून जवळच होतें. बाईंनीं उपहार केल्यानंतर त्यांना मीं टांग्यांतून सभास्थानीं नेऊन पोहोंचविलें. टांगा चालू असतां आमचें जें संभाषण झालें त्यांत बाईंनीं माझीं कांहीं नाटकें पाहिलीं होतीं असें त्यांच्या सांगण्यांत आलें. तें ऐकून मला बरेंच समाधान वाटलें. सभास्थानीं पोहोंचतांच सभेस सुरवात झाली. प्रथम माझी अध्यक्षस्थानीं योजना झाली. मागें टिळकांच्या आगमनप्रसंगीं मीं जें प्रास्ताविक भाषण केलें होतें तें बरेंच लांबल्यामुळें श्रोतृवृंद

फारच अधीर झाला होता. तो अनुभव माझ्या आठवणींत ताजा असल्यामुळें मीं या खेपेस फारच लहान भाषण केलें व तें परिणामकारकहि झालें. "सरोजिनी नायडू या प्रसिद्ध स्त्रीची कीर्ति श्रोतृवृंदास माहित आहेच व पाहुण्याबाईहि त्यास प्रत्यक्ष दिसत आहेत. याप्रमाणें ज्ञानरूपी विद्युल्लतेच्या ऋण व धन तारा तयारच आहेत. माझें काम फक्त त्यांचें एकीकरण करण्याचें आहे, अर्थात्‌च सरोजिनीबाई व पाहुण्याबाई या एकच व्यक्ति होत एवढें सांगितलें म्हणजे माझें काम संपलें."–असा माझ्या भाषणाचा आशय होता. सरोजिनीबाईंचें भाषण नेहमींप्रमाणें अत्यंत वक्तृत्वपूर्ण झालें. तें सुदैवानें बराच वेळ लांबल्यामुळें त्यानंतर तुलनेनें अगदींच निःसत्त्व वाटणारें भाषण करण्याची मजवरील आपत्ति आपोआप टळली व बाईंना अल्पाहार आटपून लवकर स्टेशनावर गेलें पाहिजे ही सबब पुढें करून मीं आपल्या समारोपास फांटा दिला.

यानंतर मी जळगांवला आल्यावर नवीन कोर्ट उघडण्याचे प्रसंगीं, बल्गेरिया शरण आल्याबद्दल आनंदप्रदर्शनार्थ भरलेल्या सभेंत व महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर झालेल्या समारंभाच्या प्रसंगीं मला भाषणें करावीं लागलीं. पण त्यांसंबंधानें विशेष लिहिण्यासारखें कांहीं नाहीं.

माझ्या भाषणांच्या वर्णनांस त्यांच्या महत्त्वाच्या मानानें मीं विनाकारण अधिक जागा दिली आहे यांत संशय नाहीं. पण माझ्या अंगीं जन्मतः सभाधीटपणाचा किती अभाव आहे हें मला पूर्णपणें माहित असल्यामुळें त्या भाषणांचें मला महत्त्व वाटणें स्वाभाविक आहे.

'तोतयाच्या बंडा'वरील टीकेसंबंधानें लिहितांना वर 'तुलसीरामायणा'वरील टीकेचा ओझरता उल्लेख केला आहे; त्या टीकेंत मीं त्या ग्रंथांतील उत्कृष्ट कल्पनांचा एकत्र संग्रह केला आहे, यापलीकडे त्या टीकेंत विशेष असें कांहीं नाहीं. टीका करण्यापूर्वी तद्विषयीभूत पुस्तक मी बहुधा अत्यंत सावकाश व लक्ष्यपूर्वक वाचीत असतों. पण तो संग्रह करण्याकरितां मीं तो ग्रंथ घाई-घाईनें दीड दिवसांतच वाचून टाकिला. तथापि त्या ग्रंथावरील इतर टीकांतील संग्रहाइतकाच माझाहि संग्रह सरस आहे अशी माझी

खात्री आहे. तो तयार करितांना पुस्तक फारच घाईनें वाचल्यामुळें डोक्यास त्रास मात्र अतोनात झाला.

१९१४ सालीं वेंकटेश बापूजी केतकर यांचें 'ग्रहगणित' हें मराठी पुस्तक प्रसिद्ध होऊन 'विविधज्ञानविस्तारा'कडे परीक्षणाकरितां आलें. केतकरांच्या 'ज्योतिर्गणिता'चें अध्ययन केल्यापासून मला त्यांच्याबद्दल फारच आदर उत्पन्न झाला होता. १९०३ सालीं किंवा त्या सुमारास मुंबईस 'पंचांगशोधन कमिटी'च्या बैठकी होत असतांना मी त्यांस प्रथम भेटलों. आरंभीं मीं त्यांच्या ग्रंथांतील जे भाग मला विशेष चातुर्याचे वाटले त्यांचा त्यांजपाशीं निर्देश केला. त्याबरोबर त्यांना मजबद्दल एकदम इतकी स्नेह-बुद्धि वाटूं लागली कीं त्या संधीस कोल्हापुरचे प्रो. आपटे आम्ही बसलों होतों तेथें आले असतां त्यांनीं माझा त्यांच्याशीं अत्यंत स्तुतिपर शब्दांनीं परिचय करून दिला. त्यानंतर मीं त्यांना त्यांच्या ग्रंथांतील एक शंकास्थान दाखवून त्याचा उलगडा करण्याची विनंति केली. हें शंकास्थल म्हणजे 'त्रिप्रश्नाध्यायां'त "पंचागुलागणक यत्र पलप्रभा स्यात्" हा 'सिद्धांतशिरोमणीं'-तील प्रश्न केतकरांनीं ज्या रीतीनें सोडविला आहे ती रीत होय. तें स्थल केतकरांसहि बिकट वाटलें. त्यावर कांहीं वेळ घालविल्यावर त्यांनीं कपाळ दुखण्याच्या सबबीवर मला पुन्हां दुसरे दिवशीं येण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें मी दुसऱ्या दिवशीं गेलों असतांना त्यांनीं आपली आकृतींची वही काढून तिच्या साह्यानें माझ्या शंकेचें समाधान करितां येतें कीं काय याचा बराच वेळ विचार केला, पण त्यांना समाधान करण्याचा मार्ग सांपडला नाहीं. उलट त्या रीतींत चूक असली पाहिजे असें त्या वेळेपुरतें तरी त्यांना कबूल करावें लागलें. तथापि अखेरीस—"तुम्ही वऱ्हाडांत परत गेल्यावर मला धारवाडच्या पत्त्यावर पत्र पाठवून पुन्हां आपली शंका कळवा."—असें त्यांनीं सांगितलें. त्याप्रमाणें मीं त्यांना पत्र पाठविलें; परंतु त्यांचें त्यास कांहींच उत्तर आलें नाहीं. यानंतर बरींच वर्षें त्यांची व माझी ओळख बुजल्यासारखी झाली. त्यांच्या 'ग्रहगणिता'वर टीका लिहिण्याचें काम मीं हातीं घेतलें तेव्हां त्यांतील व त्यांच्या 'केतकी' ग्रंथांतील शंकास्थलांचा खुलासा करण्याबद्दल मला त्यांस अनेक विनंति-

पत्रें लिहावीं लागलीं. माझ्या बहुतेक शंकांचें त्यांनीं समाधान केलें, व बाकीच्या शंकांचें समाधान टिपणांची वगैरे सामुग्री जवळ नसल्या-मुळें तूर्त करितां येत नाहीं असें त्यांजकडून लिहून आलें. त्यांच्या या वेळच्या पत्रांत त्यांनीं मजबद्दल अत्यंत आदर दर्शविला होता. "असल्या शंका विचारणारा मला साऱ्या हिंदुस्थानांत कोणी भेटला नाहीं"– असेंहि त्यांनीं एका पत्रांत लिहिलें होतें; ज्योतिर्गणिताचा विषय विशेष गूढ नसतांहि त्याचें हिंदुस्थानांत इतकें अल्प अध्ययन होतें कीं त्या विधानाचें मला विशेष आश्चर्य वाटलें नाहीं. यानंतर मीं केतकरांकडे आपला ज्योतिष-विषयक निबंध भेटीदाखल पाठविला. त्याजवर त्यांचा बराच अनुकूल अभिप्राय येऊन त्यासोबत त्यांनीं आपल्या 'ग्रहगणिता'ची एक प्रत "आदरपूर्वक भेट" म्हणून पाठवून दिली. मीं त्यांस पूर्वी मुंबईस भेटलों होतों याची ओळख मात्र मीं त्यांस दिली नाहीं; व ती गोष्ट त्यांना हल्लीं माहित आहे कीं काय याची शंकाच आहे. असो.

माझी 'ग्रहगणिता'वरील टीका 'विविधज्ञानविस्तारा'च्या १९१५ सालच्या मार्च महिन्याच्या अंकांत प्रसिद्ध झाली व तिजवर केतकरांचा बराच अनुकूल अभिप्राय त्यांजकडून मजकडे आभारपूर्वक कळविण्यांत आला. या टीकेच्या आरंभीं मीं समाजसुधारणेवर बऱ्याच तीव्र स्वरूपाचे विचार प्रदर्शित केले होते. 'शारदाश्रमवासी' हें टोपण नांव धारण करणारे माझे स्नेही पुरुषोत्तम गोपाळ काणेकर यांनीं 'पंचांगशोधन कमिटी'च्या बैठकी चालू असतांना पंचांगसुधारणेप्रमाणें समाजसुधारणेचीहि आवश्यकता नाहीं का असा त्या कमिटींत प्रमुखत्वानें भाग घेणारे बाळ गंगाधर टिळक यांस एका लेखांत सवाल केला होता, त्या लेखावरून मला ते विचार सुचले असावे असें वाटतें. यानंतर केतकरांचेंच 'नक्षत्रविज्ञान' हेंहि पुस्तक प्रसिद्ध होऊन मोरमकरांकडून मजकडे परीक्षणाकरितां आलें. त्यावर माझी टीका 'विविधज्ञानविस्तारा'च्या १९१६ च्या डिसेंबरच्या अंकांत प्रसिद्ध झाली. ती केतकरांस फारच आव-डली असें त्यांच्या तत्संबंधानें आलेल्या पत्रावरून दिसलें. "ही टीका माझ्या पुस्तकांत प्रस्तावनेदाखल घातल्यास त्यांतील विषय अधिक स्पष्ट होईल.–" अशा अर्थाचें एक वाक्य त्या पत्रांत होतें.

सदाशिव नारायण ठोसर, मराठे वगैरे गृहस्थांनीं मिळून 'गुप्तमंजूष' नाटकावर 'नाट्यकलारुक्कुठार' नांवाची एक विस्तृत टीका लिहिल्याचा उल्लेख यापूर्वी आलाच आहे. त्यानंतर त्यांचे-माझे संबंध स्नेहभावाचे असावे अशी माझी अंतःकरणपूर्वक इच्छा असून मी आपलें वर्तनहि तिला अनुसरूनच ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असें. ठोसरांनीं एकदां मला पुणें येथें फराळास बोलाविलें असतां मी संतोषानें गेलों व त्यांच्याशीं व इतर निमंत्रितांशीं स्नेह्याप्रमाणें मोकळ्या मनानें वागलों. त्यापुढेंहि त्यांच्याशीं नेहमीं सरळ वर्तनच ठेवीत गेलों. असें असतां त्यांनीं मधून-मधून माझी वृत्तपत्रांतून विनाकारण नालस्ती करण्याचा क्रम चालू ठेविला. 'इंदुप्रकाशां'त त्यांच्या 'लीलावती' नाटकाच्या स्तुतीनें भरलेले व माझ्या कवितांच्या निंदेनें भरलेले इंग्रजी लेख येऊं लागले. यांपैकीं कांहीं लेख तरी खुद्द ठोसरांच्या लेखणींतून उतरलेले होते असें मला काणेकर यांजकडून कळलें. मला तें खरें वाटण्यास एक कारणहि झालें. तें असें:–'नाट्यकलारुक्कुठारा'चा 'गुप्तमंजूष' नाटकावरील मुख्य वळसा बाहेर पडल्यानंतर इतर नाटककारांच्या कृतींवरहि त्यांचा मधून-मधून हप्त्या-हप्त्यांनीं प्रयोग होऊं लागला. अशा एका हप्त्यांत 'लीलावती' नाटकांतील एक अवतरण दाखल्यादाखल दिलें होतें. ज्या लेखमालेचा एक प्रमुख लेखक 'लीलावती'चा कर्ता त्याच लेखमालेंत त्या नाटकांतील अवतरण अशा रीतीनें यावें हें मला सदभिरुचीस अत्यंत विरुद्ध वाटलें, व त्या लेखकानें आपल्याच नाटकासंबंधानें स्तुतिपर लेख लिहून तो प्रसिद्धीकरितां वृत्तपत्राकडे पाठवावा यांत कांहीं नवल वाटलें नाहीं. यांपैकीं एका लेखास काणेकरांनीं फारच समर्पक व बिनतोड उत्तर देऊन त्यांत त्यांनीं 'लीलावती'च्या मंगलाचरणाचे वाभाडे काढिले. आंतून अशी कृति चालली असतां ठोसर वरकरणी मला इतका स्नेह दाखवीत कीं मला आंतील प्रकार माहित नसता तर मी त्यानें गारीगार झालों असतों. एकदां मी कुर्ल्यास ठोसरांच्या घरीं त्यांच्या अत्यंत आग्रहाच्या निमंत्रणावरून स्वतःच्या इच्छेविरुद्ध जेवणास गेलों असतां त्यांनीं जेवणाचे वेळीं स्वतःच्या मातुश्रींस माझा परिचय करून देतांना– "आई ! हेच ते कोल्हटकर बरें !"–असे शब्द काढिले. त्या माऊलीस

त्यांचा अर्थ न कळल्यामुळें ती ठोसरांना त्याबद्दल खोद-खोदून विचारूं लागली तेव्हां त्यांची फारच धांदल उडाली. "ज्यांच्या नाटकाचा मीं खरपूस समाचार घेतला होता" हे अध्याहृत शब्द तिला बिचारीला कळले नाहींत तरी मला पूर्णपणें कळले व त्यांनीं माझें मनःस्वास्थ्य नाहींसें केलें. या वेळेपासून मीं ठोसरांचें निमंत्रण कधीं स्वीकारावयाचें नाहीं असा निश्चय केला व तो आजपावेतों अमलांत आणिला आहे. असो.

ठोसरांचें 'प्रेमाभास' नाटक १९१६ सालीं त्यांजकडून भेट म्हणून मजकडे आलें त्यावेळची मनःस्थिति कळावी म्हणून हा लांबलचक प्रस्ताव करावा लागला. त्यांच्या लेखनकौशल्याबद्दल माझें विशेष अनुकूल मत कधींच नव्हतें. 'लीलावती' नाटकास 'Cid' या प्रसिद्ध फ्रेंच नाटकाचा आधार असतां व त्यास प्रसिद्ध होण्यापूर्वी गर्भावस्थेंत विकास पावण्यास ८–१० वर्षांचा अवधि मिळाला असतां तें बरेंच निःसत्त्व झालें आहे. ठोसरांच्या कांहीं स्फुट कविता माझ्या वाचनांत आल्या होत्या (त्यांचा विषय बहुधा राजभक्ति किंवा त्यासारखा एखादा असे); त्या अशुद्ध, बेचव व पाल्हाळिक असत. परंतु 'प्रेमाभासां'तील काव्यानें त्यांच्या इतर सर्व काव्यांवर कडी केली होती. तथापि नाटक नुसतें वाङ्मयदृष्ट्या टाकाऊ असतें तर मीं त्याजवर टीकास्त्र उपसलें नसतें. त्यांत एके ठिकाणीं माझ्या 'प्रेमशोधन' नाटकाचा उपहासपूर्वक उल्लेख केला होता. तोहि मला परीक्षणार्थ यातायात करावयाला लावण्यास समर्थ नव्हता. परंतु नाटकास खुद्द ठोसरांनीं एक लांबलचक प्रस्तावना जोडून सुधारणेस प्रतिकूल ग्रह उत्पन्न करण्याचा जो प्रयत्न केला होता व तो करितांना एखाद्या स्मृतिकाराचा जो आव घातला होता त्यानें माझी समता नाहींशी झाली. तरी प्रथम कांहीं दिवस मीं टीका करण्याची इच्छा मनांतल्या मनांत दाबून ठेविली. पण त्यानें माझें डोकें तापून जाऊन मला सारखीं जाग्रणें घडूं लागलीं; अखेरीस टीका लिहिण्याचा संकल्प करून तो कांहीं दिवसांनीं अमलांतहि आणिला. वाचकांस टीकाकाराचें नांव कळल्यास त्याचा व नाटककाराचा पूर्वसंबंध आठवून टीका मत्सरबुद्धीनें केली आहे असा त्यांचा विनाकारण ग्रह व्हावयाचा; तो होऊं नये म्हणून मी लेखकाचें

'प्रागतिक' हें टोपण नांव दिलें होतें. परंतु लिहिण्याच्या धाटणीवरून लेखक मीच असलों पाहिजे असा बऱ्याच जणांनीं तर्क केला. ही टीका १९१७ सालीं 'मनोरंजना'च्या जानेवारीपासून मे पर्यंतच्या पांच अंकांत छापून आली. ती बऱ्याच जणांना आवडली असें काशीनाथ रघुनाथ मित्रांकडे निघालेल्या उद्गारांवरून व आलेल्या पत्रांवरून दिसून आलें.

'प्रेमाभास' नाटकांतील अनेक चोऱ्या मीं या टीकेंत दाखविल्या होत्या. पण नाटकाचें मुख्य संविधानक 'Sorrows of Satan' या कादंबरीवरून चोरल्याची गोष्ट टीका लिहितांना माझ्या ध्यानांत न आल्यामुळें तिचा अंतर्भाव मीं त्या चोऱ्यांत केला नाहीं. वाग्भट देशपांडे यांनीं ती गोष्ट मागाहून माझ्या नजरेस आणिली तेव्हां ती मला ताबडतोब पटली. ही टीका पुन्हां छापण्याचा योग आल्यास मी त्या चोरीला जरूर प्रमुख स्थान देईन.

यापूर्वीच वामन मल्हार जोशी यांच्या इच्छेवरून त्यांची 'रागिणी' कादंबरी मजकडे मोरमकरांकडून परीक्षणार्थ आली होती. पण ती बरीच मोठी असल्यामुळें तिच्या टीकेचें काम बरेंच लांबणीर पडलें. अखेरीस ती टीका १९१८ सालीं 'विविधज्ञानविस्तारां'त छापून प्रसिद्ध झाली. तात्त्विक विषयांवरील चर्चांचा स्वभाव रंगविण्याचे कामीं कसा उपयोग होतो, वर्ण्य वस्तूंच्या अस्तित्वाबद्दल वाचकांच्या ठायीं खात्री उत्पन्न करण्यासाठीं कादंबरीकार कोण-कोणत्या योजनांचा अवलंबन करितात वगैरे-संबंधाचे त्या टीकेंतील कांहीं भाग अगदीं नवीन दिसून येतील.

'सहचारिणी' नाटकाचें संविधानक माझ्या डोक्यांत १९१६ सालाच्या पावसाळ्यापासूनच घोळत होतें. पण तें लिहिण्याचा योग १९१८ च्या मे महिन्यापर्यंत घडून आला नाहीं. त्यांतील रावजी व नाना या दुकलीची कल्पना प्रथम मला पॉलडी कॉक या फ्रेंच कादंबरीकाराच्या एका कथेवरून सुचली व तिजवर मागाहून इतर भागांचा डोलारा उभारण्यांत आला. परंतु ती मूळ कल्पना 'सहचारिणीं'त इतकी बदलली आहे व सहचारिणीच्या एकंदर संविधानकांत ती इतक्या पूर्णपणें लोपून जाते कीं नाटकाचा उगम त्या कल्पनेंत

आहे ही गोष्ट सांगितल्याशिवाय कोणास खरीहि वाटणार नाहीं. प्रत्येक स्वतंत्र कृतींतील बहुतेक कल्पना पूर्वपरिचित कल्पनांवरून सुचलेल्या असतात. परंतु त्यांच्या बेमालूम मिश्रणामुळें त्या कृतीस एक नवेंच स्वरूप प्राप्त होऊन तिच्यांत मूळ कल्पनांचा मागमूसहि लागेनासा होतो. हाच प्रकार 'सहचारिणी'च्या मूलभूत कल्पनेसंबंधानें झाला. त्या नाटकांतील दोन बायकांच्या दादल्याची कल्पना मला कोणावरून सुचली हें खामगांवच्या कोणाहि इसमास न सांगतांच कळण्यासारखें आहे. ती कल्पना मला माझ्या कुटुंबाच्या वडील बंधूवरून सुचली. पण मूळ कल्पना नाटकांत बरीच विकृत झालेली आहे. माझ्या मेव्हण्याच्या दोन बायकांत बराच सलोखा नांदत असे. पण 'सहचारिणीं'त त्याच्या अगदीं उलट प्रकार आहे. संततीच्या बाहुल्यासंबंधानें मात्र माझे मेव्हणे व रंगराव यांजमध्यें बरेंच साम्य आहे. असो.

'सहचारिणी' नाटक १९१७ सालचे उन्हाळ्याचे सुटींत पुण्यास एखाद्या स्नेह्याच्या घरीं लिहिण्याचा विचार होता. पण ती सोय पुण्यास न जमल्यामुळें मी नाटक लिहिण्याकरितां मुंबईस माझे चुलत-बंधु हरी गणेश कोल्हटकर यांचे घरीं गेलों; व तेथें जूनच्या ७ व्या तारखेस किंवा त्या सुमारास नाटक लिहिण्यास आरंभ केला. ज्या दिवाणखान्यांत मी लिहावयास बसत असें त्यांत माझ्या भोंवतीं घरांतील मुलां-बाळांची सारखी वर्दळ असे. अशा परिस्थितींत नाटक लिहिण्याचा हा पहिलाच प्रसंग होता. परंतु अशा अडचणींतूनहि जूनच्या १३ व्या तारखेपर्यंत नाटकाचे चार अंक लिहून पुरे झाले. तीन अंक होतांच मीं तें नाटक गुर्जरांना दाख-विलें. त्यांचें मत नाटक एकंदर मराठी नाटकांत अत्यंत विनोदप्रचुर झालें आहे असें होऊन त्याप्रमाणें त्यांनीं 'गंधर्व नाटक मंडळी'कडे कळविलेंहि. 'गंधर्व मंडळी'स कळविण्याचें कारण असें कीं त्या मंडळीस त्यावेळीं एका विनोदी नाटकाची जरूर असून माझें नाटक लवकर पुरें करण्यासंबंधानें माझ्यामागें तिचा लकडा चालू होता.

नाटकांतील पदांकरितां चाली पाहिजे होत्या. हिराबाईपाशीं चालींचा चांगलाच भरणा असून त्यांपैकीं कांहीं मीं 'मतिविकार' व 'प्रेमशोधन'

नाटकांतील पदें रचितांना उपयोगांत आणिल्या होत्या. 'सहचारिणी' नाटकांतील पदांकरितां कांहीं चाली मीं ह्या खेपेस त्यांजपासून उतरून घेतल्या व त्या एक दिवस त्यांजकडून एक-दोनदां म्हणवूनहि घेतल्या; परंतु त्यांतील एक-दोन चालींशिवाय बाकीच्या चाली मला नीट बसल्या नाहींत. नाटक पूर्ण झाल्यावर चाली सावकाशीनें घेतां येतील अशा भरंवशावर मी होतों. इतक्यांत एक क्षुल्लक गोष्ट घडून येऊन तिनें माझा बेत फिसकटवून टाकिला. मीं गुर्जरांस नाटकाचा कांहीं भाग वाचावयास दिला हें त्यांजकडून त्यांना कळल्यावर त्यांनीं तो भाग वाचून पाहण्याचा आग्रह धरिला. त्यांनीं तो भाग वाचून त्यावर प्रतिकूल मत दिल्यास माझा हिरमोड होऊन पुढील भागाचें लेखन नीट व्हावयाचें नाहीं अशी मला भीति वाटत असल्यामुळें मीं नाटक संपण्यापूर्वी दाखविण्याबद्दल आपली प्रतिकूलता प्रकट केली, पण तिच्या बरोबरच नाटक संपतांच दाखविण्याचें कबूल केलें. त्यांजमध्यें व गुर्जरांमध्यें असा पंक्तिप्रपंच केलेला पाहून त्यांस फार राग आला व मीं त्यांस चालींची संथा देण्याची विनंति केली असतां त्यांनीं नाटक वाचल्यावर ती देण्यांत येईल असें म्हटलें. पुढील वर्षांत माझ्या स्नेह्यांच्या व माझ्या स्नेहसंबंधांत जो बिघाड पडला त्यास येथूनच आरंभ झाला असें म्हटल्यास चालेल.

मीं मुंबईहून खामगांवास आल्यावर ४-५ दिवसांतच पांचवा अंक लिहून संपविला. पहिल्या दोन अंकांपेक्षां पुढील दोन अंक पडके झाले आहेत, सबब शेवटचा अंक विशेष उठावदार करावा लागेल अशी सूचना गुर्जरांनीं मीं मुंबईहून निघण्यापूर्वी केलेली असल्यामुळें पांचवा अंक विशेष खुलविण्या-साठीं मीं बरीच काळजी घेतली होती व तो माझ्या अजमासाप्रमाणें वठलाहि. तो मीं गुर्जरांकडे पाहावयास पाठविला असतां तो फारच बहारीचा झाल्याबद्दल त्यांजकडून मला लिहून आलें. एकंदरींत 'सहचारिणी' नाटका-बद्दल गुर्जरांचें मत या वेळीं अत्यंत अनुकूल होतें.

१९१७ च्या सप्टेंबर महिन्याच्या आरंभाचे सुमारास 'गंधर्व नाटक मंडळी' अकोल्यास आली. नाटक पुरें झाल्याबद्दल त्या मंडळीच्या मालकांस गुर्जरांकडून आधींच वर्दी पोंचलेली असल्यामुळें त्यापैकीं प्रथम बोडस नाटक वाचण्याकरितां अकोल्याहून खामगांवास आले. तें वाचून त्यांचें

त्याबद्दल बरेंच अनुकूल मत झालें. त्यानंतर कांहीं दिवसांनीं ते, नारायणराव राजहंस व इतर पांच-सात मंडळी आली; व बोडसांनीं इतरांस नाटक वाचून दाखविलें. मंडळीस तें पसंत पडल्यामुळें सर्वानुमतें तें घेण्याचें ठरलें. त्या खेपेस मला नाटकांतील पदांकरितां कांहीं चालीहि देण्यांत आल्या.

मंडळी खामगांवास असतां मीं बोडसांना माझ्या डोक्यांत घोळत असलेल्या 'परिवर्तन' नाटकाच्या संविधानकाची रूपरेषा सांगितली. हें संविधानक मीं १८९९ सालीं लिहिलेल्या व त्याच सालीं प्रसिद्ध झालेल्या 'भयंकर जागृति' या काव्यावरून व 'प्रेमाभास' नाटकावरील टीकेंतील माझ्या कांहीं वाक्यांवरून १९१७ च्या मे महिन्यांत सुचलेलें असून त्यावर नाटक लिहिण्याचा माझा विचार होता. त्याच्या सुमारें एक वर्षापूर्वी मी 'किर्लोस्कर मंडळी'स भेटण्याकरितां खानदेशांतील जळगांव मुक्कामीं गेलों असतांना मुजुमदारांनीं मला खास त्या मंडळीकरितां एक नाटक लिहून देण्याची विनंति केली होती. "मी एकाच मंडळीकरितां कधीं नाटक लिहीत नसतों, मीं एखादें नवें नाटक लिहिल्यास तें मला 'गंधर्व मंडळीस'हि द्यावें लागेल."–असें मीं म्हटलें असतां–"त्या मंडळीकरितां दुसरें नाटक लिहा" –असें त्यांनीं उत्तर दिलें होतें. मला ती कल्पना पटली होती, व 'सहचारिणी' 'गंधर्व मंडळी'करितां व 'परिवर्तन' 'किर्लोस्कर मंडळी'करितां लिहिण्याचा माझा संकल्प होता. पण बोडसांस 'परिवर्तना'चें संविधानक इतकें आवडलें कीं त्यांनीं मीं तें नाटक ताबडतोब लिहून नंतर दोन नाटकांपैकीं त्यांस पसंत पडेल तें नाटक त्यांस व उरेल तें 'किर्लोस्कर मंडळी'स द्यावें अशी मला विनंति केली व मीं ती मान्य केली. 'किर्लोस्कर मंडळी'स द्यावयाचें नाटक तिनें न घेतल्यास आपण घेण्याचा त्यांनीं पत्कर घेतला. 'गंधर्व मंडळी'नें किती नाटकें घ्यावयाचीं व एकच घेतल्यास कोणतें घ्यावयाचें हें पुढें ठरावयाचें असल्यामुळें पदें करावयाचें काम मीं साहाजिकच तहकूब ठेविलें. मोबदल्याबद्दल मीं नाटकाच्या सर्वांत अधिक उत्पन्नाची तिप्पट घ्यावी अशी बोडसांनीं या खेपेस आग्रहाची सूचना करून त्यांत माझें मुळींच नुकसान होणार नाहीं असें आश्वासन दिलें. परंतु मला ती शर्त न

परवडल्यामुळें नाटकाच्या असाधारण हक्का (मॉनोपली) बद्दल मला ३३०० रुपये मिळावे असें आम्हांमध्यें ठरलें.

या सुमारास एक अशी गोष्ट घडून आली कीं तिनें वरील सर्व प्रश्नांचा ताबडतोब उलगडा करून टाकिला. मीं एक बरेंच मोठें व अत्यंत सोयिस्कर घर बांधण्यापलीकडे कुटुंबाच्या भावि पोषणाची एकहि सोय करून ठेविली नव्हती ही गोष्ट माझ्या मनांत डांचत असे; व माझे स्नेहीहि अनेकदां अशी कांहीं तर्तूद करण्याची मला मधून-मधून सूचना करीत असत. अलिकडे माझें वकीलीचें उत्पन्न सपाट्यानें कमी होऊं लागल्यामुळें त्या विचारानें विशेष जोरानें उचल खाल्ली. माझे व्यापारी स्नेही विश्वनाथ नागोसा सावजी यांनीं १९१७ च्या मे महिन्यांत माटरगांवाचें एक शेत मला ७००० रुपयांस खरेदी घेऊन दिलें होतें. त्यांपैकीं साडेतीन हजारांची रक्कम माझ्या पदरची असून साडेतीन हजार रुपये मीं विश्वनाथ सावजींकडून कर्जाऊ घेतले होते. त्यांपैकीं २५०० रु. मीं त्या सालचे जुलई महिन्यांत माझे कनिष्ठ बंधु दिगंबरराव अण्णा यांजपासून घेऊन त्यांस परत केले होते. कर्ज न काढण्याचा माझा कडक नियम असतां तो याप्रमाणें मला या वेळीं नाइलाजास्तव मोडावा लागला होता. परंतु या कर्जांतहि भर पडण्याचा या वेळीं योग आला, तो असाः– १९१७ च्या ऑक्टोबर महिन्याच्या १५ व्या तारखेच्या सुमारास विश्वनाथ सावजींनीं माटरगांवचें एक अत्यंत सुपीक शेत ९००० रुपयांस खरेदी मिळण्यासारखें आहे अशी मला बातमी दिली; व तें विकत घेण्याचा माझा हिय्या होत असल्यास मला त्या कामीं हरतऱ्हेची मदत करण्याची तयारी दाखविली. पूर्ण रक्कम भरण्यास दोन महिन्यांची मुदत मिळण्यासारखी आहे असेंहि त्यांनीं सांगितलें. माझ्या तोंडास पाणी सुटलें. पण एवढी रक्कम कशी उभी करावयाची याचा विचार पडला. 'परिवर्तन' नाटक लवकर तयार करून व दोन्ही नाटकांची विल्हेवाट लावून सहा हजारांची रक्कम उभी करितां येण्यासारखी होती. पण बाकीच्या रकमेची काय वाट? विश्वनाथ सावजींस व माझ्या बंधूंना पैशाचे बाबतींत पुन्हां त्रास देण्यास माझें मन घेईना. परंतु–" मी तुम्हांस साह्य करण्यास तयार आहें, अशी

संधि पुन्हां येणार नाहीं."–इत्यादि शब्दांनीं विश्वनाथ सावजींनीं माझें मन खरेदीस प्रवृत्त केलें. ऑक्टोबरच्या २० व्या तारखेस किंवा त्या सुमारास खरेदीचा सौदा पक्का झाला; व डिसेंबरच्या वीस तारखेस किंवा त्यापूर्वी मीं शेत विकणारास नऊ हजार रुपये द्यावे व त्याजपासून खरेदीखत लिहून व नोंदून घ्यावें असें ठरलें.

यानंतर कांहीं दिवस संविधानकाचा विचार करण्यांत घालवून नंतर नाटकलेखनास जारीनें सुरवात केली. सकाळीं कोर्टाचें काम पाहावें लागत असल्यामुळें व दुपारीं कोर्टांत जावें लागत असल्यामुळें बहुधा रात्रीं किंवा पहांटे लिहीत बसें. दिवाळीच्या सुट्टींत मी दुसरा अंक लिहीत असल्याचें पक्कें आठवतें. नाटक लिहून पुरें करण्यास अव्वलपासून अखेरपर्यंत २०–२५ दिवस लागले असावेत. लिहिणें संपल्यावर माझे कारकून शंकरराव करकरे यांजकडून त्याची नक्कल शक्य तितक्या सपाट्यानें करविण्यांत आली. 'वधूपरीक्षे'नंतरचीं माझीं तिन्ही नाटकें व सर्व लेख यांनींच लिहून काढिले असून त्या कामीं मला त्यांचें फारच साहाय्य होत आलें आहे. असो.

नक्कल 'गंधर्व मंडळी'कडे पाठविण्यापूर्वी आपणांकडे पाठविण्याबद्दल गुर्जरांचें मला पत्र आलें होतें. त्याप्रमाणें ती त्यांजकडे रवाना करण्यांत आली. मात्र ती घाईनें वाचून ग्वाल्हेरास 'गंधर्व मंडळी'कडे शक्य तितक्या लवकर पाठविण्याची मीं त्यांना विनंति केली. तिला अनुसरून त्यांनीं घाई-घाईनें एकदां वाचून ग्वाल्हेरास पाठविली. गुर्जरांचें मत कळण्यास मी फार आतुर झालों होतों. पण त्यांच्या पत्रानें माझी बरीच निराशा केली. "मीं 'सहचारिणी'स ३५०० रुपये दिले तर 'परिवर्तना'स २५०० रुपयेच देईन."– असें त्यांनीं त्यांत लिहिलें होतें. मात्र –"सुधारणेच्या आवश्यकतेची खात्री पटवणारें या योग्यतेचें एकहि नाटक आपल्या वाचनांत आलेलें नाहीं."– असेंहि एक वाक्य त्यांत होतें. बोडसांचेंहि मत गुर्जरांप्रमाणेंच पडतें कीं काय याची मला धास्ती वाटूं लागली. माझ्या स्वतःच्या मतें 'परिवर्तन' नाटक 'सहचारिणी'पेक्षां बरेंच चांगलें झालें आहे असें होतें. त्या नाटकाबद्दल ३७०० रुपये मागून व दोन्ही नाटकें

मिळून ७००० रुपये वसूल करून मागील कर्जातून मुक्त व्हावें व पुढें फारसें कर्ज काढण्याची जरूरच पडूं देऊं नये असा माझा विचार होता. परंतु माझें मनोराज्य गुर्जरांच्या मतानें डळमळावयाला लागलें. कांहीं दिवस अधीरपणें वाट पाहिल्यावर बोडसांचें पत्र आलें. त्यांत त्यांनीं नाटकांत कांहीं फेरफार सुचवून तें नाटक 'सहचारिणी' नाटकापेक्षां अधिक पसंत पडल्याचें मला कळविलें होतें. तें वाचून माझा अर्धा जीव खालीं पडला.

यानंतर 'परिवर्तना'च्या मोबदल्याबद्दल बोडसांशीं पत्रद्वारें वाटाघाट सुरू झाली. त्या सुमारास 'किर्लोस्कर मंडळी' मलकापुरास आली असून मधून-मधून खामगांवासहि प्रयोग करण्याच्या विचारांत होती. एक दिवस शंकरराव मुजुमदार नाटकगृहाची व राहण्याची सोय पाहण्या-करितां खामगांवास आले असतां मीं त्यांजपाशीं 'सहचारिणी'बद्दल गोष्ट काढिली व ३३०० रुपयांच्या मोबदल्यांत त्यांस त्या नाटकाचे सर्व हक्क विकण्याची तयारी दाखविली. मात्र सारी रक्कम रोख द्यावी लागेल असाहि त्यांस त्याबरोबर इशारा दिला. मुजुमदारांनीं विचाराकरितां मुदत मागून घेतली. इकडे बोडसांनीं 'परिवर्तना'बद्दल ३३०० रु. व दोन नाटकांबद्दल ६००० रु. व त्यांच्या महत्तम उत्पन्नाची बेरीज त्या रकमेच्या तिपटीहून अधिक झाल्यास त्या बेरजेची तिप्पट देण्याचें कबूल केलें. या रकमेपैकीं ताबडतोब किती द्यावयाची व मागाहून किती द्यावयाची याची भवति-न-भवति होऊन अखेरीस डिसेंबरच्या २० व्या तारखेपर्यंत ४००० रु. व १९१८ च्या फेब्रुवारीपर्यंत उरलेले दोन हजार रुपये द्यावे असें ठरलें.

मध्यंतरीं 'गंधर्व मंडळीं'तून फुटून निघालेल्या 'शिवराज नाटक मंडळी'चे मालक गोविंदराव टेंबे व 'ललितकलादर्श नाटक मंडळी'चे मालक केशवराव भोंसले यांच्या कानीं माझीं दोन नाटकें तयार असल्याची बातमी जाऊन त्यांजकडून त्यांपैकीं एकेका नाटकाबद्दल मागणी आली. परंतु मीं रक्कम व रोखीची शर्त कळवितांच त्यांनीं मागें पाय घेतला. त्यांनीं आपापल्या मागणी बरोबर मागील बाकीपैकीं प्रत्येकीं शंभर रुपये पाठविले होते हा एक अनपेक्षित लाभ त्यांजपासून झाला.

या सुमारास ‘ किर्लोस्कर मंडळी ’चे खेळ खामगांवास सुरू झाले. मंडळी प्रत्येक प्रयोगास मलकापुराहून खामगांवास येई व खेळाच्या दुसऱ्या दिवशीं परत मलकापुरास जाई. कंपनींतील प्रमुख नटांनीं माझीं दोन्ही नवीं नाटकें वाचून पाहिलीं. त्यांना ‘परिवर्तना’पेक्षां ‘सहचारिणी’च अधिक आवडलें. ही गोष्ट माझ्या पथ्यावरच पडण्यासारखी होती. मी एक दिवस मंडळीच्या एका प्रयोगास गेलों असतां शंकररावांनीं – “मोबदल्याची रक्कम आम्हांस झेंपण्यासारखी नाहीं. तुम्हीं नाटक ‘ गंधर्व मंडळी ’स द्यावें. आमची स्थिति सुधारून तुम्हांस योग्य मोबदला देण्याची आम्हांस ऐपत येईल तेव्हां मीच आपण होऊन तुम्हांस नवें नाटक लिहिण्याची विनंति करीन.”– असें मला निर्वाणीचें सांगितलें. दुसऱ्याच दिवशीं मीं बोडसांना पत्र पाठवून ‘गंधर्व मंडळी’स दोन्ही नाटकांचे हक्क पूर्वी ठरलेल्या शर्तींवर विकण्यास कबूल असल्याचें कळविलें व चार हजार रुपये डिसेंबरच्या विसाव्या तारखेच्या आंत पाठविण्याची विनंति केली. त्याप्रमाणें ती रक्कम मुदतीच्या २–३ दिवस पूर्वींच त्यांजकडून येऊन माझ्या हातीं पडली. बाकीच्या रकमेपैकीं दोन हजार रुपये मीं बंधूंकडून मागविले होते, तेहि त्या सुमारासच येऊन पोहोंचले. उरलेले तीन हजार रुपये मीं विश्वनाथ सावजींकडून कर्जाऊ काढून नऊ हजारांची भरती केली. व डिसेंबरच्या एकोणिसाव्या तारखेस म्हणजे ठरलेल्या मुदतीच्या एक दिवस पूर्वींच ती रक्कम शेताच्या मालकाच्या पदरांत घालून त्याजपासून त्याच दिवशीं खरेदीखत लिहून व नोंदून घेतलें. याप्रमाणें दोन महिन्यांच्या अल्प अवधींत माझ्या सामर्थ्यापलीकडच्या गोष्टी घडवून आणण्याचा संकल्प करून तो सुरक्षितपणें पार पाडिल्याबद्दल मला अत्यंत समाधान वाटलें.

‘गंधर्व मंडळी’ अकोल्यास असतांना तिच्यांतील प्रमुख नटांनीं खामगांवास दोन-चार खेपा करून एका नाटकाच्या पदांस पुरतील इतक्या चालींचा मजपाशीं पुरवठा करून ठेविला होता. १९१७ च्या डिसेंबर महिन्यांत त्या चालींचा स्थलनिर्णय पक्का करण्याचें व त्यांवर पदरचना करण्याचें ठरलें होतें. त्या कामाकरितां मुंबईस जाण्यासाठीं मी डिसेंबरच्या

२० व्या तारखेस निघालों; व दुसरे दिवशीं तेथें पोहोंचून माझे चुलत बंधु हरिभाऊ यांचेकडे मीं बिन्हाड ठेविलें. त्याच दिवशीं रात्रीं बोडस, बालगंधर्व इत्यादि प्रमुख नटांच्या अनुमतानें चालींच्या जागा मुक्रर केल्या; व दुसऱ्या दिवसापासून पदें करण्यास सुरवात करून तीं तीन-चार दिवसांतच संपविण्याचा विचार केला. त्यावेळीं गडकरी 'गंधर्व मंडळी'बरोबर असल्या-मुळें व त्यांचें व गुर्जरांचें पद्यरचनेच्या कामीं मला चांगलें साहाय्य होण्यासारखें असल्यामुळें माझा विचार कांहीं वावगा नव्हता. पण तो विचार बराच अव्यवहार्य असल्याचें माझ्या लवकरच दृष्टोत्पत्तीस आलें.

मीं पदें करण्यासाठीं मंडळीच्या बिन्हाडांतील एका खोलींतच त्यांच्या संमतीनें ठाणें दिलें होतें. वास्तविक पदें करावयाला मीं एखाद्या निवांत व निर्जन स्थानाचीच निवड करावयास पाहिजे होती. त्या ऐवजीं मीं माणसांनीं गजबजलेल्या 'गंधर्व मंडळी'च्या बिन्हाडांतील एक खोली व सहवासाकरितां गडकऱ्यांसारखे बोलके गृहस्थ निवडले. त्यांचें भाषण अत्यंत विनोदी व मनोरंजक असावयाचें. त्यांजकडून लक्ष्य वळवून उद्दिष्ट कार्याकडे लावणें ही गोष्ट असाध्य कोटींतीलच होती. एखादे वेळीं मनोनिग्रह करून मी पदें करण्यास बसलों तर गड-कऱ्यांनीं व गुर्जरांनीं लागलींच—"कसें काय? किती पदें झालीं? दहा-पांच होऊन गेलींच असतील! तुमची प्रतिभा भारी दांडगी!"—इत्यादि परिहासा-त्मक (व क्वचित् प्रसंगीं उपहासात्मक) वाक्यांनीं माझी थट्टा आरं-भावी. अशा परिस्थितींत पदें कशीं व्हावीं? तीं करावयास ठरविलेल्या वेळापेक्षां अधिक वेळ लागल्यास पदें बसविण्यास वेळ कोठून आणावा? नाताळचे दिवस याप्रमाणें टिवल्या-बावल्यांत गेले तर त्यानंतर पदें बस-विण्यास उन्हाळ्याच्या सुट्टीपर्यंत वेळ मिळावयाचा नाहीं. असे चिंताजनक विचार माझ्या मनांतून घोळूं लागले. याप्रमाणें ३–४ दिवस गेल्यावर मीं पद्यरचनेकरितां हरिभाऊंच्याच बिन्हाडीं बसण्याचें ठरविलें व 'गंधर्व मंडळी'चें बिन्हाड सोडून तिकडे गेलों.

तेथें तीनच दिवसांत घाई-घाईनें पदें उरकून टाकिलीं व त्यांच्या सफाईचें काम गडकरी व गुर्जर यांच्या मदतीनें करण्याचा विचार केला.

मी पदें लिहीत असतांना त्यांनीं जितक्या तत्परतेनें माझ्या मार्गांत विघ्नें उपस्थित केलीं होतीं तितक्याच तत्परतेनें त्यांनीं पदांच्या सफाईच्या कामीं मला मदत केली. गुर्जेरांचा उपयोग कोश पुरविण्यापलीकडे किंवा शब्द-योजनेवर मत देण्यापलीकडे फारसा झाला नाहीं. पण गडकऱ्यांचा मात्र अतोनात उपयोग झाला. या प्रसंगीं त्यांचें मराठी भाषेवरील प्रभुत्व, योजनाचातुर्य, कल्पकत्व असे अनेक गुण माझ्या नजरेस पडले. हें शुद्धी-करणाचें काम तीन-चार दिवस चाललें होतें. तें संपल्यावर मीं सर्व पदांची एक शुद्ध प्रत तयार केली व तीं पदें गुर्जेरांकडून नाटकाच्या प्रतींवर योग्य स्थानीं लिहून घेतलीं.

दुसऱ्या दिवसापासून पदें बसविण्यास सुरवात केली. तें कामहि २–३ दिवस चाललें. ह्या वेळपर्यंत गडकऱ्यांनीं नाटक वाचिलें नव्हतें. पदें बसत असतांना त्यांनीं तें समग्र वाचिलें. त्यांना रंगरावाचा विनोद बराच आवडला असावा असें दिसलें. त्यानें केलेली रावजीचा दत्तक पुत्र होण्याची सूचना त्यांस इतकी आवडली कीं त्यांनीं तिचा त्या खेपेस अनेकदां उच्चार केला. कांहीं भागांबद्दल त्यांनीं नापसंती दर्शविली व ते भाग मीं त्यांच्या मदतीनें लागलीच सुधारून टाकिले. कांहीं भाग मला स्वतःलाच सुधारा-वयाचे होते तेहि मीं सुधारले. हें सुधारण्याचें काम मी निघण्याचे दिवसा-पर्यंत चाललेंच होतें.

स्टेशनावर 'गंधर्व मंडळीं'तील प्रमुख नटांबरोबरच गडकरी व गुर्जर हेहि मला पोंचविण्यास आले होते. त्यांनीं या खेपेस माझ्याशीं केलेल्या सलगीबद्दल माझी मनःपूर्वक क्षमा मागितली. उभयतांचें या वेळचें वर्तन मला बरेंच चमत्कारिक वाटलें होतें यांत कांहीं शंका नाहीं. पण त्यांची मला मदतहि पुष्कळ झाली होती. म्हणून मीं–" मला दांभिक विनयापेक्षां असा मोकळेपणाच फार आवडतो "–असें म्हणून त्यांचें समाधान केलें.

परत खामगांवीं आल्यावर पांच-सातदां मीं 'सहचारिणी'च्या गद्यांत व पद्यांत योग्य वाटतील त्या सूचना करून 'गंधर्व मंडळी'स कळविल्या. परंतु या फेरफारांमुळें नाटक मर्यादेबाहेर वाढत चाललें अशी बोडसांकडून व गुर्जेरांकडून तक्रार आल्यावरून दुरुस्तीचें काम बंद ठेविलें. आतां

विशेष दुरुस्ती करावयाची राहिलीहि नव्हती. नाटकाचा पहिला प्रयोग बडोदें मुक्कामीं करावयाचें ठरलें होतें. त्यापूर्वी नाटक आंखूड करण्याबद्दल सूचना बोडसांकडून मजकडे आल्या. त्या मीं अमलांत आणून केलेले फेरफार त्यांस कळविले. या फेरफारांसह पहिला प्रयोग एप्रिल महिन्यांत गायकवाड सरकारापुढें झाला. नाटकें एरव्हीं कितीहि परिणामकारक असलीं तरी त्यांचे प्रयोग दरबारापुढें झाल्यास ते किती फिक्के पडतात याची कल्पना इंदूर येथें झालेल्या 'विचित्र-लीले'च्या दरबारी खेळावरून मला पूर्वीच झाली होती. तेव्हां 'सहचारिणी'च्या बडोद्यास झालेल्या संभावनेनें मला विशेष आश्चर्य वाटलें नाहीं. बडोद्याहून मंडळी पुण्यास येणार होती. तेथें नाटकाची योग्य परीक्षा होईल अशी माझी खात्री होती.

'वीरतनय' व 'प्रेमशोधन' या नाटकांवरून आणि 'पति हाच स्त्रीचा अलंकार' व 'गरिब विचारें पाडस' या गोष्टींवरून मला करुणरस बरा साधतो असा अनुभव आला होता. त्या रसाच्या आत्यंतिक उत्कर्षास अनुकूल असें एक जातिभेदविषयक कथानकहि कांहीं दिवसांपासून माझ्या डोक्यांत घोळत होतें. त्यास नाटकाचें रूप देण्याची कल्पना येण्यास या सुमारास एक कारणहि झालें. १९१८ सालचे आरंभीं 'किर्लोस्कर मंडळी'चे बरेच प्रमुख नट तिच्यांतून निघून त्यांनीं 'बलवंत मंडळी' या नांवाची एक नवीन नाटक-मंडळी काढिली. तिचे चिटणीस व्यंकटराव यांनीं खामगांवास मला भेटून एक नवें नाटक लिहून देण्याबद्दल गळ घातली. माझ्याजवळ संविधानक अर्धें-मुर्धें तयार होतें त्याजवर नाटक लिहिल्यानंतर तें केशवराव भोंसल्यांस देण्याचा माझा पूर्वी विचार होता. पण 'बलवंत मंडळी'ची गरज लक्ष्यांत आणून मीं तें नाटक त्याच मंडळीस देण्याचें ठरविलें. नाटक मे महिन्याची सुट्टी सुरू होण्यापूर्वी पुरें करण्याचा संकल्प केला. संविधानक आटपशीर, सुसंबद्ध व चित्ताकर्षक करण्याच्या उद्योगाला लागलों. या नाटकांत पात्रांची शक्य तितकी काटकसर करण्याचा व माझ्या लेखनकलेची पराकाष्ठा करण्याचा माझा विचार होता. सबंध एप्रिल महिना माझ्या डोक्यांत त्या नाटकाच्या कथानकानें थैमान चालविलें होतें. त्या महिन्याच्या अखेरीस

तें कथानक मनास पटण्यासारखें झालें, व मे महिन्याच्या दुसऱ्या तारखेस किंवा तिच्या सुमारास नाटक लिहिण्यास आरंभ केला. ते दिवस भर उन्हाळ्याचे असून दिवसभर अंगांतून घामाच्या धारा चालत. शिवाय सकाळचा कांहीं भाग व दुपारचा सारा वेळ कोर्टाच्या कामांत घालवावा लागे. घरीं परत आल्यावर लिहिण्यास मुळींच उत्साह वाटत नसे. तथापि नाटक मे महिन्याच्या १५ व्या तारखेच्या आंत संपविण्याचा निश्चय झालेला असल्यामुळें तशा प्रतिकूल स्थितींतहि सकाळीं, संध्याकाळीं व रात्रीं मिळेल त्या वेळीं खपून मीं मे महिन्याच्या दुसऱ्या तारखेपासून दहाव्या तारखेपर्यंत नऊच दिवसांत सबंध नाटक लिहून संपविलें. अकराव्या तारखेपासून शंकररावांकडून नाटकाच्या नकलेस सुरवात झाली व ती नक्कल १५ व्या तारखेस पूर्ण झाली. त्याच रात्रीं ती अस्सल प्रतीशीं ताडून पाहिली व तिच्यांतील चुका दुरुस्त केल्या. दुसऱ्या दिवशीं मी प्रत घेऊन मुंबईस गेलों.

मी मुंबईस जाण्यापूर्वी दोन महत्त्वाच्या गोष्टी घडल्या त्या येथें सांगणें अवश्य आहे. 'जन्मरहस्य' नाटक संपलें त्याच दिवशीं बोडसांचें मला पुण्याहून पत्र आलें होतें. त्याचें उत्तर लिहितांना मीं तें नाटक पूर्ण झाल्याची बातमी देऊन त्याच्या स्वरूपाचें थोडेंसें वर्णनहि दिलें होतें. परंतु माझ्या उत्तरास बोडसांनीं जें प्रत्युत्तर पाठविलें त्यांत नाटकसमाप्ती-बद्दल माझें अभिनंदन तर दूरच, पण त्याचा नामनिर्देशहि केला नव्हता. तें नाटक त्यांजवर लादलें जाण्याची त्यांस भीति वाटत होती असें मी मुंबईस गेल्यावर मला गुर्जरांकडून कळलें. मीं बोडसांस 'सहचारिणी' नाटक प्रथम दाखविलें होतें तेव्हां त्यांनीं माझीं सर्व भावि नाटकें रंगभूमीवर आणण्याची तयारी दाखविली होती. परंतु 'सहचारिणी'चा बडोदें येथील प्रयोग पडल्या-मुळें व गुर्जर प्रभृति माझ्या स्नेह्यांच्या माझ्या मागें माझ्या नाटकांवर चाललेल्या प्रतिकूल टीकांमुळें त्यांना माझ्या कृतींबद्दल इतका तिरस्कारा वाटावयास लागला कीं माझ्या नूतन कृतीबद्दल अभिनंदन करण्याचा शिष्टाचारहि त्यांनीं पाळिला नाहीं. मीं 'जन्मरहस्य' नाटक 'बलवंत मंडळी'-करितां लिहिलें असल्याचें आपल्या पत्रांत कळविलें होतें व म्हणून मी त्यांच्या

चांगुलपणाचा फायदा घेऊन नाटक त्यांजवर लादीन अशी भीति त्यांनीं बाळगण्याचें कारण नव्हतें. नाटकसमाप्तीबद्दल त्यांस लिहिण्याचें कारण इतकेंच कीं ज्यावेळीं त्यांनीं माझीं दोन्ही नाटकें घेतलीं त्या वेळीं कृतज्ञतेच्या भरांत मीं माझें प्रत्येक भावि नाटक प्रथम ' गंधर्व मंडळी 'स दाखवून त्यांचा नकार मिळाल्यानंतर मात्र दुसऱ्या मंडळीस देण्याचें कबूल केलें होतें.

महत्त्वाची दुसरी गोष्ट गुर्जरांसंबंधींची आहे. 'जन्मरहस्य' नाटक लिहून तयार झालें त्या सुमारास गुर्जरांचेंहि एक नाटक नुकतेंच संपलें होतें. गडकऱ्यांचें 'भावबंधन' नाटकहि 'बलवंत मंडळी'कडून बसत आलें आहे असा माझा गुर्जरांच्या पत्रावरून समज झाला होता. तीं दोन्ही नाटकें रंगभूमीवर आल्याशिवाय मी ' जन्मरहस्य ' तयार असल्याचें वर्तमान ' बलवंत मंडळी 'स कळविणार नाहीं असें मीं गुर्जरांस कळविलें व त्यांनींहि तशी मला आग्रहपूर्वक विनंति केली. यानंतर १–२ दिवसांतच माझे चुलत बंधु व ' बळवंत मंडळीं 'तील प्रमुख नटांचे स्नेही निळकंठराव ऊर्फ आप्पासाहेब कोल्हटकर खामगांवास आले. ' जन्मरहस्य ' तयार असल्याचें त्यांस परस्पर कळून त्यांनीं ती गोष्ट ' बलवंत मंडळी 'स कळविण्याचा आपला विचार असल्याचें मला सांगितलें. मीं त्यांस तसें न करण्याबद्दल परोपरीनें विनविलें. पण ते आपला हेका सोडीनात. अखेरीस त्यांनीं ' बलवंत मंडळी 'स ही गोष्ट कळविल्यास निदान तिच्यांत गुर्जरांचा कांहीं संबंध आणूं नये अशी इच्छा मीं दर्शविली व ती त्यांनीं मान्य केली.

मी मुंबईस आल्याबरोबर गुर्जरांस घडलेली हकीकत कळविली व झालेल्या प्रकारांत माझा कांहीं दोष नसल्याबद्दल त्यांस निक्षून सांगितलें. मी मुंबईहून २–३ दिवसांत पुण्यास ' सहचारिणी 'च्या तालमी घेण्याकरितां जाणार असून मुंबईस परत २०–२२ दिवस येणार नव्हतों. त्या मुदतींत गुर्जरांचें नाटक बसविण्याबद्दल कंपनीस आग्रहानें सांगण्याचें मीं त्यांस अभिवचन दिलें. गडकरी पुण्यास तापानें आजारी असून ' भावबंधन ' नाटक पूर्ण करण्यास असमर्थ होते. तेव्हां या मुदतींत कंपनीपाशीं दुसरें एकहि नाटक बसविण्यासारखें नसल्यामुळें गुर्जरांचें नाटक बसविण्यास ती मोकळी होती. गुर्जरांनीं आपल्या नाटकाची किंमत

बरीच जबर म्हणजे २५०० रु. ठेविली होती, ती मात्र कमी करण्याची मीं त्यांना सूचना केली. पण ती त्यांना मान्य होण्याचें चिन्ह दिसेना. अच्युतराव कोल्हटकरांनीं ' सुंदोपसुंदा 'बद्दल २५०० रुपये घेतले, मग मी त्यांच्या इतकाच प्रसिद्ध ग्रंथकार असतां तितकी रक्कम कां घेऊं नये असें त्यांचें म्हणणें पडलें. " अच्युतराव जहाल पक्षाचे अग्रणी असल्यामुळें त्यांचें नाटक जितकें लोकप्रिय होण्याचा संभव तितका तुमचें नाटक होण्याचा नाहीं. एकदां तुम्ही यशस्वी नाटककार म्हणून प्रसिद्ध झालांत कीं मग आपल्या नाटकाची वाटेल ती किंमत ठेवूं शकाल. पण तोंपर्यंत पडतेंच घेतलेलें बरें. "– असें मीं त्यांस पुष्कळ समजावून सांगितलें; पण ते २५०० रुपयांच्या रकमेवरून खालीं येईनातच. " कंपनीनें माझ्या नाटकाच्या पूर्वी तुमचें नाटक रंगभूमीवर आणलेंच तर मी गडकऱ्यांच्याकडे किल्ली फिरवून कंपनीस ' भावबंधन ' नाटक मिळणार नाहीं असें करीन. कारण प्रथम कंपनीनें 'भावबंधन' बसवून लागलीच माझें नाटक बसविलें पाहिजे या अटीवरच गडकऱ्यांनीं आपलें नाटक कंपनीस देण्याचें कबूल केलें आहे."– अशी धमकीची भाषाहि ते योजूं लागले. " गडकऱ्यांच्या 'भावबंधन' नाटकाचा पहिला, माझ्या नाटकाचा दुसरा व 'जन्मरहस्य' नाटकाचा तिसरा नंबर लागेल."– या वाक्याचा त्यांनीं माझ्या देखत व कंपनीच्या नटांसमक्ष अनेक वेळां उच्चार केला. " मीं गडकऱ्यांचें रसोत्पादनकौशल्य व तुमची कला उचलली आहे. "– याहि पालुपदाची त्यांजकडून वारंवार उजळणी होऊं लागली. या व अशाच इतर उद्गारांवरून त्यांचें नाटक पाहण्याची मला जिज्ञासा झाली. तें वाचून दाखविण्यास त्यांची एका पायावर तयारी होतीच. त्यांनीं तें नाटक मला आमूलाग्र वाचून दाखविलें. तें वाचतांना मधून-मधून –" हा प्रवेश अत्यंत हृदयद्रावक आहे. हा हिराबाईंना फार आवडला. ही कल्पना ऐकून दीनानाथ मला चाली द्यायला तयार झाला."– असे उद्गार त्यांच्या तोंडून निघतच होते. तरीसुद्धां माझ्या मनावर नाटकाचा विशेष परिणाम झाला नाहीं. मला तें अगदीं सरासरी वाटलें. त्यांतील विनोद अगदींच पांचट असून तो तसा असल्याबद्दल गुर्जरांनींच आरंभीं कबुली दिली होती. तो सुधारण्याकरितां मीं त्यांस अनेक सूचना केल्या.

इकडे ‘ बलवंत कंपनी ’च्या मालकांनीं ‘ जन्मरहस्य ’ नाटक गुप्तपणें वाचून टाकिलें; व तें त्यांना बरेंच परिणामकारक वाटलें. तें ताबडतोब बसविण्याची त्यांनीं तयारी दाखविली. परंतु “ मला हें प्रथम ‘ किर्लोस्कर मंडळी ’स दाखविलें पाहिजे. शिवाय ‘ सहचारिणी ’च्या तालमींतून मी मोकळा होईपर्यंत मला त्यांतील पदें करण्यास सवडच सांपडणार नाहीं. तोंपर्यंत तुम्हीं गुर्जरांचें नाटक बसवा.”– असें मीं त्यांस सांगितलें. गुर्जरांचें नाटक त्यांसहि फारसें आवडलें नसल्यामुळें तें बसविण्यास त्यांची प्रतिकूलता होती. माझें व गडकऱ्यांचें नाटक बसविल्यावर केवळ गुर्जरांस उत्तेजन यावें म्हणून त्यांचें नाटक फुकट बसविण्यास आपण तयार आहोंत असें त्यांनीं बोलून दाखविलें.

आमचें इतकें बोलणें होत आहे तोंच तेथें गुर्जर आले. ते आल्यावर –“ लवकरच ‘बळवंत मंडळीं’तील एका होतकरू मुलाच्या आवाजाचा प्रेक्षकांना मी खरा परिचय करून देईन.”– असें वाक्य माझ्या तोंडांतून बाहेर पडलें. त्याबरोबर “ लोकांना तुमचा एकदां-दोनदां नाहीं, सहादां अनुभव आला आहे.”– असें गुर्जर म्हणाले. तें ऐकून मी थक्कच झालों. ‘ सहादां ’ या शब्दाचा संबध अर्थातच माझ्या सहा नाटकांशीं होता. मी ताबडतोब म्हणालों –“ गुर्जर ! मी तुमच्या बोलण्याचा पुरता अर्थ समजलों नाहीं. तुम्ही माझ्या नाटकांसंबंधानें म्हणालां असाल तर माझें त्यावर इतकेंच म्हणणें आहे कीं माझें नवें नाटक लोकांस अप्रिय जरी झालें तरी त्यामुळें त्यांना या मुलाच्या आवाजाची गोडी कळण्यास प्रत्यवाय कसा येणार ?” जे गुर्जर मला आपला गुरु म्हणण्यांत धन्यता मानीत, जे मुंबईस माझ्या आगमनाची आतुरतेनें वाट पाहत व मीं त्याची आगाऊ सूचना दिली नसतांहि रोजचे रोज गाडीच्या वेळेवर माझें स्वागत करण्याकरितां नेमानें येत, माझ्या लेखांतील एखादें वाक्य ज्यांत अवतरण म्हणून घेतलें नाहीं असा एकहि लेख बहुधा ज्यांच्या लेखणींतून आजपर्यंत उतरला नाहीं,– तेच का हे गुर्जर अशी मला क्षणभर शंका आली. मजबद्दलचा त्यांचा आदर पूर्णपणें नाहींसा झाल्याचीं आणखीहि कांहीं चिन्हें माझ्या दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागलीं. जे गुर्जर माझ्यासमोर नेहमीं अदबीनें बसत

असत ते आतां मी नुसत्या सत्रंजीवर बसलों असतां तक्याशीं टेंकून गादीवर लोळूं लागले. “स्वतंत्र नाटकें लिहिणें ही फार सोपी गोष्ट आहे असें माझ्या नाटकाच्या अनुभवावरून माझ्या प्रत्ययाला आलें आहे.” असें ते एक-दोनदां म्हणाले. त्यावर मी –“म्हणूनच तर मीं तुम्हांला अनेकदां स्वतंत्र नाटकें लिहिण्याबद्दल आग्रहपूर्वक सांगितलें होतें.”–असें म्हणालों. गडकऱ्यांची माझ्या देखत वेळीं-अवेळीं अवास्तव स्तुति करून माझा पाणउतारा करण्यांत त्यांना आनंद वाटत असावा असेंहि माझ्या अनुभवास येऊं लागलें. अशा एका प्रसंगीं मीं गडकऱ्यांच्या नाटकांतील दोषांवर सणसणीत टीका केली व तिच्या समर्थनार्थ मुंबई येथें ‘पुण्यप्रभावा’ची झालेली नाचक्की, ‘बाळकराम’ या सहीनें त्यांनीं लिहिलेल्या लेखमालेवर ‘विविधज्ञानविस्तारां’तील ‘अभिनवविश्वगुणादर्श’ या काव्यांत झालेली चरचरीत टीका, वगैरे गोष्टींचे दाखले दिले. गडकऱ्यांसंबंधानें माझें मन इतकें क्षुब्ध होण्याचें कारण माझ्या होत असलेल्या नाचक्कीस तेच मुख्यत्वें-करून जबाबदार आहेत हा संशय होय. ते बोडस वगैरे मंडळींजवळ माझ्या नाटकांची मनसोक्त निंदा करीत असत असें गुर्जरांकडून मला कळलें. कोणत्याहि ग्रंथकाराची बुद्धिमत्ता वीस वर्षेंच काय ती टिकते, अधिक टिकत नाहीं, असा एक सिद्धांत गडकऱ्यांनीं एका इंग्रजी पुस्तकांत वाचिलेला असून त्यावरून माझ्या बुद्धीची तरतरी आतां नाहींशी झाली आहे असा त्यांनीं निष्कर्ष काढिला होता असें गुर्जरांच्या सांगण्यांत आलें. गुर्जर त्यांचें यथाशक्ति अनुकरण करीत असत असें मला पुणें येथें कळलें. ज्या गुर्जरांना ‘सहचारिणी’ इतकें प्रिय झालें होतें त्यांनींच त्या नाटकास मिळालेल्या मोबदल्यासंबंधानें बोडसांपाशीं बोलतांना –“कोल्हटकरांनीं तुमच्या खिशास कात्री लाविली”– असे उद्गार काढावे हा एक असंभवनीय वाटण्या-सारखा चमत्कार होय. पण तो खरा असल्याबद्दल खुद्द गडकऱ्यांनीं माझी खात्री केली. त्यांनीं या सालापासून नाटकाचा धंदा करण्यास सुरवात केली हें या ईर्षेचें कारण असावें. ते ‘मनोरंजना’च्या दुय्यम संपादकाच्या जागे-वरून नुकतेच दूर झाले असून त्यांची खर्चासंबंधानें ओढाताण होत होती हेंहि कदाचित् तिचें कारण असेल. पण मीं त्यांचा कोणत्याहि प्रकारचा

अपराध केला नसतांना त्यांनीं मजवर रोष करावा हें अगदींच अनुचित होतें. असो.

मी २१–५–२८ च्या सुमारास मुंबईहून पुण्यास गेलों व तेथें 'सहचारिणी'च्या तालमी घेण्यास सुरवात केली. नटांस नकला विशेष पाठ नाहींत असें दिसून आलें. तालमी सुरू झाल्यापासून ते नकलांवर विशेष परिश्रम घेऊं लागले. तथापि नारायणराव राजहंसांची नक्कल कधींहि चांगली झाली नाहीं. त्यांची नेहमीं भाषणांपेक्षां पदांवर भिस्त असावयाची. लांबलचक भाषणें पाठ करण्याचा त्यांना मनापासून कंटाळा. यामुळें ज्या प्रवेशांत त्यांचीं भाषणें तडफीचीं असत ते प्रवेश फिक्के पडत. पुष्कळदां भाषणांच्या स्थानांची अदलाबदल झाल्यामुळेंहि घोंटाळा उडे. इतर नटांनाहि 'सहचारिणी'च्या लोकप्रियतेबद्दल विशेष आशा दिसली नाहीं. या स्थितीच्या कारणाचा शोध केला असतां गडकरी-गुर्जर या माझ्या स्नेह्यांनीं त्या नाटकासंबंधानें निंदा करून कंपनीचें मत अत्यंत प्रतिकूल केलें होतें असें समजलें. मला दोन नाटकांबद्दल सहा हजार रुपये दिल्यासंबंधानें जेव्हां गोष्टी निघत तेव्हां-तेव्हां बोडस –"आम्हीं रुपये देऊन विद्वानांचा परामर्श घेतला."– असें निराशेनें उद्गार काढीत. नाटकांपासून उत्पन्नाची आशा नसती तर त्यांनीं केवळ विद्वानांचा परामर्श घेण्याकरितां ६००० रुपये खर्च केले असते कीं काय याची शंका आहे. असो. याप्रमाणें कंपनीची स्थिति जरी मला प्रतिकूल दिसली तरी केवळ कर्तव्य म्हणून मी ठरींव वेळेस कंपनीच्या बिऱ्हाडीं जाऊन तालीम सुरू करी. 'सहचारिणी'-च्या पांच हजार प्रतींच्या पहिल्या आवृत्तीचा हक्क मीं पुण्याचे प्रकाशक आगाशे यांस बाराशें रुपयांस विकला होता. त्यांजकडून प्रकाशनाचें काम सुरू होतांच रोजचे रोज नाटकाचीं स्थूल मुद्रितेंहि तपासावीं लागत.

अशा संधीस 'बलवंत मंडळी'चे मालक चिंतामणराव कोल्हटकर पुण्यास आले व त्यांनीं मला 'जन्मरहस्या'ची गळ घातली. त्यांची भेट होण्यापूर्वी मीं मुजुमदारांस नाटकाबद्दल पत्रद्वारें विचारिलें असून त्यांजकडून –"नाटकाची किंमत झेंपणार नाहीं"– असें उत्तरहि आलें होतें. नाटकासंबंधानें

केशवराव भोंसल्यासहि विचारावयास पाहिजे होतें. परंतु त्यांजकरितां वामनराव जोश्यांचें 'लोकनायक' नाटक तयार असून शिवाय दोन नाटकें लिहिण्याकरितां वरेरकरहि त्यांजकडे जाऊन बसले आहेत असें मला नुकतेंच कळलें होतें, व बामणगांवकरहि त्यांजकरितां एक नाटक लिहीत आहेत असें त्यांजकडूनच मला समजलें होतें. अशा वेळीं माझ्या नाटकाबद्दल त्यांस विशेष आतुरता असण्याचा संभव नसल्यामुळें मीं त्याबद्दल त्यांस लिहिलें नाहीं. याप्रमाणें मी त्या नाटकाची वाटेल ती विल्हेवाट लावण्यास मोकळा होतों. तथापि 'बलवंत मंडळी'स दिल्यास गुर्जरांचें नाटक मागें पडेल म्हणून -" माझें नाटक तयार होण्यास अजून अवकाश आहे. तोंपर्यंत तुम्ही गुर्जरांचें नाटक बसवा."- असा मीं कोल्हटकरांस जबाब दिला. गडकरी 'भावबंधनां'तील गद्य तयार करून देत असल्यास त्यांतील पद्य करून देण्यास मी तयार आहें असेंहि मीं त्यांस व गडकऱ्यांस सांगितलें. परंतु -"मी आजारामुळें व अशक्ततेमुळें गद्य पुरें करण्यास असमर्थ आहें. तें पुरें होईपर्यंत तुम्हींच आपलें नाटक 'बलवंत मंडळी'स द्यावें."- अशी गडकऱ्यांनीं मला आग्रहपूर्वक विनंति केली, व गुर्जरांची समजूत करण्याची जबाबदारी त्यांनीं आपल्या अंगावर घेतली. तेव्हां मात्र मी आपला आग्रह सोडून मंडळीस नाटक देण्यास कबूल झालों. कंपनीनें मोनापलीबद्दल ३५०० रु. व नुसत्या प्रयोगाच्या हक्काबद्दल १४०० रु. द्यावे असें कोल्हटकरांमध्यें व मजमध्यें ठरलें. ही गोष्ट गडकऱ्यांस समजली तेव्हां त्यांस फार संताप आला. " तुम्ही एल्एल्. बी. म्हणून तुम्हांस इतके रुपये कबूल करितात, आणि मी नाहीं म्हणून मला कर्तव्याच्या गोष्टी सांगतात. तुमचें माझें गुरु-शिष्याचें नातें असलें, तरी धंद्याचा प्रश्न आला असतां मीं तें जुमानणार नाहीं."- असें ते ओघा-ओघानें म्हणाले. त्यांच्या व माझ्या स्नेह्यांतहि समानव्यवसाय व्यत्यय आणूं पाहत आहे हें पाहून मला अत्यंत उद्वेग वाटला. मीं त्यांस म्हटलें -"गडकरी! तुम्ही 'भावबंधना'बद्दल ३५०० रुपये घेणार असें गुर्जरांकडून मला कळल्यामुळेंच मीं तितक्या रकमेची मागणी केली. वास्तविक पाहतां तुमच्या नाटकाची किंमत ४००० रुपये किंवा त्याहूनहि अधिक आहे; व तुम्हीं तेवढ्या रकमेची मागणी केल्यास मी तिला दुजोराच देईन."

या सुमारास आणखीहि एक-दोन गोष्टींवरून त्यांचें मन बिथरून गेलें होतें. गुर्जर नेहमीं त्यांचें नांव पुढें करून माझा पाणउतारा करितात हें पाहून मीं त्यांजवर तीव्र टीका केली होती ही गोष्ट मींच आपणहून त्यांस सांगितली; त्यावरून त्यांस माझा बराच राग आल्यासारखा दिसला. कारखानीस आपणांस कवि म्हणतात पण नाटककार म्हणत नाहींत ही गोष्टहि त्यांच्या कानांवर गेली होती. त्यांनीं 'पुण्यप्रभाव' नाटकावर घेतलेले जे कांहीं आक्षेप मीं गुर्जरांना निरुत्तर करण्याकरितां योजिले होते ते मीं गडकऱ्यांसहि सांगितले, त्यामुळेंहि त्यांच्या अंगाचा भडका उडाला.

गडकरी एकदां संतापले म्हणजे तोंडांतून काय शब्द काढतील याचा नेम नसे. राग उतरल्यावर मात्र त्यांचा प्रेमळपणा पुन्हां स्वस्थानीं येई. या गोष्टीचा मला या खेपेस चांगलाच अनुभव आला. "मी तुमची मागें कधींहि निंदा करीत नाहीं."— असें त्यांनीं मला एकदां आश्वासन दिलें; व त्यांची मजविषयींची आदरबुद्धि मला पूर्णपणें माहित असल्यामुळें त्याजवर माझा लागलाच विश्वासहि बसला. ते माझ्या फोटोची पूजा करीत असत ही गोष्ट कोणास सांगितल्यास खरीहि वाटणार नाहीं. पण ती अक्षरशः खरी आहे. अर्थात् त्यांनीं माझ्या मागें केलेली माझी नालस्ती विनोदाच्या भरांत व केवळ श्रोत्यांस क्षणभर रिझविण्याकरितां केली असली पाहिजे, नुसत्या गमतीपेक्षां गंभीर स्वरूप तिचें कधींहि नसलें पाहिजे अशी माझी खात्री आहे. त्यांनीं मासल्याकरितां एक गोष्ट सांगितली तिजवरून माझ्या म्हणण्याचा खरेपणा दिसून येईल. खामगांव येथील वकिलांच्या खोलींत एकानें गाढवावर एक अश्लील पण मजेदार कोटी केली होती. ती मीं गडकऱ्यांस सांगितली असतां ती त्यांना फार आवडली. मात्र ती माझी नसून दुसऱ्याचीच आहे ही गोष्ट ते विसरले. एकदां ते ती कोटी मंडळींत सांगत असतां म्हणाले —"ही कोटी मला इतकी आवडली कीं आतां जेव्हां-जेव्हां माझ्या दृष्टीस गाढव पडतें तेव्हां-तेव्हां मला कोल्हटकरांची आठवण होते." ही कोटीवरील कोटी मला इतकी आवडली कीं मी ती ऐकून पोटभर हंसलों, व अखेरीस गडकऱ्यांस म्हणालों—" ही तुमची कोटी इतकी चांगली आहे कीं यापुढें मला गाढव दिसत जाईल तेव्हां तुमची आठवण होत जाईल."

आम्हां दोघांमधील बंधनच विनोद व अभिनव कल्पना हें असल्यामुळें अशा प्रकारच्या एकमेकांवर लढविलेल्या कोट्या व कल्पनांनीं आम्हांस मुळींच राग येत नसे.

मीं 'जन्मरहस्य' नाटक 'बलवंत मंडळी'स दिल्याचें वर्तमान कोल्हटकरां-कडून गुर्जरांस कळून त्यांचें मला त्यासंबंधानें एक भयंकर पत्र आलें. त्यांत त्यांनीं मजवर विश्वासघाताचा आरोप केलेला होता. तें मीं गडकरी, बोडस वगैरे मंडळींस दाखवितांच त्यांस गुर्जरांबद्दल अत्यंत त्वेष आला. गडकऱ्यांस तर इतका संताप आला कीं त्यांना त्यामुळें एक-दोन रात्रीं अलोचन जाग्रणें घडलीं. गुर्जरांच्या भयंकर पत्रास मीं उत्तर न पाठवितां केवळ मनानेंच आपला त्याजबद्दलचा तिरस्कार व्यक्त केला. त्यांचें इतःपर मला पत्र येईल असें मला वाटत नव्हतें, पण 'सहचारिणी' नाटक बहुतेक छापिलें जाऊन मी याची प्रस्तावना लिहिण्यास घेणार तोंच त्यांचें एक पत्र आलें. त्यांत त्यांनीं त्यांच्या नांवाचा प्रस्तावनेंत उल्लेख न करण्याबद्दल मला लिहिलें होतें. त्यास अनुसरून मीं त्यांचें नांव प्रस्तावनेंतून अजीबात वगळलें.

मी पुण्याहून मुंबईस निघण्याचे सुमारास गडकऱ्यांनीं मजवरील आपलें प्रेम शक्य तितक्या प्रकारांनीं व्यक्त केलें. एकदां ते म्हणाले– "माझ्या घरांतील सृष्टीशीं माझी आई व घराबाहेरील सृष्टीशीं तुम्ही इतकें संलग्न झालां आहांत कीं तुमच्यावांचून जगण्याची मला कल्पनाहि येत नाहीं." मी निघण्याच्या एक-दोन दिवस पूर्वी त्यांनीं मी, माझे बंधु, चुलते व डॉ. मोडक यांस जेवण्यास बोलाविलें. "तुम्हीं आजारी आहांत, अशा वेळीं आम्हीं जेवायला येणें प्रशस्त नाहीं. त्यानें तुम्हांसहि फार त्रास होईल. तुम्ही आजारांतून उठल्या-वर मी आपण होऊन तुमच्याकडे जेवावयास येईन."–इत्यादि अनेक हरकती घेतल्या. परंतु ते कांहीं केल्या ऐकेनात. "माझें दुखणें भयंकर नाहीं. मी आज तुमच्या पंक्तीला बसून स्वतः तुम्हांस आग्रह करीन."–इत्यादि वाक्यांनीं त्यांनीं माझ्या शंकांचें निवारण केलें. सरते शेवटीं मोठ्या मुष्किलीनें मीं त्यांचें म्हणणें कबूल केलें. त्या दिवशीं रात्रीं आम्हीं चौघेजण त्यांजबरोबर आनंदानें जेवलों. गेल्या एक-दोन वर्षांपासून ते मजपाशीं–

" आपण दोघे मिळून एक नाटक लिहूं. तुमच्या नांवाशीं माझें नांव संलग्न व्हावें अशी माझी फार इच्छा आहे."–असें वारंवार म्हणत असत. ती इच्छा त्यांनीं याहि खेपेस प्रगट केली. ही त्यांची इच्छा निराळ्याच अर्थानें पूर्ण होण्याचा ईश्वरी नेमानेम होता. असो. गडकऱ्यांमध्यें व मजमध्यें कधीं-कधीं विरोधाचे प्रसंग जरी उपस्थित होत असत तरी त्यांच्या सारखा स्नेही मला पुनः मिळणार नाहीं हेंच खरें.

गडकरी दुखण्यांतून लवकरच उठावे म्हणून मीं त्यांना डॉ. मोडकांचें औषध घेण्याचा पुष्कळ आग्रह केला व एक-दोनदां त्यांस त्यांजकडे माझ्या-बरोबर घेऊनहि गेलों. परंतु – "मला कोयनेल मुळींच सोसत नाहीं. तें पिच-कारीनें माझ्या अंगांत घातलें तरी मला अपाय करील." – असें म्हणून त्यांनीं त्यांचें औषध घेण्याचें नाकारिलें. त्यांनीं वैद्याचें औषध सुरू केलें होतें. त्यांचा ज्योतिषावरहि फार विश्वास असे. आपले प्रतिकूल ग्रह बदलून अनुकूल ग्रह केव्हां येतात हें ते पंचांगांत नेहमीं पाहत असत.

'सहचारिणी'च्या रंगी तालमीला हजर राहण्याचें मी टाळीत होतों. परंतु अखेरीस इतरांच्या आग्रहामुळें हजर राहावें लागलेंच. तालीम चांगली झाली. माझे चुलते व बंधु यांस ती फार आवडली. या नाटकाइतकें अव्वल-पासून अखेरपर्यंत मनोरंजक वाटणारें माझें दुसरें एकहि नाटक नाहीं असें माझ्या बंधूचें मत पडलें.

जूनच्या ११ व्या तारखेस किंवा त्या सुमारास मी पुण्याहून मुंबईस परत गेलों. गुर्जर मला बिऱ्हाडीं येऊन भेटले. परंतु मीं त्यांच्याशीं तिऱ्हाइताप्रमाणें पण शिष्टाचाराचें अतिक्रमण न करितां वागण्याचा निश्चय केला होता त्याप्रमाणें वागूं लागलों. त्यांनीं आपण होऊनच एखादी गोष्ट सांगितल्यास मी तिला हुंकार देण्यापलीकडे कांहीं करीनासा झालों. "मीं 'जन्मरहस्य' नाटक वाचलें असून तें मला 'सहचारिणी'पेक्षां चांगलें पण 'परिवर्तना'पेक्षां कमी प्रतीचें वाटलें." –असें त्यांच्या बोलण्यांत आलें. एकदां 'परिवर्तना'पेक्षां 'सहचारिणी'चें स्तोम माजविणाऱ्या पण बोडसांची गांठ पडतांच आपल्या मतांत परिवर्तन करणाऱ्या चंचल प्रकृतीच्या मनुष्याच्या मतास मी कितपतशी

किंमत देईन याचा विचार गुर्जरांच्या मनांत मुळींच न येतांना पाहून मला आश्चर्य वाटलें. 'बलवंत मंडळी'च्या बिऱ्हाडीं गेल्यावर मीं त्यांना बहुमानानें माझ्या बरोबरीनें गादीवर बसण्यास सांगितलें. पण ते नुसत्या संत्रजीवरच नटांच्या मागें बसून राहिले. यानंतर नटांपासून चाली घेण्यास व त्यांचीं स्थानें ठरविण्यास सुरवात झाली. त्या गोष्टीस दोन-तीन दिवस लागले. नंतर पदें करण्यास सुरवात केली. मी मुंबईहून निघेपर्यंत सत्तावीस पदें झालीं. आगगाडीच्या प्रवासांत दहा पदें तयार करून पाठवून दिलीं. 'जन्मरहस्य' नाटकांत सदाशिव कांतेचें, दीनानाथ रघुनाथचें, भडकमकर उद्धवरायाचें, कोल्हापुरे मालतीचें, कोल्हटकर दशरथाचें काम करणार असल्यामुळें नाटक उत्तम वठण्याबद्दल मला मुळींच शंका नव्हती; व यामुळेंच मीं नाटकांतील पदें मोठ्या हुरुपीनें व तांतडीनें तयार करून दिलीं होतीं.

नाटकाचा पहिला प्रयोग जुलई महिन्याच्या १५ व्या तारखेच्या सुमारास व्हावयाचें ठरलें होतें, व त्यापूर्वी पांच-सात दिवस मीं रंगीत तालमीकरितां मुंबईस जाण्याचें कबूल केलें असून माझ्या प्रवासाचा खर्च देण्याचें मंडळीनें कबूल केलें होतें. मंडळीनें नाटकाची मोनॉपली घ्यावयाची कीं नुसता हक्क घ्यावयाचा हें ठरविण्यासाठीं मीं मंडळीस पहिल्या प्रयोगानंतर एक महिन्याची अवधि दिली होती. तथापि त्या अवधीनंतर मंडळी मोनॉपलीच घेणार याबद्दल माझी खात्री होती.

मीं परत खामगांवास आल्यावर मंडळीकडे एक-दोन हप्त्यांनीं नाटकांतील उरलेलीं पदें पाठवून दिलीं. तीं पावल्याचीं पत्रें मंडळीकडून आलीं. परंतु त्यानंतर मंडळीकडून एकहि पत्र येईना. नाटक आगाऱ्यांकडून छापण्यास सुरवात होऊन तें संपतहि आलें. तरी मंडळी स्तब्धच! जुलई महिना गेला, ऑगस्ट महिना संपला, 'जन्मरहस्य' नाटक लवकर रंगभूमीवर येण्याबद्दल 'संजय' पत्रांतून जाहिराती येऊं लागल्या. अखेरीस पहिला प्रयोग ७–९–१८ रोजीं लागल्याची जाहिरातसुद्धां फडकली. तरी मंडळीच्या पत्राचा पत्ता नाहीं. प्रयोगाच्या आधल्या दिवशीं मंडळीच्या चिटणीसांचें पत्र आलें, तें वाचून मी थक्कच झालों! भडकमकर व सदाशिव यांचा सदाशिवला हिस्सा मिळण्याबद्दल आग्रह असून तो इतर भागीदारांना मान्य

नसल्यामुळें भागीदारांत दुफळी झाली आहे, पूर्वोक्त दोन नटांनीं कोणत्याहि नाटकांत कामें करण्याचें सोडून दिलें आहे, त्यांचीं 'जन्मरहस्यां'-तील कामें मंडळीस नवीनच मिळालेले जोशी व दीनानाथ हे करणार असून दीनानाथाचें काम कोल्हापुरे व कोल्हापुऱ्यांचें काम किरकोळ इसमांपैकीं शंकर नांवाचा मुलगा करणार आहे असा त्यांत मजकूर होता! मीं मुद्दाम सदाशिवाला साध्या व दीनानाथला रागदारीच्या चाली घातल्या होत्या. पण आतां दीनानाथकडे त्याच्या नापसंतीच्या साध्या चाली येणार, व कोल्हापुऱ्यांकडे त्यांना न झेंपण्यासारख्या रागदारीच्या चाली जावयाच्या, हें पाहून माझा अतिशय हिरमोड झाला. ही अदलाबदल मला वेळींच कळली असती तर मीं मुंबईस जाऊन चाली ठाक-ठीक बसविण्याची तजवीज तरी केली असती. पण मी खेळच बंद करीन या भीतीनें मंडळीनें मला तिचा मागमूसहि लागूं दिला नाहीं. यामुळें मंडळीस अपरिचित अशा अनेक चाली मला बसवितां आल्या नाहींत. चिटणिसांच्या पत्रांत मला पहिल्या प्रयोगाला पाचारणहि केलें नव्हतें. सुदैवानें मला याच सुमारास ठाणें येथील 'मराठी ग्रंथसंग्रहालया'च्या वार्षिक सभेकरितां मुंबईस जावयाचें होतें. तेव्हां ती संधि साधून प्रयोगासंबंधानें ज्या कांहीं उणिवी दिसून येतील त्यांतील शक्य तितक्या नाहींशा करणाचा प्रयत्न मीं केला. मी मुंबईस प्रयोगाच्याच दिवशीं जाऊन पोहोंचलों. त्यानंतर लवकरच कोल्हटकर भेटले. त्यांस प्रमुख गाणारीं पात्रें माझ्या बिऱ्हाडीं पाठवून देण्यास सांगितलें. तीं आल्यानंतर त्यांनीं बसविलेल्या चाली जितक्या रेखीव करवतील तितक्या केल्या. ज्या त्यांना मुळींच माहीत नव्हत्या त्या इतक्या अल्प अवकाशांत बसणें शक्य नव्हतें. रात्रीं प्रयोगास गेलों. मंडळींतील कांहीं प्रमुख नट कामें करीत नाहींत असा चोहोंकडे बोभाटा झाल्यामुळें मंडळीच्या कोणत्याहि नाटकास उत्पन्न होत नव्हतें. 'जन्मरहस्या'चा पहिला प्रयोग असतांहि त्यास विशेष गर्दी किंवा मिळकत झाली नाहीं. नाटकाच्या गद्यांत.कापाकापी करितांना मंडळीनें ढोबळ चुका केलेल्या दिसल्या. ठाण्याहून परत आल्यावर मीं नाटकांतील कोणते भाग गाळावयाचे व कोणते ठेवावयाचे हें ठरविलें. नटांस अवगत नसलेल्या

चाली दिल्या, अवगत असलेल्या चाली गोड कशा कराव्या हें सांगितलें, व समग्र नाटकाची एक तालीम घेतली. इतक्यांत मी ज्या मुदतीच्या सवडीनें मुंबईस आलों होतों ती मुदत संपली व मला परत खामगांवास यावें लागलें. येतांना 'जन्मरहस्या'च्या प्रत्येक प्रयोगाबद्दल माहिती ताबडतोब कळविण्याबद्दल व महिना होतांच मोनॉपली घेणार कीं नुसता हक्कच, याचा निर्णय करून मला कळविण्याबद्दल मीं कंपनीच्या मालकांस बजाविलें. परंतु पहिल्या एक-दोन प्रयोगांच्याच हकीकती काय त्या मला कळविण्यांत आल्या आणि पुढें पुन्हां पूर्ववत् सामसुम झालें. पहिल्या प्रयोगानंतरचा महिना गेला. पुढेंहि दहा-पंधरा दिवस गेले, परंतु मंडळीच्या मौनाचा भंग होण्याचें चिन्ह दिसेना. अखेरीस रागावून मी त्यांना एक व त्यांचे पुरस्कर्ते तात्यासाहेब परांजपे यांस एक अशीं दोन पत्रें पाठविलीं. त्यांचाहि पालथ्या घागरीवरील पाण्याइतकाच उपयोग झाला. मजकडे एकहि लेख गुंतवावयाचा नाहीं असा त्यांचा बेत आहे कीं काय अशी मला शंका आली. कांहीं दिवस वाट पाहून मीं पुन्हां दोघांस पत्रें पाठविलीं. या खेपेस मात्र त्यांचीं उत्तरें आलीं. त्यांत त्यांनीं प्रयोगाचा नुसता हक्क घेतल्याबद्दल दर्शविलें होतें, व मंडळीच्या सवडीप्रमाणें १५०० रुपयांची फेड करण्याचें अभिवचन दिलें होतें. त्या रकमेपैकीं २०० रु. आजपर्यंत मंडळीकडून आले आहेत. अजून मंडळीची निकृष्ट स्थितिच असल्यामुळें बाकीची रक्कम येण्याची वानवाच आहे.

प्रयोगाबद्दल लोकमत जरी अनुकूल नसलें तरी नाटकाबद्दल तें बरेंच अनुकूल आहे. माझे रसिक स्नेही वसंतराव नाईक व माझे भावी प्रकाशक पडवळ यांनीं पहिल्या प्रयोगानंतर लवकरच माझें नाटकाबद्दल अभिनंदन केलें. त्यानंतर 'इंदुप्रकाशां'त अनुकूल अभिप्राय यावयास लागले व त्यावर 'इन्डियन् सोशल रिफॉर्मर' या पत्रांत त्या नाटकाच्या स्तुतीनें ओतप्रोत भरलेलें एक पत्रहि आलें. सुमंत कवि, बेहरे यांचें मत हें नाटक माझ्या सर्व नाटकांत चांगलें साधलें आहे असें आहे, व इंग्लंडहून नुकतेंच मला प्रोफेसर खाब्यांचें पत्र आलें त्यांत त्यांनीं त्या नाटकास great and marvellous हीं विशेषणें लाविलीं आहेत. अनंत वामन बर्व्यांसहि हें नाटक फार आवडलें

असून त्याचें सुखपर्यवसायी नाटकांत रूपांतर करण्याची त्यांनीं मजपासून परवानगी घेतली आहे.

गेल्या दोन-तीन वर्षांपासून वकिलीच्या धंद्यानें मला होणाऱ्या उत्पन्नास ओहोटी लागली होती. यास कारण वकिलांच्या संख्येमध्यें पडलेली बेसुमार भर व तिजमुळें उत्पन्न झालेली चढाओढ हें होय. मी तेव्हांपासून खामगांवास आल्यापासून कोर्टाचें काम अत्यंत काळजीनें करीत असें. आजपर्यंत एकच दावा काय तो माझ्या गैरहजेरींत काढून टाकण्यांत आला, व तोहि मी दुसऱ्या कोर्टांत काम करीत असतां. तो दावा सुदैवानें पुन्हां फैलावर घेण्यांत आला. असें झालें नसतें तर ती गोष्ट आजन्म माझ्या मनास बोंचीत राहिली असती. मी आजाराशिवाय कधींहि गैरहजर राहत नसें. घरीं मुंजी-लग्नासारखें कार्य असलें तरी मी सर्व विधि आटोपून बरोबर ११ वाजतां कोर्टांत जाण्याची खबरदारी घेत असें. माझ्या तोंडास अर्धांगवायूचा विकार झाला तेव्हांहि माझी कोर्टांत गैरहजिरी लागली नाहीं. दोन-तीन दिवाणी कोर्टांशिवाय इतर कोर्टांत कामें घेण्याचा मोह मी नेहमीं दूर सारीं. फौजदारी कोर्टांत किंवा अकोला येथील, अपील कोर्टांत जाण्याकरितां मला पक्षकारानें रोज शंभर रुपयेप्रमाणें जरी देऊं केले तरी त्यास माझें एकच नकारात्मक उत्तर असे. वकिलीचा धंदा शक्य तितक्या प्रामाणिकपणानें चालविण्याचा मीं आजपर्यंत प्रयत्न केला आहे. मीं आपल्या एकाहि पक्षकारास खोटा जबाब देण्यास शिकविलें नाहीं; व एकाहि साक्षिदारास खोटी साक्ष देण्यास पढविलें नाहीं. पुरावा चालू असतां आपला पक्ष खोटा असल्याचें निदर्शनास येऊनहि अखेरपर्यंत काम चालवावें लागे, यांत अंतर्भूत होत असलेल्या खोटेपणापेक्षां अधिक खोटेपणा माझ्या हातून कधींहि घडल्याचें स्मरत नाहीं. वकिलीचे दर कमी करूनहि मी आपल्या धंद्यास कधीं कमीपणा आणिला नाहीं. १९०६ किंवा १९०७ सालीं सर्व वकिलांनीं मिळून पांच रुपये शेंकड्यापेक्षां कमी वकिली घ्यावयाची नाहीं असा नियम केला. तो सर्वांत अधिक काल मींच एकट्यानें पाळिला असा माझा साधार ग्रह आहे. इतर वकिलांनीं तो नियम लवकर म्हणा उशिरानें म्हणा धाब्यावर बसविल्यामुळें त्यांजकडे बरेंच काम राहिलें.

मी मात्र इभ्रतीच्या खोट्या समजुतीला बळी पडल्यामुळें माझे अनेक मातब्बर पक्षकार गमावून बसलों. वकिलांनीं केलेल्या या नियमभंगाचा परिणाम व्हावयाचा तोच झाला. वकीलकीचे दर चोहींकडेच उतरून बसले. अखेरीस १९१६–१७ सालीं मलाहि आपला दर तीन रुपये शेंकड्यावर आणावा लागला. मात्र ज्या दाव्यांत विरुद्ध पक्षाकडून तक्रार घेण्यांत येई त्यांत पूर्वीचाच दर कायम ठेविला. दर कमी केल्याबरोबर मीं ती गोष्ट माझ्या सर्व पक्षकारांस कळविली. याप्रमाणें दरांत बदल केल्याबरोबर माझे पूर्वीचे निघून गेलेले पक्षकार परत आले नाहींत ते नाहींतच, पण मजकडे अवशिष्ट राहिलेल्या अशिलांकडून मला होणारी किफायत मात्र कमी होऊं लागली. अलिकडे वकील-विशेषेंकरून नवे वकील-इतरांचे पक्षकार आपणाकडे आकर्षून घेण्याकरितां करूं नयेत त्या युक्त्या करीत. कांहींकांचे कारकून अशिलांची टेहळणी करावयास व त्यांस जाळ्यांत पकडण्यास स्टेशनावर जात; कांहींकांचे कारकून रस्त्यानें जाणाऱ्या पक्षकारांस खुणावून आपल्या मालकाच्या घरीं बोलावीत. कांहीं वकील मध्यस्थांस दलाली देत, व कांहीं वकील कोर्टांत दाखल झालेल्या दाव्यांतील प्रतिवादींचीं नांवें उतरून घेऊन त्यांस मधल्या मध्यस्थांकडून स्वतःस काम देण्याबद्दल पत्रें लिहवीत. कांहीं वकील काम मिळण्यासाठीं पक्षकारांच्या घरीं खेपा घालीत, व कांहींजण त्यांच्या घरीं फिर्यादी लिहिण्याकरितां जात. अनेक वकील काम मिळण्याकरितां स्वतःची स्तुति व इतरांची निंदा करीत. अशा चढाओढींत यांपैकीं एकहि गोष्ट न करण्याचा निर्धार केलेल्या माझ्या सारख्याचा निभाव कसा लागावा ? मीं साऱ्या जन्मांत एकाहि इसमापाशीं मला काम देण्याबद्दल शब्द खर्च केला नाहीं; व एकाहि पक्षकारापाशीं दुसऱ्या वकिलांची निंदा केली नाहीं. माझा कारकूनहि असावा तितका मनमिळाऊ नव्हता. त्यास मी पगार देत असून लिखाई मुळींच देत नसल्यामुळें नवीन काम मिळविण्याकडे किंवा जुने पक्षकार कायम ठेवण्याकडे त्याचें विशेष लक्ष्य नसे. त्याच्या बेमुर्वतपणावर नाराज होऊन अनेक पक्षकार मला सोडून गेले. तरी ज्यांचा मजवर पराकाष्ठेचा विश्वास होता असे अनेक पक्षकार अद्यापि मला चिकटून राहिले होते. अशा संधीस युरोपांतील महासंग्रामामुळें व पिकें बुडाल्यामुळें

महर्गता अतोनात वाढली; व अनेक पक्षकारांस कोर्टखर्च झेंपेनासा होऊन नवीन फिर्यादी येणें बंद झालें. या सुमारास जळगांवास लवकरच एक मुन-सफ कोर्ट स्थापन होणार अशी बातमी येऊन ठेपली; व जे पक्षकार फिर्यादी आणावयाच्या तयारींत होते त्यांनीं ती गोष्ट कांहीं महिने लांबणीवर टाकिली. या सर्व कारणसमुच्चयाचा परिणाम असा झाला कीं माझें उत्पन्न अगदीं कमी झालें. तरी जळगांवासारख्या कुग्रामास जाण्याला माझें मन मुळींच घेईना. परंतु खामगांवच्या ज्या एका जुन्या वकीलाचा बेत जळगांवास जाण्याचा नक्की ठरला होता त्यानें तो याच संधीस फिरविल्यामुळें व मी जळगांवास गेल्यास मला चांगलीच किफायत होईल अशी खात्री वाटूं लागल्यामुळें माझ्या मनांत तेथें जाण्याचे विचार डोकावूं लागले. सन १९१८ च्या सप्टेंबरच्या २७ व्या तारखेपर्यंत माझा कोणताच विचार नक्की ठरला नव्हता. पण त्या तारखेस त्या महिन्याचें उत्पन्न काढून पाहातां तीसच रुपये दिसून आलें, तेव्हां मात्र जळगांवास जाण्याचा बेत मुक्रर झाला. व त्यानंतर २–३ दिवसांतच खामगांव येथील सर्व कामाची नीट व्यवस्था लावून व वाचनालय, हायस्कूल कमिटी, स्कूल बोर्ड, सद्विद्यार्थिसंघ, कर देणारांचा संघ इत्यादि ज्या संस्थांशीं माझा अध्यक्ष, उपाध्यक्ष व सभासद या नात्यानें संबंध होता त्या सर्व संस्थांकडे राजीनामे पाठवून मी सप्टेंबर महिन्याच्या अखेरीस जळगांवास रवाना झालों.

गेल्या वर्षांत दोन शोचनीय गोष्टी घडून आल्या, त्यांचा येथें उल्लेख करणें जरूर आहे. त्यांपैकीं पहिली गोष्ट म्हणजे माझ्या चुलत्यांचा मृत्यु. ते १९१८ च्या जुलई महिन्यांत मुंबईहून सागरकडे जातांना वाटेंत खामगांव येथें ४–५ दिवसांकरितां उतरले होते; तेथें एक दिवस अजीर्णाचें निमित्त होऊन ते आजारी पडले व दुसऱ्याच दिवशीं म्हणजे ता. ५–७–१८ रोजीं त्यांचा अंत झाला. त्यांचा अंत खामगांव येथें मजपाशीं असतांनाच होत आहे याबद्दल त्यांनीं मरणापूर्वी मजपाशीं समाधान व्यक्त केलें होतें. त्यांनीं अंतकाळच्या वेदना एखाद्या तत्त्वज्ञाप्रमाणें अत्यंत धैर्यानें सहन केल्या. त्यांच्या निधनाबद्दल नामदार शास्त्री, विष्णु मोरेश्वर महाजनि, मुधोळकर, जबलपूरचे शेट जीवनदास व वल्लभदास, भानू, कर्वे वगैरे अनेक बड्या

गृहस्थांकडून मजकडे तारा व पत्रें आलीं, व त्यांस मीं उत्तरेंहि पाठविलीं. माझ्या चुलत्यांनीं आपल्या मृत्युपत्रांत मला व माझ्या धाकट्या बंधूंस व्यवस्थापक नेमिलें असून मृत्युपत्रांतील बहुतेक कलमांची अंमलबजावणी आम्हांकडून झालीहि आहे.

दुसरी शोचनीय गोष्ट म्हणजे गडकऱ्यांचा मृत्यु. गेल्या म्हणजे १९१८ सालच्या नाताळांत मी त्यांना भेटण्याकरितां मुद्दाम मुंबईहून पुण्यास गेलों होतों. त्यावेळीं त्यांची अवस्था बरीच कठिण झालेली दिसली. मला पाहातांच त्यांना हुंदका आला. १९१७ च्या नाताळांत त्यांनीं माझ्याशीं जें वर्तन केलें होतें तेंच त्यांच्या आजाराचें कारण असल्याबद्दल त्यांनीं आपली समजूत करून घेतली होती, व ती आपल्या मातुःश्रीपाशीं व्यक्तहि करून दाखविली होती. मला पाहातांच ती समजूत उचल खाऊन गडकरी माझ्याशीं कठोरपणानें वागतील अशी मला धास्ती होती. त्यांनीं आजारांत अनेकांशीं तुसडेपणाचें वर्तन केल्याबद्दलच्या माझ्या कानांवर गोष्टी आल्या होत्या. पण माझी धास्ती निराधार होती. मी त्यांच्या जवळ जाऊन बसतांच ते आपल्या कृश शरीराकडे बोट करून स्फुंदत-स्फुंदत म्हणाले–"माझी ही अशी दुर्धर स्थिति झाली आहे. मी आतां या जगांत थोड्याच दिवसांचा सोबती आहें." माझ्या पोटांतून दुःखाचे कड येत होते. पण ते दाबून मी म्हणालों–"तुम्ही अजून सुधाराल. धीर सोडण्याचें मुळींच कारण नाहीं. तुमचे बंधु तुम्हांस सावनेरला नेण्यास आले आहेत. तेथें कोरड्या हवेंत कांहीं दिवस काढलेत म्हणजे तुम्हांला खात्रीनें आराम पडेल." यानंतर त्यांनीं आम्हांला चहा घेण्याबद्दल अतोनात आग्रह केला. त्यास मान देऊन आम्हांस अळेंबळें एक-एक पेला घ्यावा लागला. नंतर 'भावबंधनां'तील उरलेलीं पदें करण्याबद्दल त्यांनीं मला विनंति केली व मीं ती ताबडतोब मान्य केली. पदें 'मतिविकारां'तील पदांच्या धर्तीवर म्हणजे कल्पनामय असावींत; 'जन्मरहस्यां'तील पदांच्या मासल्याचीं म्हणजे केवळ रसात्मक नसावींत, अशी त्यांनीं आपली विशेष इच्छा दर्शविली. यानंतर त्यांना एकदम भ्रमाचा झटका आला. माझ्याबरोबर राघोपंत पिंपळखरे त्यांस भेटण्याकरितां आले होते.

त्यांच्या काळ्या कोटावरून ते डॉक्टर असून आपणांस शौचाची पिचकारी देण्यास आले आहेत अशी त्यांस भ्रांति उत्पन्न झाली व ते डोळे गरगर फिरवून हातांस चमत्कारिक आळोखे-पिळोखे द्यावयास लागले. त्यांचा पिचकारीबद्दल अत्यंत प्रतिकूल ग्रह झाला असून हिनें आपणांस मरण येईल अशी त्यांना धास्ती वाटत होती. "हे मला मारायला आले आहेत" —असा त्यांनीं घोष चालविला. त्यांच्या शुश्रूषेंत असलेल्या पांडू नांवाच्या मुलानें ते डॉक्टर नसल्याबद्दल त्यांची खात्री केल्यावर ते मजकडे टक लावून पाहूं लागले, व "हे कोण आहेत ?" असा त्यांनीं त्यास सवाल केला. त्यानें मी कोण आहें तें सांगतांच ते म्हणाले—"नाहीं. हे मला मारणार नाहींत. यांनीं मला लिहावयाला शिकविलें. मला नाहींना हो मारणार ?" भ्रमांतसुद्धां मजबद्दल प्रेम व्यक्त करणारे ते उद्गार ऐकून मला भडभडून आलें. कांहीं वेळानें त्यांचा भ्रमाचा झटका उतरून ते बराच वेळ स्वस्थ पडले. आम्हीहि विषण्ण अंतःकरणांनीं त्यांचा निरोप घेऊन निघालों. तो हृदयद्रावक प्रसंग आमरण माझ्या स्मरणांत ताजा राहील अशी खात्री आहे.

मी व माझे बंधु ज्या दिवशीं मुंबईहून निघणार होतों त्याच दिवशीं गडकरी आपल्या बंधूसह पुण्याहून निघणार होते. आमचें निघणें एक दिवसानें लांबलें, तसें त्यांचेंहि कर्मधर्मसंयोगानें एकच दिवसानें लांबलें. आम्ही बोरीबंदरावर आपल्या डब्यांत जाऊन बसलों न बसलों तोंच आमच्या गाडींत गडकरी असल्याचें कळलें. आम्ही ताबडतोब त्यांस जाऊन भेटलों. या खेपेस त्यांच्या तोंडावरील सूज कमी झालेली दिसली व त्यांजवर तजेलाहि बराच दिसला. देव करील तर हे अजूनहि बरे होतील अशी आम्हांस आशा उत्पन्न झाली. आम्हीं त्यांची त्या दिवशीं गाडींत दोन-तीनदां भेट घेतली. मनमाडला त्यांच्या डब्याजवळ गेलों असतां अंधार पडलेला दिसला. गडकऱ्यांनीं व त्यांच्या बंधूंनीं मला स्टेशनमास्तरां-कडून दिव्याची व्यवस्था करण्यास सांगितलें व त्याप्रमाणें मीं ती केली. हीच मजकडून त्यांची घडलेली अखेरची सेवा होय. यानंतर त्यांची प्रकृति सुधारल्याबद्दल त्यांच्या बंधूकडून लिहून येईल अशी मला बरेच

दिवस आशा होती, पण ती अखेरीस निराधार ठरली. त्यांचा अंत ता. २३–१–१९ रोजीं झाल्याची दुःखद वार्ता त्यांच्या बंधूकडून त्यानंतर लवकरच मला पत्रानें कळली. मरणाच्या दोनच तास पूर्वी त्यांनीं 'भावबंधन' नाटकांतील शेवटचें दीड पान लिहिलें होतें. वीर जसा लढत-लढत धारातीर्थी पतन पावतो, त्याप्रमाणें या पटाईत लेखकानें लिहितां-लिहितां देह ठेविला. त्यांच्या नूतन नाटकरूप अर्भकाचा जन्म व त्यांचा मृत्यु हीं बरोबरच झालीं !

पुणें येथें त्यांच्या निधनानिमित्त दुःखप्रदर्शनार्थ जी सभा भरली तिचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याबद्दल मला विनंति करण्यांत आली होती. परंतु मी त्यावेळीं इसबानें जवळजवळ पंगूच झालों असल्यामुळें मला ती मान्य करितां आली नाहीं. 'नवयुगा'चे व 'उद्याना'चे संपादक गणेश विठ्ठल कुळकर्णी यांनीं गडकऱ्यांच्या निधनापासून महाराष्ट्र वाङ्मयाच्या झालेल्या हानिसंबंधानें अनेकांकडून लेख मागविले त्यांत माझाहि लेख मागविला होता. परंतु माझा गडकऱ्यांचा जो जिव्हाळ्याचा संबंध होता त्यामुळें त्यांच्या वाङ्मयसेवेसंबंधानें निर्विकार मनानें लिहिणें शक्य नाहीं म्हणून मीं आपली असमर्थता व्यक्त केली. या लेखमालेंत पहिला लेख गुर्जरांचा आहे. त्या लेखांत केळकर, खाडिलकर यांसारख्या "सुप्रसिद्ध विद्वान नाटककारां"चा उपहास करण्याचा जो प्रयत्न लेखकानें केला आहे तो सिद्धीस न जातां उलट त्यानें लेखकाचा व गडकऱ्यांचाहि उपहास होण्याचा संभव आहे. त्यानंतर मनोरंजनाच्या फेब्रुवारीच्या अंकांत गुर्जरांनीं लिहिलेलें गडकऱ्यांचें अल्प चरित्र आलें आहे; त्यांत लेखकाच्या लेखणीचा तीव्रपणा बराच कमी झालेला दिसतो. पण त्याचें श्रेय लेखकाच्या अंतःकरणापेक्षां संपादकाच्या मद्विषयक आदरास देणेंच योग्य होईल.

जळगांवास आल्यामुळें माझा आर्थिक दृष्टीनें फायदा होईल, अशी मला जी आशा होती ती फारशी सफल झाली नाहीं. येथील वकिलांनीं खामगांवकर वकिलांचें अनुकरण करावयास सुरवात केली आहे. शिवाय येथील दावे अल्प किंमतीचे असल्यामुळें थोडें उत्पन्न पदरांत पडण्यास फार काम करावें लागतें. खामगांव व जळगांव या दोन ठिकाणीं बिऱ्हाडें ठेवावीं लागत असल्यामुळें खर्च पूर्वीच्या दिडीनें होऊन

उत्पन्नाचा व खर्चाचा मेळ घालतां घालतां नाकीं नव येतात. या गांवांत करमणुकीच्या किंवा इतरहि सोयी फारशा नसल्यामुळें व सुशिक्षित समाजहि बेताचाच असल्यामुळें येथें राहणें कधीं कधीं कंटाळवाणें होण्याचा संभव आहे. नांदुरा स्टेशनावर मेल थांबत नसल्यामुळें आगगाडीच्या प्रवासाची फारशी सोय नाहीं. नांदुरा व जळगांव यांमधील पूर्णा नदी पावसाळ्यांत ओलांडणें फारच दुर्घट असल्यामुळें त्या दिवसांत येथून हलणें जवळ जवळ अशक्यच आहे. याप्रमाणें येथें अनेक गैरसोयी आहेत, तशा कांहीं सोयीहि आहेत. येथील हवा-पाणी फारच उत्तम आहे. पाणी इतकें पाचक आहे कीं मी येथें आल्यापासून पांच महिन्यांत मला अजीर्ण झालें नाहीं. येथें एकच कोर्ट असल्यामुळें अनेक कोर्टांत धांवपळ करावी लागत नाहीं, व मन स्वस्थ रहातें. येथें सारा दिवस कोर्टाच्याच कामांत गुंतून रहावें लागत असल्यामुळें लेखनवाचनास फारशी फुरसद सांपडत नाहीं, व त्यामुळें डोक्यास विश्रांति मिळते. गेल्या दोनतीन वर्षांत मजकडून इतकें लेखन झालें कीं यापुढें कांहीं वर्षें मला विश्रांतीची फार जरूर आहे. माझ्या येथील परिस्थितीकडे लक्ष देऊन मासिकांचे संपादकहि मला लेखांच्या बाबतींत फारसा आग्रह करीतनासे झाले आहेत. अलीकडे माझे अनेक स्नेही मृत्यूनें किंवा गैरसमजुतीमुळें दुरावले असून माझ्या हल्लींच्या मनःस्थितींत मला राहावयास जसें ठिकाण पाहिजे होतें तसेंच मिळालें आहे. गडकरी मृत्युमुखीं पडले. मी ६००० रुपयांच्या मोबदल्यांत 'गंधर्व मंडळी'च्या गळ्यांत दोन टाकाऊ नाटकें अडकविलीं असा बोडसांचा व बालगंधर्वांचा समज झालेला असल्यामुळें आमचें आतां विशेष सख्य राहिलें नाहीं. टेंबे, रामभाऊ कुंदगोळकर, यशवंतराव टिपनीस इत्यादि नाटक मंडळ्यांच्या मालकांकडे माझ्या बाक्या थकलेल्या असल्यामुळें आमचीं मनें परस्परांविषयीं शुद्ध नाहींत. त्या बाक्या त्यांनीं ताबडतोब पाठविल्यास मला खामगांव सोडावें लागणार नाहीं अशा अर्थाचीं पत्रें मीं गेल्या सप्टेंबर महिन्यांत या सर्व मंडळीकडे पाठविलीं असतां त्यांजकडून एक पैहि आली नाहीं. मुजुमदारांचे व माझे संबंध जरी बऱ्यांपैकीं आहेत तरी ते मागील गोष्टींच्या आठवणीनें थोडे तरी दूषित होणें अपरिहार्य आहे. केशवराव भोंसल्यांस मीं एक नाटक

लिहून देण्याचें कबूल केलें असून तें वचन अनेक कारणांनीं मजकडून पार न पडल्यामुळें त्यांचा मजवर रोष झाला आहे. कारखानिसांनीं 'वधुपरीक्षे'-च्या प्रयोगाच्या परवानगीबद्दल मला फक्त १०३/४/० रुपये दिल्यामुळें माझें मन त्यांजविषयीं शुद्ध नाहीं, व तें नाटक मीं त्यांस बुद्धिपुरःसर उशिरानें दिलें असा संशय अजूनहि त्यांच्या मनांत शिल्लक असल्यामुळें त्यांचेंहि मन मजविषयीं साफ नाहीं. काशिनाथ रघुनाथ मित्रांचा व माझा स्नेह-संबंध बिघडण्याचें कारण मी वर दिलें आहे. अशा मनःस्थितींत या सर्वांच्या संपर्कापासून दूरगांवीं राहाणेंच त्यांच्या व माझ्या स्वस्थतेच्या दृष्टीनें श्रेयस्कर आहे.

वरील मजकुरावरून माझें मन जगास कंटाळलेलें आहे किंवा असंतुष्ट आहे असें समजण्याचें मुळींच कारण नाहीं. माझ्या योग्यतेपेक्षां किती तरी पटीनें समाधानकारक अशी स्थिति मला प्राप्त झालेली आहे. माझी शारीरिक किंवा मानसिक संपत्ति कधींही चांगल्यापैकीं नव्हती. लहानपणीं माझें शरीर अत्यंत दुर्बल असे. पुढें डेक्कन कॉलेजांत गेल्यावर मी नियमित व्यायाम करून कांहींसा सदृढ झालों. पण पुढें मुंबईस राहिल्यावर कोणताहि शारीरिक व्यायाम न घेतल्यामुळें माझ्या अंगांत वात शिरला; व पुढेंहि शरीराची तीच स्थिति कायम राहिली. तथापि अंग फुटण्याचा व इसबाचा विकार याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि व्याधीनें मला फार दिवस पीडा दिली नाहीं. जठराग्नि अलीकडे मंद होत चालला आहे. पोटदुखी व कपाळदुखी यांची मला वर्षांतून एखाद्या दुसऱ्या वेळींच बाधा होते. वाचनाचा नाद असल्यामुळें कंटाळा आल्याची तक्रार मी कधींहि करीत नाहीं. माझी मूळची मानसिक पुंजी पाहिली तर फारच अल्प. माझी आठवण कधींच धड नव्हती. यामुळें शाळेंतील घोकंपट्टीचे धडे तयार करितां करितां मारामार पडत असे. परंतु त्यामुळें माझा एक फायदाहि होतो. तो असा कीं वाचनांत आलेल्या पुस्तकांतील कल्पना पृथक्‌पणें माझ्या स्मरणांत न रहातां त्यांचा मिळून एक संसृष्टिरूप ग्रह मनावर होतो, व तो ग्रह मनाचा एक कायमचा घटक बनून जातो. यामुळें मला सुचणाऱ्या नव्या कल्पनेचा उगम जरी इतर ग्रंथकारांच्या कल्पनांत असला तरी ती कल्पना माझ्या स्वतःच्या

मानसिक घटनेस शोभेल असें एखादें नवें रूप घेऊन येते कीं तिचा उगम ओळखणें मलाहि कठीण जातें. एकदां पाठ झालेलें वाक्य मात्र बरींच वर्षें माझ्या स्मरणांत टिकाव धरून रहातें. माझ्या अंगीं सारासार शक्तीचा बराच अभाव असे. पुढें ती माझ्या अंगीं आली असल्यास त्याचें कारण सतत चिंतन हें होय. इतरांस अर्ध्या तासाच्या मननानें जें अनुमानसाध्य तें काढावयास मला सबंध दिवस खर्ची घालावा लागतो. व्यवहारज्ञानाचीहि माझी मुळची पुंजी अगदीं बेताची असे. परंतु मला वकिलीच्या धंद्यांत अनेक वृत्तींच्या, व्यवसायांच्या व स्वभावांच्या इसमांचा जो परिचय झाला त्यानें माझी ही उणीव बऱ्याच अंशांनीं नाहींशी केली. माझें अवलोकन सूक्ष्म आणि ढोबळ मानाचें आहे, व स्मरणशक्तिहि वर लिहिल्याप्रमाणें मर्यादित आहे. त्यामुळें कोणत्याहि गोष्टीचें बारकाईनें व सांगोपांग वर्णन करण्याची कला मला कधींहि साध्य होणार नाहीं असें वाटतें. कल्पनाशक्ति मजमध्यें बऱ्यापैकीं आहे. त्यांतल्या त्यांत सुंदर व भव्य वस्तूंचें ध्यान करण्यांत मनाला विशेष आनंद वाटतो. माझ्या इतकी सौंदर्याभिरुचि फारच थोड्या इसमांत दिसून येईल. वस्तूंमधील सादृश्य व विरोध यांचें ज्ञान मला फार त्वरित होतें. माझ्या भावना बऱ्याच दांडग्या आहेत. आनंद व शोक या दोहोंची तीव्रता मला फार भासते. हंसूं तर कधींकधीं इतकें अनावर होतें कीं तें अनेकदां परिस्थितीस न जुमानतां फुटून बाहेर पडतें. माझ्या मनाचा आशावादीपणाकडे नैसर्गिक कल आहे. प्रत्येक स्थितींतून सुखद भाग तेवढा निवडून काढावयाचा व दुःखद भागाकडे कानाडोळा करावयाचा हा माझ्या मनाचा स्वाभाविक धर्म आहे. माझ्या मनाची सुखाकडे विशेष प्रवृत्ति आहे, परंतु सुखाकरितां विश्वासघात कधींहि करावयाचा नाहीं हा मात्र पक्का निर्धार. नीतिमत्तेपेक्षां बुद्धिमत्तेबद्दल मला नेहमीं आदर वाटतो. बोलल्याप्रमाणें चालण्याविषयीं माझा विशेष कटाक्ष आहे. या संबंधानें एकदां एक मौजेची गोष्ट घडली ती येथें देण्यासारखी आहे. १८९५ सालीं मी एल्‌एल्‌. बी. च्या परीक्षेस दुसऱ्यानें बसलों. त्या सालीं माझी तयारी मुळींच नसून परीक्षेंत उतरण्याची आशाहि नव्हती. ज्या दिवशीं निकाल कळावयाचा त्याच्या आधल्या दिवशीं रात्रीं मी माझे स्नेही लक्ष्मण गणेश उर्फ काका महाजनी यांजकडे सपाटून जेवलों.

तो इतका कीं दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं न जेवतां संध्याकाळीं निकाल कळल्या-वर जेवावयाचें असा मीं बेत केला. दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं काका महाजनी निकाल ऐकण्याकरितां निघून गेले. कांहीं वेळानें ते परत येऊन त्यांनीं निकाल दोन दिवस लांबल्याचें वर्तमान सांगितलें. निकाल कळल्यावर जेवण्याचा मी निश्चय करून चुकलों असल्यामुळें मला निकाल कळेपर्यंत उपास काढावे लागले. एकंदरींत तीन दिवस उपास करावा लागला. या तीन दिवसांत पोटांत जरी क्षुधेचा भडका उडत असे तरी मी बाह्यात्कारीं इतक्या आनंदांत असें कीं माझ्या उपासांचा एकाहि स्नेह्याला संशय आला नाहीं. तिसऱ्या दिवशीं निकाल कळल्यानंतर मी काका महाजनींकडेच जेवलों. मात्र क्षुधाशमनाच्या आनंदांत नापास झाल्याचें दुःख पार नापत्ता होऊन गेलें !

माझी भाषा जरी रेखींव असते तरी तिच्यांत वैचित्र्य फार कमी असतें. याचेंहि कारण स्मरणशक्तीचा अभाव हेंच होय. उष्टया कल्पनांबद्दल मला पूर्वीपासून मनस्वी तिटकारा आहे. मी आजपर्यंत लिहिलेल्या लेखां-पैकीं एकहि भाषांतररूप किंवा रूपांतररूप नाहीं. माझी जिज्ञासा नेहमीं अत्यंत तीव्र असते. तिची तृप्ति झाल्याशिवाय मनाची शांतता होत नाहीं. मला कोणत्याहि गोष्टीचा ध्यास लागला कीं तिच्या शिवाय दुसरें कांहीं सुचेनासें होतें. माझ्या भोंवतीं चाललेल्या संभाषणाकडे माझें पूर्ण दुर्लक्ष्य असून सारें लक्ष्य चित्तांत घोळत असलेल्या दुसऱ्याच विषयाकडे असतें. ही माझी एकाग्रता पुष्कळदां दोन दोन चार चार महिनेहि टिकते. मला लेखनकलेंत यश आलें असल्यास त्याचीं कारणें कीर्तीची लालसा व चिकाटी हीं होत. परंतु माझ्या चिकाटीच्या मुळाशीं काम तडीस नेण्याचा निश्चय नसून फार दिवस मनास त्रास देत असलेल्या विषयांतून मुक्त होण्याची इच्छा ही असते. मला लिहिण्याचा मनस्वी कंटाळा. एकाद्या विषयानें मनास बरेच दिवस त्रास दिल्याशिवाय मी बहुधा त्यावर लिहिण्यास बसत नाहीं. कधींकधीं एकाद्या नाटकाचें संविधानक मनास रात्रंदिवस इतकें छळतें कीं तें बाहेर काढिल्या-शिवाय मनास हायसें वाटत नाहीं. माझी नियमितपणाबद्दल बरीच प्रसिद्धि आहे. परंतु या नियमितपणाचा उगम उतावळेपणांत आहे, हें ऐकून पुष्कळांस

आश्चर्य वाटेल. पत्रांचीं उत्तरें तुंबल्यास त्यांजकरितां सबंध एक दिवस मोडावा लागेल, या भीतीनें मी आलेल्या पत्रांचीं ताबडतोब उत्तरें पाठवितों. व नाताळांत किंवा उन्हाळ्याच्या सुट्टींत नाटक न लिहिल्यास त्याकरितां पुढें तीन चार महिने घालवावे लागतील. या भयानें मी तें लागोपाठ ५–७ दिवस बसून लिहून काढितों. नाटक जरी याप्रमाणें लवकर लिहून काढिलें तरी त्याची पूर्वतयारी मला कमी करावी लागते असें मात्र नाहीं. कारण त्याचें संविधानक व पात्रांचे स्वभाव माझ्या डोक्यांत एक एक दोन दोन वर्षे घोळत असतात. व नाटक लिहिण्यास सुरवात करण्यापूर्वी एक एक दोन दोन महिने माझें डोकें त्याच्या विचारांत सारखें भ्रमत राहातें. त्या विचारामुळें त्यास ज्या तिडका लागतात, त्या नाटक पूर्ण झाल्यावरच थांबतात. विनोदी किंवा इतर लघुलेखांचीं टिपणें मीं कधींकधीं केलीं आहेत. पण नाटक लिहिण्याच्या आधल्या दिवशीं मी त्यांतील अंकांची व प्रवेशांची जी आंखणी करितों तिच्याशिवाय त्याचें दुसरें कोणतेंहि टिपण करीत नसतों. नाटकांतील कोट्यांचें टांचण मी करीत असलों पाहिजे असा गडकऱ्यांना संशय असून तो त्यांनीं मजपाशीं व्यक्तहि केला होता. परंतु तो अगदीं निराधार आहे याबद्दल मी नाटक लिहिते-वेळीं मजजवळ असलेला कोणीहि इसम सांगूं शकेल. माझ्या नाटकांतील कोट्या प्रवेशाच्या ओघांत स्वाभाविकपणें येतात हाहि त्या गोष्टीचा एक अंतर्गत पुरावाच आहे.

माझ्या स्वभावांतील इतरहि कांहीं विशेष येथें नमूद करणें वावगें होणार नाहीं. मी अत्यंत शांतताप्रिय आहें. यामुळें इतरांशीं वांकडें होणें मला कधींच आवडत नाहीं. तथापि मनःस्वास्थ्याकरितां स्वाभिमान दवडणें मजकडून कधींहि होणार नाहीं. आगगाडीच्या डब्यांत बसण्या-संबंधानें माझे सोजर किंवा किरिस्तांव लोकांशीं व इतरांशींहि अनेकदां तंटे झाले आहेत. एकदां मी दुसऱ्या वर्गाच्या डब्यांत चढत असतां आंत दोन सोजर बसले होते त्यांपैकीं एकजण दांत-ओठ खात व मुठी वळत माझ्या अंगावर धांवून आला, त्यास एकीकडे सारून मला मार्ग काढावा लागला. दुसऱ्या एके वेळीं जवळ जवळ बसलेल्या दोन तरवार-

बहाद्दर मुसलमान शिपायांमध्यें हट्टानें बसावें लागलें. दुसऱ्यास त्रास किंवा तसदी देणें हें माझ्या नेहमीं जीवावर येतें. तें टाळण्याकरितां स्वतःस कितीहि त्रास पडला तरी तो सोसण्यास माझी तयारी असते. उलट दुसऱ्यानें मला विनाकारण त्रास दिल्यास मला त्याची मनापासून चीड येते. मी अत्यंत शांत प्रकृतीचा असून मला कधीं राग येत नाहीं असा मजबद्दल लोकांचा सामान्य ग्रह आहे. पण तो अगदीं चुकीचा आहे. मला राग आला म्हणजे माझें हृदय जोरानें उडावयास लागून रक्त उसळूं लागतें, व शिरा ताड ताड उडूं लागतात. तथापि रागांत मी कधींहि त्रागा करून स्वतःच्या जीवास त्रास करून घेत नाहीं, किंवा कोपविषयाशिवाय इतरांशीं कठोर वर्तन करीत नाहीं. मी आपण होऊन सहसा कोणाचा अपमान करीत नाहीं. असें असतां दुसरा माझ्या वाटेस गेल्यास त्याचें उलटें फेडल्यावांचून राहात नाहीं. तथापि प्रतिकाराचा हा विचार क्षणिक असतो. सूड उगविण्याची बुद्धि माझ्या मनांत कधींहि दीर्घकालपर्यंत ठाणें देऊन बसत नाहीं. मी प्रेमाचा अत्यंत भुकेला आहें. इतरांनीं आपणांवर प्रेम करावें ही इच्छा माझ्या मनांत नेहमीं जागृत असते. मृत्यूमुळें किंवा गैरसमजामुळें माझे अनेक मित्र जरी नाहींसे झाले आहेत तरी प्रतिवर्षी मी नवे नवे मित्र जोडीतच असतों. माझें नोकराशीं सुद्धां वर्तन प्रेमळपणाचें असावेंसें वाटतें. त्यास मी बहुधा एकेरी नांवानें हांक मारीत नाहीं. नोकरास ममतेनें वागविणें हा त्याच्या पगाराचाच भाग मी समजतों. नोकरास काढून टाकते वेळीं तर मी त्याशीं फारच प्रेमानें वागतों. त्या समयीं त्याजवर आपणासंबंधानें जो ग्रह होईल तोच अखेरपर्यंत टिकावयाचा हें अशा वेळीं माझ्या पूर्णपणें लक्ष्यांत असतें. पुष्कळदां इतरां-बद्दल माझें मन बिघडूनहि मी त्यांच्याशीं नेहमींपेक्षांहि अधिक चांगला वागलों आहें. मजकडे येणाऱ्या याचकांस बहुधा मी रिक्त हस्तानें परत करीत नाहीं. एखाद्याची मजपासून विशेष प्राप्तीची अपेक्षा असून माझी इच्छा ती अपेक्षा पूर्ण करण्याची नसली तर मी त्यास इतर याचकांपेक्षां अधिक सन्मानपूर्वक वागवितों, व याप्रमाणें त्याचा झालेला हिरमोड नाहींसा करितों. माझें मन फारच कोंवळें आहे. पुष्कळदां कादंबऱ्या किंवा काव्यें वाचतांना माझ्या

डोळ्यांस पाण्याच्या धारा लागतात. नाटकांतील हृदयद्रावक प्रसंग पहातांना किंवा स्वतःच्या नाटकांतील, कथेंतील किंवा कवितेंतील करुण भाग लिहितांनाहि टिपें आवरेनाशीं होऊन तीं वारंवार पुसावीं लागतात. आमचे वडील जसे प्रेमळ असत तसे कोपिष्टहि असत. त्यांनीं आम्हां मुलांस बऱ्याच कठोरतेनें वागविलें, यामुळें आम्ही गरीब, संकोची व भित्र्या स्वभावाचे झालों असा माझा समज आहे. यामुळें स्वतःच्या मुलांच्या बाबतींत ती चूक होऊं नये म्हणून मी फार जपतों. मी त्यांच्याशीं अत्यंत प्रेमळपणानें वागतों, व तीं मोठीं झाल्यावर त्यांच्याशीं बरोबरीच्या नात्यानें वागण्यासहि माघार घेत नाहीं. आमच्या वडिलांच्या कडक शिस्तीमुळें आम्ही बरे निघालों. माझ्या ढिलेपणामुळें मुलें उच्छृंखल व उनाड निघतील कीं काय अशी भीति वाटते. परंतु तीं बहुधा सुवृत्तच निघावींत असा भरंवसाहि वाटतो. तो पक्षपाताचा असण्याचाहि संभव आहे.

मला कर्जाचा अतोनात तिटकारा आहे. एका दिवसाची उधारीहि मला खपत नाहीं. जमाखर्चाच्या वह्या रोजच्या रोज तपासून पहाण्यांत मी कधींहि आळस केला नाहीं. अलीकडे मला जें कर्ज करावें लागलें तें केवळ नाइलाज म्हणून करावें लागलें, व एक दोन वर्षांत तें फेडण्याचा विचार आहे. या माझ्या दक्षतेवरून माझ्या अंगीं काटकसर असल्याबद्दल जर कोणी अनुमान काढिलें तर तें चुकीचें होईल. घरांत पाहुण्यांची गर्दी झाल्यास माझ्या नित्य व्यवसायांत व्यत्यय येतो व पाहुणे आवडीचे नसल्यास त्यांपासून त्रासहि होतो; यामुळें पाहुणचाराबद्दल मला कधींहि विशेष आवड नाहीं. तथापि घरीं जो पाहुणा येईल त्यास शक्य तितक्या आदरानें वागविण्याची मी नेहमीं खबरदारी घेत आलों आहें.

मी घर बांधीन, शेती विकत घेईन अशी मला वकिली सुरू करितांना व त्यानंतरहि बरींच वर्षे आशा नव्हती. पण ती आशा अंकुरित होते न होते तोंच सफलहि झाली आहे. 'किर्लोस्कर मंडळी'कडून आपलीं नाटकें व्हावींत व 'विविधज्ञानविस्तारां'त आपले लेख प्रसिद्ध व्हावेत या विद्यार्थिदशेंतल्या दोन इच्छा ती दशा संपण्यापूर्वीच पूर्ण झाल्या. संसारांत व वाङ्मयांत मला

जें यश आलें आहे तें माझ्या योग्यतेपलीकडचें आहे अशी माझी प्रामाणिक समजूत आहे. संसारांत मधून मधून ज्या अनेक अडचणी येतात त्या अल्प कालांतच आपोआप दूर व्हाव्या असा माझ्या प्रारब्धाचा योग आहे. वाङ्मय-प्रांतांत मीं जीं कामें वेळोवेळीं अंगावर घेतलीं तीं माझ्या मगदुराबाहेर असतांहि यशस्वी रीतीनें पार पाडण्यास देवानें मला सामर्थ्य दिलें. सुखोपभोग, ज्ञानलालसातृप्ति, भावनामूलक आनंद इत्यादि गोष्टींतहि कुरकुर करावयास मला यत्किंचित् जागा नाहीं. मी शरीरानें जरी उतारवयाचा असलों तरी माझ्या भावना, कल्पना व आशा तारुण्यांतल्या इतक्या किंबहुना बालपणांतल्या इतक्याहि तीव्र आहेत. कांहीं दिवसांपूर्वी एका अनोळखी कुणब्यानें मला "बुड्ढेबोवा" म्हणून हांक मारिली तेव्हां मी एकदम दचकलों. ह्या कालपर्यंत माझें आयुष्य ज्या प्रकारें गेलें त्याच प्रकारें भावि आयुष्य गेल्यास माझी अत्यंत सुखी माणसांत गणना करावी लागेल. यापुढें माझ्या दैवीं दुःख व हालअपेष्टा जरी लिहिल्या असल्या तरी प्रत्येक गोष्ट आपल्या बऱ्या करितांच असते असा दीर्घ अनुभवानें दृढविश्वास उत्पन्न झालेला असल्यामुळें त्यांसहि मी सादर होईन असा भरंवसा वाटतो.

मला आजपर्यंत शिवाजी महाराज व महादेव गोविंद रानडे या दोन व्यक्तींबद्दल अमर्याद आदरभाव वाटत आलेला आहे. पूर्वोक्त व्यक्तीवर माझें शेवटचें नाटक, व उत्तरोक्त व्यक्तीमध्यें राजकीय व सामाजिक सुधारणांचें जें एकीकरण झालेलें होतें त्यावर माझी पहिली व शेवटची कादंबरी लिहून नंतर विश्रांति घेण्याचा विचार आहे. या दोन गोष्टी मला साध्य आहेत का व असल्या तरी मजकडून सिद्ध होतील का याची शंका वाटते. सिद्ध झाल्या तर मी आपलें सुदैव समजेन. नच झाल्या तर त्या दोन विभूतींच्या सद्गुणांचें मजकडून जन्मभर चिंतन होईल हाहि लाभ मी अल्प समजणार नाहीं.

ईश्वरानें दिलेल्या सामर्थ्याचा व कालाचा काटकसरीनें उपयोग करणें हाच धर्म आहे, व तो मी यथाशक्ति पाळीत आलों आहें. ईश्वराच्या चिंतनांत मी आजपर्यंत फारसा वेळ घालविला नाहीं. बाह्य किंवा आंतर असे अनेक चमत्कार आपल्या चर्मचक्षूं पुढून किंवा मनश्चक्षूं पुढून जात असतां ईश्वरी

शक्तीचें जें अनायासें चिंतन होतें त्यापेक्षां निराळेंच चिंतन करण्याची मला आजपर्यंत कधींहि जरूर भासली नाहीं, व त्याकरितां दयाळू परमेश्वर मला निर्वाणीच्या वेळीं कधींहि अंतर देणार नाहीं अशी खात्री आहे.

तथास्तु